

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN DÖWLET
UNIWERSITETI

Beýik Saparmyrat
Türkmenbaşynyň
Mukaddes Ruhnamasy
kafedrasy

TÜRKMENISTANYŇ JEMGYÝETÇILIK DURMUŞYNY
ÖWRENIŞ (FILOSOFIÝA)
OKUW DERI BOÝUNÇA

UMUMY OKUWLARYŇ
ÝAZGYLARYNYŇ TOPLUMY

II

Taýýarlan: dosent, filosofiýa ylymlarynyň kandidaty

**A.A. Burynowyň we uly mugalym O.A. Muhammedowanyň
umumy ýolbaşçylygynda kafedranyň mugallymlary.**

Aşgabat – 2009

MAZMUNY

**1-nji tema: Filosofiýa we onuň jemgyýetiň hem-de adamyň
ýaşayyş
durmuşyndaky orny we ähmiýeti**

2-nji tema. Barlyk hakyndaky taglymat

3-nji tema. Adam we onuň dünýädäki barlygy

4-nji tema. Ruh, aň we paýhas

5-nji tema. Akyl ýetiriş teoriýasy

**6-njy tema. Sosial filosofiýa we onuň düzümi. Adam, jemgyýet
we tebigat.**

Häzirki zaman filosofiýanyň esasy ugurlary

7-nji tema. Ykdysady filosofiýa

8-nji tema. Syýasy filosofiýa

9-njy tema. Jemgyýet we adamzat, millet we maşgala. Halk köpçüliginiň we şahsyýetiň taryhdaky roly. Taryhyň manysy we taryhy progres ideýasy

10-njy tema. Jemgyýetiň ruhy-medeni durmuşy

**1-nji tema: Filosofiýa we onuň jemgyýetiň hem-de adamyň
ýaşayyş
durmuşyndaky orny we ähmiýeti.**

– 2 sagat

Meýilnama

1. Filosofiýanyň predmeti we onuň ylmy bilimler sistemasyndaky orny.₃ Filosofiýa we dünýägaraýyş.

2. Filosofiýanyň esasy meselesi we onuň iki tarapy. Materializm we idealizm.

3. Gymmatlaýyn gözükmeler we ynanç. Ideallar. Sosial ideal. Ynanmak.

4. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýolbaşçy kadrlaryň filosofiki pikirlenmesi hakynda.

5. “Filosofiýa” kursunyň öwrenilmeginiň ähmiýeti we onuň beýleki okuw dersleri bilen arabaglanyşygy.

6. Filosofiýanyň ösüş taryhy.

1. Filosofiýanyň predmeti we onuň ylmy bilimler sistemasyndaky orny. Filosofiýa we dünýägaraýyş.

Durmuş özüniň ähli çylşyrymlylyklary, ylym we medeniýet özleriniň ägirt uly gazananalary bilen bizden, ilkinji nobatda ösüp gelýän ýaşlardan kämilligi, güýçli bilesigelijiligi, döredijilikli pikirlenmäni, giň dünýägaraýyşy we paýhaslylygy talap edýär. Biz bu gün tebigatyň, sosial ýaşaýyşyň syrlaryna has içgin aralaşmaga, adamzat dünýäsiniň jümmüşine, dünýä bilen onuň mynasybetine, adamyň Hudaýa bolan gatnaşygyna iňňän inçelik bilen akyl ýetirmäge borçly.

Adamyň dünýä baradaky bilimleri örän köptaraply, köpgyraňly. Bu tebigi hem zerur zat. Ýöne şol köptaraply çemeleşiş bilen bir hatardafilosofiki pikirlenme bilen emele getirilýän umumylaşdyryjy garaýyş hem zerurdyr. Filosofiýa bu akyl ýetirişi akyl-paýhasyň iňňän umumylaşdyrylan kategorial gurluşyň asayrlar boýy işlenip düzülen iňňän inçe sistemasynyň kömegi bilen amala aşyrýar.

Filosofiýa – munuň özi pikirlerde jemlenen bitewilikdir, munuň özi pikirlenýän ynsanyýetiň ruhy ýaşaýşynyň kwintessensiýasydyr, gönezligidir, ýer togalagynyň halkalarynyň ähli medeniýetiniň teoretiki özenidir. Adam ilki başdan bilesigelijilige eýe bolupdyr. Geň, nämälim zatlaryň manysyna düşünmek islegi hatda heniz gündelik ýaşaýyş derejesinde bolsa-da filosofiki pikirlenmäge ýykgyn etmegi äzi bilen alyp gelipdir, aslynda adamlaryň köplenç şu derejede filosofiki pikiröwürmäge meýilli bolýandyklaryny durmuş görkezýär. “Filosofiýa” sözüniň özi parasatlylyga söýgüni aňlatmak bilen gadymy grek alymy we filosofy Pifagordan bäri gaýdýar.

Adamda dünýä barada bitewi garaýşa eýe bolmaga bolan ruhy isleg emele gelýär; S. N. Bulgakowyň sözlerine görä, ol geljekde emele geljek ylym şu maksat üçin ýeterlik maglumaty berýänçä bu isleginiň kanagatlandyrylmagyna garaşyp durup bilmeýär; oňa şeýle-de oňalylymyň meýdanyna çykan we şol ylym tarapyndan aň ýetirip bolmaýan sowallara jogaplary almak hem zerur bolup durýar. Şonuň bilen birlikde adam özünde ol sowallary ýok edip bilmeýär, olary, pozitiwizmiň we agnostisizmiň wekilleriniň teklipleri edişleri ýaly, äsgermän bilmeýär. Pünýäýhasly jandar hökmünde adam üçin tutuşlygyna alanynda biziň ýaşaýan dünýämiz näme, onuň substansiýasy nähili, ol haýsydyr bir mana we paýhasly maksada eýemi, biziň ýaşaýyşymyzyň we edýän tagallalarymyzyň haýsydyr bir gymmaty barmy, haýryň we şeriň tebigaty nähili we beýleki köp zatlar dogrusyndaky meseleleriň çözüdi elmydama gyzykly bolup gelen. Bu sowallara ylymda jogap ýok, ol bu meselleri goýmaýaram, çözübem bilmeýär. Olaryň çözüdini diňe filosofiki pikirlenmäniň meýdanyndan tapmak mümkin.

Her bir ylym – bilimiň özboluşly bir bölegidir, hemme ylymlar olaryň ýönekeý goşulmasynda – şol bölekleriň jemidir. Filosofiýa bolsa tutuş dünýä hakdaky bilim ulgamyny berýär. Ol ähli ylmy bilimleriň ýönekeý köplüginde bilen meşgullanmaýar, olary iňňän umumy görnüşde integrirleýär we şol integrala daýanmak bilen, tutuş dünýä hakynda, adamyň dünýä bolan gatnaşygy hakynda, ýagny paýhas hakynda, akyl ýetiriş hakynda, ahlaklylyk hakynda we beýlekiler hakynda bilim ulgamyny döredýär.

Filosofiýa dünýäniň barlygynyň umumy prinsipleri hakyndaky (ontologiýa ýa-da metafizika), adamzat jemgyýetiniň düýp manysy we ösüşi hakyndaky (sosial filosofiýa we taryh filosofiýasy) taglymaty, adam we onuň dünýädeki barlygy hakyndaky (filosofiki antropologiýa) taglymaty, akyl ýetiriş (gnoseologiýa) teoriýasyny, akyl ýetiriş we döredijilik teoriýasynyň problemalaryny, etikany, estetikany, medeniýet teoriýasyny, şeýle-de, öz hususy taryhyny, ýagny filosofiýanyň taryhyny öz içine alýar. Dogrusy, filosofiýanyň bu bölekleri bölünmesi şertli häsiýete eýedir, bu bölümler biri birleri bilen berk baglanyşyklydyr. Filosofiýanyň predmeti – dünýäniň haýsydyr bir tarapy däl-de, özüniň doly mazmunyndaky we manysyndaky ähli zatlarynyň hemmesidir. Filosofiýa dünýäniň bölekleriniň we bölejikleriniň arasyndaky serhetleri we daşky baglanyşyklary

kesgitlemäge däl-de, eýsem olaryň içki baglanyşyklaryna hem bütewiligine göz ýetirmäge gönükdirilendir.

Şeýlelikde, filosofiki pikiriň, Sokratdan başlap, esasy tagallasy barlygynyň iň ýokary başlangyjyny we bitewiligini tapmaga gönükdirilendir. Adamyň dünýädäki barlygynyň özboluşlylygy we manysy, adamyň hudaýa bolan gatnaşygy, aň problemasy, jan ideýasy, onuň ölümi we ölümsizligi, akyl ýetiriş ideýasy, ahlaklylygynyň we estetikanyň problemalary, sosial filosofiýa we taryh filosofiýasy, şeýle-de filosofiýanyň öz taryhy – gysgaça aýdanynda, filosofiýa ylmynyň düýpli problemalary şulardan ybaratdyr.

Filosofiýanyň we hususy ylymlaryň mynasybeti hakynda jedeller mundan öňem kän bolupde, mundan beýlägem köp bolar diýip hasap edýäris. Muňa çuň aralaşmazdan, bu babatda öz garaýşymyzy gysgaça beýan etmek bilen çäkleneliň. Filosofiýa – munuň özi ylymdyr. Takyk ylym hakykata teoretiki we empriki akyl ýetirmeginiň belli bir görnüşi hökmünde belli bir düşüňjeler, pikir ýöretmeler, netijeler, prinsipler, kanunlar, gipotezalar, teoriýalar bilen iş salyşýar. Her bir ylymyň öz predmeti bar. Bularyň hemmesi ylmyň ösüşiniň barşynda üýtgäp biler, inkär edilip biliner, hem-de çäki we ýalňyş teoriýalaryň ornunda täze, has çuňňur teoriýalar döräp biler. Filosofiýada hem her bir ylymda bolşy ýaly adamlar ýaňňyşýarlar, azaşýarlar, nädogry çaklamalary öňe sürýärler we ş.m. Emma munuň özi beýleki ylymlar bilen deň hatarda duran ylymdyr diýmekligi aňlatmaýar. Eýýäm aýdylyşy ýaly, filosofiýada predmet başga – ol ähliumumy zat baradaky ylym, onuň bilen bolsa başga ylym meşgullanmaýar.

Filosofiýanyň düşüňjeleri, kategoriýalary, prinsipleri, kanunlary we teoriýalary hem, beýleki ylymlarda bolşy ýaly, ösýärler, tankyda sezewar bolýarlar, inkär edilýärler, takykklanýarlar we ş.m. Bir söz bilen aýdanynda, filosofiýa adamzat biliminiň erkin we uniwersal meýdanydyr. Ol täze zadyň hemişelik gözlegidir. Filosofiýa, beýleki ylymlardan tapawutlylykda, akyl ýetirişiniň empriki derejesine eýe dälendir diýýänlerem bar. Munuň bilen ylalaşmak mümkin däl: hakyky filosofiki pikir edýän islendik adam diňe bir beýleki ylymlaryň empriki maglumatlaryna daýanmak bilen çäklenmän, eýsem durmuşda bolup geçýän ähli hadysalaryň barşyny içgin synlaýar hem-de olardan özboluşly netijeleri çykarýar. Diýmek filosofiýa gös-göni synlaýyş bilen hem meşgullanýar.

Filosofiýa diňe bir akademiki, uniwersitet formasynda däl, eýsem ýörüte filosofiki eserler görnüşinde-de dowam edýär we ösýär. Şol eserlerde bolsa obrazlaryň üsti bilen genial filosofiki oýlanmalar orta çykarylyp bilinýär.

Filosofiýa dünýägaraýyşyň teoretiki özenidir. Filosofiýa dünýägaraýyşyň teoretiki esasy ýa-da, başgaça, teoretiki özeni bolup durýar. Şol özeniň daşyny bolsa dünýägaraýyşyň möhüm derejesini hasyl edýän durmuş paýhasynyň umumylaşdyrylan adaty, gündelik garaýyşlaryň özboluşly ruhy dumany gurşap alýar. Ýöne dünýägaraýyş özüniň ýokarky derejesine – ylmyň, sungatyň gazananlarynyň umumylaşdyrylmagyna, dini garaýyşlaryň we tejribäniň umumy prinsiplerine, şeýle-de jemgyýetiň ahlak ýaşaýyşynyň inňän inçe sferasyna hem eýedir. Diýmek, dünýägaraýyş – bu adamyň tutuş dünýä, şonda özüniň tutýan ornuna, adam tarapyndan onuň öz ömrüniň we işiniň manysyna düşünmegine we baha bermegine, adamzadyň ykbalyna garaýyşlarynyň umumylaşdyrylan sistemasydyr; adamlaryň umumylaşdyrylan ylmy, filosofiki, sosial-syýasy, hukuk, ahlak, dini, estetiki gymmatlaýyn gözükmeleriniň, ynanyçlaryň, ygtykatlarynyň, ideallarynyň jemidir.

2. Filosofiýanyň esasy meselesi we onuň iki tarapy. Materializm we idealizm.

Ruhuň we materiýanyň mynasybeti baradaky meseläniň nähili çözülýändigine görä, dünýägaraýyş idealistik ýa-da materialistik, dini ýa-da ateistik bolup biler. Çünki filosofiýanyň iň esasy meselesi pikirlenmäniň barlyga, ruhuň tebigata bolan gatnaşygy baradaky meseledir. Ol meseläniň bolsa iki tarapy bar. Filosofiýanyň esasy meselesiniň birinji tarapy näme ilkinji, materiýamy ýa-da aň diýen meseleden, ikinji tarapy bolsa dünýä akyl ýetirerlikmi ýa-da ýok diýen meseleden ybaratdyr. Bu meseläniň birinji tarapy çözülýän wagtynda filosoflar materialistlere we idealistlere bölünýärler, ikinji tarapy çözülen-de hem dürli garaýyşly filosofiki ugurlar we akymlar emele gelýär.

Materializm materiýany barlygyň substansiýasy, esasy diýip ykrar edýän filosofiki garaýyşdyr. Materializme görä, dünýä hereket edýän materiýadyr. Ruhy başlangyç, aň bolsa, ýokary gurlan materiýanyň – beýniniň häsiýetidir.

Idealizm hakyky barlyk materiýa däl-de, ruhy başlangyja – paýhasa, erke degişlidir diýip hasap edýän filosofiki dünýägaraýyşdyr.

Ahlak-psihologiki nukdaý nazardan, dünýägaraýyş optimistik ýa-da pessimistik häsiýetde bolup biler. Özara gatnaşyklaryň tejribesinde, edebiýatda dünýägaraýyş dar manyda hem, mysal üçin, “filosofiki dünýägaraýyş”, “syýasy dünýägaraýyş” ýa-da “çeper dünýägaraýyş”, hatda has dar manyda – “lukmançylyk dünýägaraýyşy”, “fiziki dünýägaraýyş” ýaly görnüşlerde hem ulanylýar.

“Dünýägaraýyş” düşünjesi “filosofiýa” düşünjesinden has giňdir. Filosofiýa jemgyýetçilik we individual aňň teoretiki taýdan hemişe esaslandyrylyp durulýan, ylmylygyň ýokary derejesine eýe bolan formasydyr. Dünýägaraýyş bolsa her bir adamda, hatda okap we ýazyp bilmeýän adamda bar bolan sagdyn pikirini gündelik derejesinde hem bolup bilýär.

Dünýägaraýyşda adamyň ruhulygynyň bitewiligi öz tamamlanmasyny tapýar. Filosofiýa tutuş-bitewi dünýägaraýyş hökmünde diňw bir aýratyn alnan adamyň däl, eýsem-de bolsa tutuş adamzadyň hem işidir. Ol bolsa, edil aýratyn alnan bir adam ýaly hiç haçan diňe bir logiki pikir ýöretmeler bilen ýaşamady we ýaşap-da bilmez, şol bir wagtda öz ruhy ýaşaýyşyny onuň köp dürli pursatlarynyň bitewiliginde we dolulygynda amala aşyrýar. Dünýägaraýyş gymmatlaýyn gözükmeleriniň, ideallaryň, ynançlaryň we ygtykatlaryň, şeýle-de adamyň we jemgyýetiň ýaşaýyş obrazynyň ulgamy görnüşinde dowam edýär. Bu zatlaryň hemmesi organiki bitewilikdedir, çünki biz adamyň dünýägaraýyşy barada onuň işleri boýunça pikir öwürýäris.

Filosofiýanyň we dünýägaraýyşyň mynasybetiniň jemleýji kesgitlemesini şeýle tertipde düzüp bileris: filosofiýa – munuň özi adamyň we jemgyýetiň dünýägaraýyşynyň düzümindäki esas goýujy ideýalarynyň ulgamydyr.

3. Gymmatlaýyn gözükmeler we ynanç. Ideallar. Sosial ideal. Ynanmak.

Bahakesijilik gözükmeleri hakynda. Bahakesijilik gözükmeleri diýip adamlaryň pikir-hyýalaryny, etsem-pessemelerini we özara gatnaşyklaryny kesgitleýän, öz üstlerinden agalyk edýän güýç hökmünde ykrar edýän maddy we ruhy baýlyklarynyň ulgamy

görnüşinde dowam edýär. Bu gözükmek adamlaryň şol gymmatlyklara iş ýüzündäki gatnaşyklarynda hem ýüze çykýar. Adamdaky gymmatlyk gözükmeleriniň hakyky ugruny kesgitlemek, onuň doly ruhy özenini ýüze çykarmak ol barada haýsydyr bir düýpli zady bilmelidigini aňladýar. Şol zat bilinenden soň bolsa adamyň pikir-hyýallaryndaky, özüni alyp baryş hereketlerindäki, etsem-pessemlerindäki örän köp zatlar düşünmek mümkin. Şol bir wagtda gymmatlaýyn gözükmeler adamyň irki çagalyk döwründe kemela gelýär we eýýäm şol wagtdan olar indiwiiduumyň özüni alyp barşynda özüni görkezip başlaýar. Belli bir basgançaklar tertibinde düzülen gymmatlyk gözükmeleri bilen kalby doly bolmadyk adam ýokdur we bolup hem bilmez.

Her bir zat, islendik waka, umuman hemme zat obýektiw gymmatlyga, mana, ähmiýete, oňaly we oňaysyz gymmatlyga eýedir. Şol bir wagtda gymmatlyklar birmeňzeş dälidirler: olar biziň üçin ähmiýetliligiň dürli ölçwglerine eýedirler. Biz zatlar, hadysalara emosional, dini, ahlaky, estetiki, ylmy, filosofiki, pragmatiki nukdaý nazardan baha berýäris.

Biziň kalbymyz ol ýa-da beýleki bir gymmatlyk babatynda hereket etmek dogrusynda hyjuwlanmak ukybyny, hem dogabitdi, hem-de terbiýe esasynda emele gelen häsiýetleri özünde jemleýär. Bu bolsa degişli başdan geçirmelerde ýüze çykýar. Her adam ol ýa-da beýleki görnüşdäki gymmatlyklara çemeleşmegiň gaýtalanmaýan usullaryny özünde saklaýar, hut şonuň özi hem onuň gymmatlyk gözükmeleriniň düýp manysyny hasyl edýär. Munuň özi sungata, dine, filosofiki oýlanmalaryň we ilki bilen ahlak gözükmeleriniň saýlanyp alynmagyna gatnaşyk barada gürrüň gidýän dünýägaraýyş pozisiýalarynyň derejesinde hem ýüze çykýar. Mysal üçin, hudaýa ýürekden ynanýan adam üçin onuň ruhy ýaşaaýyşynda kesgitleýji güýç dindir. Çünki ol dini bu gymmatlygy özünden ýokarda duran güýç hökmünde ykrar edýär.

Adamyň hakyky düýp manysyny onuň aýratyn alnan sypatlary we tötänleýin hereketleri tarapyndan däl-de, eýsem agdyklyk edýän bähbitleri hem-de gymmatlyk bähbitleri tarapyndan kesgitlenilýär. Jemgyýetiň ýaşaaýyşy köp babatda agalyk edýän dünýägaraýyşa, jemgyýetiň gymmatlyklaryň basgançaklarynda ýokary gymmatlygyň haýsydygyny kesgitleýän sowatly böleginiň nähili ygtykatlary we ideallary öňe sürýändigine baglydyr.

Ynanç hakynda. Dünýägaraýyşyň düzüminde gymmatlyklar problemasy ruhuň ynanç, ideallar we ygtykatlar ýaly fenomenleri bilen berk baglanyşyklydyr. Kalbyň çuňňur ahlak isleglerinde orun alan ynanç – adamyň we adamzadyň ruhy dünýäsiniň esasy sütünleriniň biridir. Adanyň бүтін ömründe hiç zada ynanman ýaşamagy mümkinmidir? Elbetde ýok. Bu mümkin däl.

Adam ynançsyz asla ýaşşap bilmeýär. Ynanç – munuň özi ol ýa-da beýleki bir derejede her bir adama mahsus bolan aňdan ýokarda gurlan duýgudyr, ten duýgusydyr, özboluşly içki “aýan görüjilikdir”. Munuň özi aýratynam filosofiki gözükmeli akyly bolan adamlara mahsusdyr. Mundan başga-da, adamda ynanjyň ahlak-psihologiki zerurlygy bardyr. Onsuz diňe bir ruhy taýdan däl, eýsem praktiki taýdanam ýaşamak mümkin däldir. Şol bir wagtdapaýhas bilen ynanjy ýa-da ynanç bilen bilimi barlyşyksyz zatlar hökmünde gapma-garşy goýmak bolmaýar. “Diňe bir nähili däl, eýsem nämä ynanýandygymyz adamyň ruhy dünýäsiniň düýp manysyny aňladýar” – diýip, gadymy akyldarlar aýdýarlar. Mysal üçin, gowy zada ynanç onuň zerurlygynyň duýgusyna daýanýar.

Ýöne ynanjy dini ynanç bilen gatyşdyrmak bolmaz. Islendik ateist öz-özüne, öz ygtykatlaryna, öz ýakynlaryna, dünýäniň hereket edýän materiýadygyna, onuň ten duýgularynda berilendigine ynanýandyr. Muny hiç kim subut etmändir we hiç kim hiç haçan subut edibem bilmez, oňa diňe ynanmak gerek. Materiýa hakynda fizikanyň taglymatyny gutarnykly diýip hasap edip bolmaz, çünki bu bilimiň diňe bir bölegidir, ähli dowam edýän zatlaryň bitewi keşbi däldir. Biz öň kommunizmiň röwşen geljekdigine ynandyk. Ýöne munuň özi ylmy bilim däldi. Bu diňe ynançdy.

Dini ynanç biziň duýgularymyza we biziň erkinligimiziň kesgitliligine täsir edýär. Biz Hudaýyň bardygyny bilmeýäris, ýöne onuň bardygyna, onuň bize ýagşylyklary eçilýändigine ynanýarys we öz durmuşymyzy şol esasda gurýarys. Şeýlelikde, dini ynanç ahlaklylygy we onuň delillerini has ýokary derejelere göterýär. Dini hyjuwlanmalar inçe duýgulara esaslanýar, olar bolsa hakyky hudaýhonlarda adamkärçiligiň we ýagşylyk etmegiň örän ýumşak äheňini döredýär. Bu zatlaryň hemmesi milletiň ruhuny ýokary göterýär, onuň kalbynda mertebelilik duýgusyny oýarýar, halky kemsinmekden we kemsitmekden saklaýar.

Ideallar hakynda. Dünýägaraýyşyň möhüm düzüm bölegi ideallardyr. Adam öz ýaşaýyşynda idealsyz oňup bilmeýär. Olarsyz dünýäde ýekeje-de akyly adam, paýhasly jemgyýet ýokdur, onsuz adamzat asla ýaşap bilmeýär. K. Marksyň aýtmagyna görä, ideallar biziň pikirimizi eýeleýär, biziň ynam-ygtykatlarymyzy özüne boýun egdirýär we şonuň bilen paýhas biziň wyždanymyzy gurşap alýar. Munuň özi ýüregiňi paralaman sypyp bolmaýan zynjyrdyr. R. Rollanyň aýtmagyna görä, hemme wagtlarda öz ideallary üçin janyny gurban eden adamlar bolupdyr. Senekäniň aýtmagyna görä, haýsy kenara barýandygyny bilmeýän adam üçin hiç wagt ugurdaş şemal bolmaz. L. N. Tolstoýuň aýtmagyna görä, ideal – ýol görkeziji ýyldyzydyr, onsuz pugta ugur bolmaz, ugur bolmasa-da ýaşaýyş ýokdur.

Ideallar – munuň özi hemme zatlar adalatlylyk bilen çözülýän jemgyýetiň iň kämil gurluşy hakynda, hemmetaraplaýyn ösen şahsyýet hakyndaky, paýhasly şahsyýetara gatnaşyklary hakyndaky, ahlaklylyk hakyndaky, gözellig hakyndaky, adamzadyň hatyrasyna ähli mümkinçilikleriňi doly açyp görkezmek hakyndaky arzuwdyr. Ideallar, adatça, geljege gönükdirilendir, kä halatlarda ony geçmişdenem tapýarlar (Täzeden döreýiş döwrüni ýatlalyň). Bu ideallardaky hakyky zatlar dünýägaraýyşda saklanýar we ahyrky netijede iş ýüzünde, ýaşaýyşda durmuşa geçirilýär, hakyky däl ideallar bolsa howaýy zatlar hökmünde irde-giçde zyňylyp taşlanýar.

Ynamlar hakynda. Dünýägaraýyşyň özboluşly altyn gupbasy hökmünde ynamlar çykyş edýär. Ynamlar – munuň özi biziň kalbymyzda, şol bir wagtda diňe bir aň sferasynda däl, hatda has çuň ýerde – biziň duýgularymyz bilen şuglalanyp, aň astynda, intuitiýa sferasynda berk ornaşan garaýyşlaryň berk baglanyşykly ulgamydyr.

Ynam jogapkärçiligiň gözbaşydyr. Ynam bilen jogapkärçilik adamyň içki dünýäsiniň gurluşynda aýratyn orun eýelemek bilen, adamyň şahsyýet hökmünde kemala gelmegine, şeýle-de adamlar arasyndaky gatnaşyklaryň erkinlik, aç-açanlyk öwüşgünine eýe bolmagyna, şonuň esasynda bolsa tutuş adamzat jemgyýetiniň içki sazlaşygynyň emele gelmegine, onuň sagdyn ösmegine amatly şertleriň döremegine kesgitleýji täsirini ýetirýär.

Bu iki hadysanyň aýrylmaz içki baglanyşygyny ýüze çykarmazdan öňürti olaryň her biriniň nämäni öz içine alýandygyny anyklamak

zerurdyr. Aslynda-ha bu hadysalary aňladýan düşüňjeleriň düýp manysy aýdyňlaşdyrylýan şol bir wagtynda olaryň arasyndaky zerur baglanyşyklar öz-özünden öňe çykýar.

“Ynam” köp manyly düşüňjedir. Ýöne bu hadysany dürli manylarda aňladýan düşüňjeleriň biri-birlerinden üzňe dældigini, aslynda biri-birlerinden gelip çykýandyklaryny we, şeýdibem, biri-birleriniň üstüni ýetirýändiglerini turuwbaşdan aýtmak gerek.

Ilki bilen, ynam - ynanç, ynanmak manysynda ýüze çykýar. Mysal üçin, hudaýa bolan ynanç ýa-da, başgaça, hudaýa ynanmak diýlen düşüňjelerde aňladylýan hadysa kim-de bolsa biriniň ýa-da birleriniň bu barada aýdan zady hiç hili subutnama talap etmezden diňleýji tarapyndan kabul edilýär we onuň hakykydygy subutnamasyz ykrar edilýär. Ýöne bu subutnamasyzlyk otnositel häsiýete eýedir. Çünki subutnamasyz ykrar edilýän zadyň esasynda haýsydyr bir uly güýjüň abraýy ýa-da haýsy-da bolsa bir gudratly güýçden gorkmak ýatandyr. Dini ynanç babatynda bu gudratly güýç hudaýda jemlenendir. Şeýlelikde hudaýyň bardygyna hem-de onuň ähli zatlaryň ýaradyjysydygyna, şondan bidin hiç zadyň dowam etmeýändigine bolan ynanç subutnamasyz kabul edilip, ol hudaýyň gudratyna bolan gorky tarapyndan berkidilýär, şol esasyda bu ynanç adam tarapyndan ykrar edilýär. Ýöne şonuň bilen birlikde dini taglymatyň jümmüşine aralaşmaga dalaş eden adamlaryň birenteginiň, mysal üçin, sufizimiň (sopuçylygyň) tarapdarlarynyň beýleki adamlar tarapyndan subutnamasyz ykrar edilen hudaýyň düýp manysyna düşünmäge, şeýdibem oňa ýakynlaşmaga çalşandyklaryny gözden salmak bolmaz. Munuň özi, nähilem bolsa, adamlara subutnamasyz kabul edilen zadyň subutnamaly kabul edilen zatdan egsik bolup görünýändiginiň alamatydyr.

Bu diňe bir dini ynanç barada däl, eýsem dünýewi ynanç babatynda-da ýüze çykyp bilýän hadysadyr. Mysal üçin, il içinde abraý-mertebesi belent bolan adamyň aýdanlaryna bolan ynanjyň adamlaryň belli bir toparynda emele gelmegi, şonda munuň hakykydygy şol adamyň abraýy bilen delilendirilýär. Şol abraýly adam öz abraýy bilen oňa ynanýan adamlar üçin kiçiräk hudaýa öwrülýär.

Subutnamasyz kemala gelip, gorky bilen saklanýan ynanjyň iňňän yrga bolýandygyny ýatdan çykarmak bolmaz. Birinjiden, bu ynanç ynama öwrülýänça uzak möhleti talap edýän bolsa, ikinji bir

tarapdan, bu ynançada beýan edilen hadysanyň adam tarapyndan ykrar edilmegi, has beteri-de şol ykrarnamanyň ebedi saklanmagy üçin hyýaly gudratyň ynsan kalbynda hemişelik orun eýelemegi zerurdyr.

Adamda hakyky ynam dünýewi akyl ýetirişe daýanýar. Islendik zat oňa akyl ýetirişiň barşynda akyl ýetirýän adama aýan bolýar. Akyl ýetirilýän zadyň mazmunyna we düýp manysyna akyl ýetirmek bilen, adam şol zadyň we hadysanyň şol zatdygyna we şol hadysadygyna göz ýetirýär, ol zat we hadysa bilen gatnmaşyklary nähili ýola goýmalydygyny, ony haýsy bähbitler üçin, nähili ulanmalydygyny bilýär. Şonuň bilen birlikde-de şol zat we hadysa bilen özüniň islegine laýyklykda özara gatnaşykda ýaşap biljekdigine, şonuň ýaly ukybyň özünde bardygyna bolan ynam onda emele gelýär. Zadyň we hadysanyň nämedigine akyl ýetiren we olar bilen özara täsire girişip, öz erkin ýaşayşyny amala aşyrmaga bolan ukybyň özünde bardygyna göz ýetiren şahsyýetiň ynamy hereket etmäge mümkinçilik açýar. Şeýle ynama eýe bolmazdan edilen hereket köplenç şowsuzlyklara sezewar bolýar, şowly bolaýanda-da onuň diňe tötänlikleriň esasynda, ýagny haýsy-dyr bir daşarky güýjüň ýardamy bilen amala aşýandygyny unutmaly däliris.

Biziň bu aýdanlarymyz aýratyn alnan şahsyýetde emele gelýän içki ynamyň dowam ediş kanunalaýyklygydyr. Mundan başga adamlar arasynda birek-birege bolan ynam hem emele gelmelidir. Çünki jemgyýet biri-birleri bilen berk we sazlaşykly özara baglanyşykly bolan adamlaryň umumylygyndan hasyl bolandyr. Eger biri-birlerine ynam edip ýaşamasalar, onda olar elmydama howsala astynda, müňkürlükde ýaşamaly bolardylar. Munuň özi bolsa adamlaryň erkin ýaşamagyna ýol bermezdi. Olar elmydama üstüne ýagy çozajak ýaly howsalaly ýagdaýda ýaşamaga mejbur bolardylar. Bu bolsa olaryň özara ýaşamagyna bolan ähli ýollary baglap goýardy. Çünki jemgyýetde adam sopbaş bir özi illerden üzňe hiç wagt ýaşap bilmez. Iň bolmanda ol özüne maşgala gurmaly. Birek-birege ynam etmezden maşgala gurup bolmaz. Beýlekiler bilen bir obada, bir syrgynda ýaşap, goňşy bolmaly. Goňşyňa ynam etmän, obadaşyňa ynam etmän adam şekilli, ýazylyp-ýaýrap ýaşamak mümkin bolmaýar. Diňe birek-birege ynamyň bolmagy adamlaryň arkaýyn ýaşamagyna amatly şertleri döredip bilýär. Diňe ynamly ýaşayş jemgyýetde birligi, bitewiligi emele getirýär.

Şol bir wagtda adamlar arasyndaky ynam hem, edil aýratyn alnan bir şahsyýetde emele gelyän ynam ýaly ynam edilyäne çuňňur akyl ýetirilmegini we onuň ynam etmäge mynasypdygynyň subut edilmegini talap edýär. Beýleki bir adamyň ynam edilmäge mynasypdygynyň ykrar edilmegi onuň şahsyýet hökmünde ykrar edilmegi bilen barabardyr. Şol ykrarnama birek-birek bilen ynanyşyp ýaşamaga esas bolup hyzmat edýär. Birek-birek bilen ynanyşyp ýaşamak bolsa tutuş jemgyýetde adamlar arasynda sazlaşykly ýaşayyşyň dowam etmeginiň gönezligidir hem-de usulydyr.

Adamlaryň biri-birleri bilen özara gatnaşyklaryny ynanyşmak esasynda ýola goýmagy olaryň durmuşynyň esasy bölegini öz içine alýän önümçilik işiniň rowaçlygynyň gözbaşydyr. Bu aýratynam ýolbaşçylar bilen olaryň gol astynda işleýän adamlaryň arasyndaky gatnaşyklarda möhüm ähmiýete eýe bolýar. Eger ýolbaşçy öz gol astyndaky işgäriniň ukyplaryny bilmeýse hem-de oňa ol ýa-da beýleki bir işi ýerine ýetirmegi ynanmasa, onda şol işi onuň özi ýerine ýetirmeli bolýar. Ýolbaşçy ynamsyzlyk bilen işgärine ýumuş buýursa, onuň ynam etmeýändigini hem ol işgär aňsa, onda şol işgär özüne tabşyrylan işi ýerine ýetirmäge jogapkärçiliksiz çemeleşýär, ony başdansowma ýerine ýetirýär. Bu ýagdaýda ýerine ýetirilen işiň hili pes bolýar. Şonda ýolbaşçy bilen işgäriň arasyndaky gatnaşyklardaky sowuk-salalyk has güýçlenýär. Ýolbaşçy ähli işgärleri bilen gatnaşykda-da öz işini şeýle ýagdaýda guraýan bolsa, onda tutuş şol edarada ýa-da edaranyň şol düzümi böleginde gowuşgynsyzlyk ornaşyp, umumy işiň gidişini bökdeýär. Ýolbaşçy tarapyndan işler öz işgärlerine ynam etmezlik esasynda gurnalanda ol ähli zada özi ýetmeli, öz işgärleriniň etmeli işleriniň hem köp bölegini özi ýerine ýetirmeli bolýar. Ýolbaşçy bolup öz işgärlerine ynam etmän, ähli zada ýetjek bolmak bütün kollektiwiň önünde ol ýolbaşçynyň abraý-mertebesini peseldýär.

Hakyky ýolbaşçy hemme zady öz elinden geçirýän ýolbaşçy däldir-de, öz ygtyýaryndaky işgärleriň her biriniň iş başarýygyny ilik-düwme öwrenip, olaryň wezipe borçlaryna we işbaşarjaňlygyna laýyklykda ähli edilmeli işleri deň-dellal, adalatly bölüp bermegi hem-de şol işiň işgärler tarapyndan nähili ýerine ýetirilýändigini yzarlap ýörmezden, ol işleriň yokary hilde ýerine ýetirilmegini talap etmegi başarýan we şeýlelikde bu işiň ýerine ýetirilmeginden garaşylýan

netijeleri gazanyp bilýän ýolbaşçydyr. Şeýle ýagdaýda işgäre edilen ynam özüne tabşyrylan işiň ýokary hilde berjaý edilmegine onuň jogapkärçiligini şertlendirýär. Bu bir tarapdan. Ikinji bir tarapdan, ýolbaşçy tarapyndan işgäre edilen ynam ol işgäriň öz hünär ussatlygyny ýüze çykarmagyna we ýerine ýetirýän işinden lezzet alyp işlemegine itergi berýär. Şeýle-de munuň ýaly özara ynanyşmak esasynda işleşilende, ýolbaşçy bilen işgäriň arasynda-da, ýönekeý işgärleriň öz aralarynda-da umumyadamzat gymmatlykaryny özünde jemleýän ýokary derejede guralan ynsan sypatlary ýüze çykýar. Bu bolsa zähmet kollektiwinde agzybirligiň, jebisligiň, işjeňligiň, tutuş kollektiwiň üstünlikli işi üçin jogapkärçiligiň rowaçlanmagynyň hamyrmaýasy bolup hyzmat edýär. Şonda kollektiwiň her bir gazanan üstünligi ondaky her bir adamy begendirýar, işde ýüze çykan şowsuzlyklar kollektiwiň her bir agzasynda duýgudaşlyk ýagdaýyny emele getirýär.

Birek-birek bilen ynanyşyp ýaşaşmagyň tutuş halklar hem-de döwletler arasyndaky gatnaşyklaryň esasynda goýulmagy bolsa dünýäde parahatçylygyň, özara bähbitli ylalaşyklylygyň rowaçlanmagyna amatly şertleri döredýär. Birek-birekden çekinip, gypynç edip ýaşamagyň halklary we döwletleri ummasyz harby çykdaýylary etmäge, dürli ýurtlarda ýaşayan, ýöne ýakyndan gatnaşmaga hyjuwly adamlary biri-birlerinden daşlaşdyrýan germewleri döretmäge mejbur edendigini gojaman taryham, şu günki real ýaşayşam бүтін аýдыңлыгы bilen görkezýär.

Adamzat öňe gitdigiçe, бүтін дүниәни гурşап аlýан global problemalar barha köp ýüze çykýar. Olary üstünlikli çözmek bolsa ähli halklaryň we döwletleriň tagallalarynyň bir ýere jemlenip, bir maksada gönükdirilmegini talap edýär. Birek-birege ynam etmezden bu derwaýys wezipäniň hötdesinden gelmek asla mümkin däldir. Her bir halkyň öz geljegine bolan ynamy hem-de ähli halklaryň biri-birlerine bolan ynamy olaryň her biriniň tutuş adamzadyň geljegi baradaky jogapkärçiligini doly berjaý etmeklerine deslapky şert bolup hyzmat edýär.

Şu zatlaryň hemmesi aýratyn alnan şahsyýetiňem, tutuş adamzadyňam häzirki zaman swilizasiýasynyň şertlerinde rowaçlygynyň ynam bilen jogapkärçiligiň esasynda amala aşýandygyna güwä geçýär. Ynam ähli derejelerdäki ylalaşykly ýaşayşyň

hamyrmaýasydyr, jogapkärçilik bolsa şeýle ýaşaýşy üpjün etmegiň ygtybarly usulydyr.

4. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýolbaşçy kadrlaryň filosofiki pikirlenmesi hakynda.

Adamzadyň şeýle gymmatly akyl hazynasy bolan filosofiýa hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ylmy we syýasy-publisistik eserlerinde özüniň döwrebap dowamyna eýe bolýar. Onda häzirki zaman ylmy dünýägaraýyşy öz aýdyň beýanyny tapýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen 2008-2009-njy okuw ýylynda Türkmenistanyň ähli ýokary okuw mekdeplerinde filosofiýanyň hökmany öwrenilmeli ders hökmünde girizilmegi Onuň adamzat filosofiki pikirine goýýan sarpasynyň ýüze çykmasydyr. Bu dersniň okadylmagynyň bolsa ýurdumyzda ýokary bilimli hünärmenleri taýýarlamak işini dünýä ülňüleriniň derejesinde ýola goýmakdaky ähmiýeti örän uludyr.

5. “Filosofiýa” kursunyň öwrenilmeginiň ähmiýeti we onuň beýleki okuw dersleri bilen arabaglanyşygy.

Türkmenistanyň ýokary okuw mekdeplerinde “Filosofiýa” okuw dersini okatmagyň baş maksady hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň badalga beren: 1) Täze galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda adamzadyň filosofiki pikiriniň dürdänelerini türkmenistanly ýaşlarynyň içgin öwrenmeklerini ýola goýmak bilen; 2) olaryň dünýä siwilizasiýasynyň häzirki şertlerinde adamzat ösüşiniň problemalary barada giňişleýin oýlanmak hem-de olaryň oňyn çözgütlerini tapmak; 3) işine işjeň gatnaşmaga ulyply şahsyýetler bolup ýetismeklerine ýardam etmekden ybaratdyr.

Onuň esasy wezipeleri bolsa:

-Ýaşlary adamzadyň filosofiki pikiriniň ösüş taryhy bilen tanyşdyrmakdan, onuň jemgyýetdäki hem-de ynsan ýaşaýyşyndaky ornuny we ähmiýetini olara giňişleýin düşündirmekden;

-Ýaşlarda bütin adamzady gyzyklandyrýan barlyk problemasy, şol sanda ynsan barlygynyň problemalary bilen içgin tanyşdyryp, olaryň bütin dünýäniň gurluşy, onda

adamyň we adamzadyň orny, olaryň ösüş kanunalaýyklyklary barada giň dünýägaraýşa eýe bolmaklaryna ýardam etmekden;

-Ýaşlaryň aňyň we akyl ýetirişiň gyzykly hem çylşyrymly mesleleriniň içine içgin aralaşyp, özlerinde logiki pikirlenmek ukybyny kemala getirmeklerine, tutuş dünýä hem-de onda möhüm orun eýeleýän adamyň düýp manysyna ylmy esasyda akyl ýetirmek usullaryny ele almaklaryna ýardam etmekden;

-Ýaşlarda dünýäniň birligi, ynsan aslynyň bitewiligi baradaky garaýyşy kemala getirmek bilen, бүтін dünýäniň hem-de tutuş adamzadyň sazlaşykly ösüşine işjeň gatnaşýan şahsyýetler bolup ýetismeklerine ýardam bermekden;

-Ýaşlaryň adamzat jemgyýetiniň ösüşiniň ähliumumy kanunlaryna we kanunalaýyklyklaryna, halkyň, milletiň, döwletiň, maşgalanyň gelip çykyşy, olaryň taryhda we häzirki zaman dünýäsinde tutýan orunlaryna ylmy-filosofiki nukdaý nazardan göz aýlamaga ukyply çuňňur ylymly-bilimli, giň dünýägaraýyşly şahsyýetler bolup ýetismeklerine ýardam bermekden, olarda adamzat filosofiki pikirlenmesinde dowam edýän dürli teoretiki ugurlaryň we akymlaryň many-mazmunyna çuňňur düşüniş, olara häzirki zaman adamzat siwilizasiýasynyň mundan bu ýana-da rowaçlyk bilen öňe gitmeginiň hatyrasyna ylmy esasyda dogry baha bermek ukybynyň kemala gelmegine ýardam etmekden;

-Ýaşlaryň dünýä derejesinde pikirlenip bilýän şahsyýetler bolup ýetismek bilen, olary ata Watanymyzyň, ene topragymyzyň mundan bu ýana-da gülläp ösmegine, halkymyzyň we döwletimiziň dünýä siwilizasiýasynyň mynasyp subýekti hökmünde orta çykmagyny ýola goýmak ugrunda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan düýpli özgertmelerine işjeň gatnaşmaga gözükdirmekden ybaratdyr.

Bu zatlaryň özi ýurdumyzyň ýokary okuw mekdeplerinde filosofiýanyň okadylmagynyň uly ähmýetiniň boljakdygyny aňladýar.

Onsoňam dünýädäki ähli zatlaryň özara baglanyşykly bolşy ýaly, filosofiýa hem ähli beýleki ylymlar, ilkinji nobatda bolsa jemgyýetçiligumanitar ylymlar bilen berk baglanyşyklydyr, şolaryň esasynda ösýär, kämilleşýär hem-de, öz gezeginde, şol ylymlaryň hemmesi üçin metodologiýa bolup hyzmat edýär.

6. Filosofiýanyň ösüş taryhy.

Şeýlelikde, filosofiýa adamzat durmuşynyň özboluşly bir ýol görkezijisi hökmünde münýýlyklaryň dowamynda onuň hemrasy bolup gelipdir. Ol öz taryhynyň her bir döwründe özboluşly öwüşginde ýüze çykypdyr. Onuň ösüşiniň esasy döwürleri şu aşakdakylardan ybaratdyr.

Gadymy filosofiýa. Irki ellinizmiň filosofiýasy. Orta asyr filosofiýasy. Täzeden döreýiş (Renossans) döwriň filosofiýasy. XVII-XVIII ýüzýyllyklaryň Günbatarýewropa filosofiýasy. Fransuz Magaryfçylygynyň filosofiýasy. Nemes klassiki filosofiýasy. Marksistik filosofiýa. XIX-XX asyrlaryň günbatar filosofiýasy. XIX-XX asyrlaryň rus filosofiýasy. Orta asyrlarda we XVIII-XX asyrlarda Merkezi Aziýada ýaşan akyldarlaryň filosofiki garaýyşlary.

2-nji tema. Barlyk hakyndaky taglymat.

2 sagat

1. Barlyk hemme zady öz içine alýan reallyk hökmünde. Barlyk kategoriýasyna taryhy taýdan aň ýetirilişi.
2. Materiýa, onuň gurluşy, dowam ediş usullary.
3. Hereket we onuň esasy formalary.
4. Giňişlik we wagt, olaryň hereket edýän materiýa bilen özara baglanyşyklary.
5. Filosofiýanyň ähliumumy kanunlary.
6. Filosofiýanyň esasy kategoriýalary.

1. Barlyk hemme zady öz içine alýan reallyk hökmünde. Barlyk kategoriýasyna taryhy taýdan aň ýetirilişi.

Dünýä bir bütewimidir we eger-de ol bir bütewi bolsa, onda onuň şu birligi nämeden ybarat diýen sowal, megerem, iň gadym wagtda ýüze çykan sowallaryň biri bolsa gerek, adam özüni gurşap alan dünýädäki köp dürli prosesleri we hadysalary biri-birinden tapawutlandyryp we öz-özünü, öz menini aňlap başlan dessine, onda

şu sowala jogap tapmak islegi döräpdir, bu isleg bolsa wagtyň geçmegi bilen filosofik aňlatma eýe bolupdyr.

Käbir filosoflar dünýäniň birligi onuň barlygydyr ýagny onuň dowam edýänligindedir diýýärler.

2. Materiýa, onuň gurluşy, dowam ediş usullary.

Örän ownuk atomlardan we elementar bölejiklerden başlap ýyldyzlaryň, galaktikalaryň ägirt uly toplumlaryna çenli, göze görünmeýän bakteriýalardan başlap ýokary jandarlara çenli predmetleriň hadysalaryň tükeniksiz köp dürli görnüşi adamy gurşap alýar. Emma şu dürli predmetleriň arasynda nämedir bir umumylyk barmy, olaryň hil taýdan tapawutlaryna we üýtgeýişlerine garamazdan, zatlaryň hem-de hadysalaryň ählisine mahsus häsýetleri barmy?

Gadymy atomistler Lewkipiniň we Demokritiň (b.e.ozalky IV-III asyrlar) taglymaty materiýa hakyndaky düşüňjeleriň ösüşinde möhüm etap bolupdyr. olar eýýam materiýany adamyň töwereгинi gurşap alan jisimleriň haýsy-da bolsa bir görnüşi bilen aýry bir zat hasap etmändirler. Emma materiýanyň ählisi jisimleriň gurluşyk “materiýaly” hökmünde göz önüne getirmeklik saklanyp galypdyr. Emma indi şeýle material diýilip özboluşly “kerpiçjikler” – maddanyň “atomlar” (“atomos” – bölünmeýän diýen grek sözünden grek sözünden) diýip at alan iňňän ownuk bölejikleri hasap edilipdir. Gadymy filosoflaryň pikirine görä, atomlar hil taýdan üýtgeşsizdirler, olaryň reňki-de, ysy-da ýok, olar biri-birinden özleriniň formasy, möçberi, ýagdaýy bilen hem-de örän dürli görnüşdäki bileleşiklere goşulmagy bilen tapawutlanýarlar. Materiýanyň iňňän ownuk bölejikleri gaty bolup, olara hiç hili täsir edip bolmaş, olar hemişe hereketde bolup, “boşlukda zymdyrylyp ýörmüş” we özara birleşip, dünýäniň ähli jisimlerini, onuň bütin köpgörnüşligini emele getirýärmüş. Bu garaýyşlar entek umumy häsýetlidi, olar şol wagt hiç hili eksperimentler arkaly tassyklanyp biljek däldi. Emma, muňa garamazdan olar materiýanyň gurluşy hakyndaky düşüňjeleriň ösüşinde onuň rol oýnadylar.

Gadymy filosoflaryň döwründen başlap, materiýanyň ýaradylmanlygy we ýok edilmejekdigi baradaky ideýa adamzat pikiri üçin elýeterli boldy.

Gadymy filosflaryň döwründen başlap, materiýanyň ýok edilmejekligi baradaky ideýa adamzat pikiri üçin elýeterli boldy. Materiýa ebedilikdir, onuň ýekeje bölejigi-de ýokdan döräp bilmez ýa-da yssyz-sorsuz ýok bolup bilmez.

Materiýanyň ýaradylmanlygy we ýok edilmejekligi baradaky ideýa tebigat bilimi tarapyndan eksperment arkaly tassyklanmagyndan ozal, biziň görüp geçişimiz ýaly, ony materialistik filosofiýa özüne ýarag edinip aldy we ösdürdi. XVII-XVIII asyrlarda ýaşan Spinoza, Golbah, Didro we beýleki materialist filosoflar bu ideýany esaslandyrmaga uly goşant goşdular. Materiýany olar bütin tükeniksiz we çäksiz tebigat bilen aýry bir zat hasaplapdyrlar. Emma her niçik bolsa-da, Marksdan ozalky materialistleriň materiýa baradaky garaýyşlary çäkli bolupdyr. Şol wagtyň tebigaty sylaýjylary bilen birlikde olar, öz pikirleriçe, materiýanyň öz boluşyna mahsus bolan birnäçe üýtgeşsiz, ebedilik häsýetlerini tapmaga synanyşypdyrlar. Haýsydyr bir jisimiň materiýalaýyndygynyň iň möhüm sypaty diýip, massa, ýagny ol jisimdäki materiýanyň mukdary hasap edilipdir. Massa üýtgeşsiz diýilip, jisimiň asuda duranlygyna ýa-da ornuny çalyşýanlygyna, onuň haýal ýa-da çalt edýänligine garaşsyz diýilip ykrar edilipdir. Inertlilik, uzalyjylyk, gatylyk, geçirmezlik, mehaniki hereketlilik (ornuny çalyşmaklyk) we ş.m. häsýetleri hem materiýa ýöňkändirler. Bu häsýetleri görerijileri diýip, ähli jisimleriň ýasalýan kerpiçjagazlary” diýip, şol bir “bölünmeýän” atomlary hasaplapdyrlar. Bütin älem üýtgeşsiz elementlerden ybarat we mehanikanyň kanunlaryna tabyn zat hökmünde suratlandyrylypdyr.

Dünýäniň bu mehanistik şekilini häsýetlendirip, F.Engels “tebigatyň absolýut üýtgeşsizligi baradaky düşünje” bu şekiliň merkezidir diýip belläpdir. Dünýäde şeýle düşünmeklik ylmyň ösmegi netijesinde ýalana çykaryldy.

XIX-XX asyrlaryň sepgidinde fizikada iňňän uly açyşlar edildi, olaryň netijesinde atomyň içki syrlaryna aralaşmaklyk alymlara başartdy. 1897-nji ýylda atomyň içindäki ilkinji elementler bölejigiň-elektronyň üsti açyldy. Mundan bir ýyl öň radioaktiwli hadysasy açylypdy. Fransuz fizigi Bekkerel (1852-1908), fotoplastikanyň üstünde goýulan uran duzlarynyň bölejigini synlap, onuň göze görünmeýän şöhlelerini₂₀göýberýändiginiň üstüni açdy. Bu

şöhleleriň atom içinde bolup geçýän çylşyrymly özgerişmeleriň, atom ýadroplarynyň dargamagynyň we bir himiki elementiň atomlarynyň beýleki elementiň atomlaryna öwrülmeginiň netijesinde emele gelýänligini ondan soňky barlaglar görkezdi.

Atomyň çylşyrymly zatdygyny: onuň položitel zaryadly ýadrosynyň bardygyny, atomyň esasy massasynyň şol ýadroda jemlenendigini we şol ýadronyň töwereginde otirisatel zaröleşikler bolan elektronlaryň hereket edýänligi anyklamaga ekspermentler kömek etdiler.

Fizikler “adaty jisimlere” mahsus bolan massanyň üýtgeşsizlik kanunyna eýýäm elektronlaryň we beýleki elementar bölejikleriň tabyn bolmaýandygynyň hem üstüni açdylar. Bu bölejikleriň hereket edýän ägirt uly (sekuntda ýüz-müňlerçe kilometre ýetýän) tizligi mahalynda olaryň massasy üýtgeýär (hereketiň tizliginiň ýokarlanmagy bilen massa artýar).

Bularyň hemmesi şeýle bir duýdansyz we geň-enaýy bolup görüňärdi hem-de fiziki jisimleriň häsýetleri baradaky öwrenşeliň düşüňjelerden şeýle bir tapawutlanýardy welin, hatda birnäçe tebigatsynaýjylar özlerini ýitirdiler. Bizi gurşap alan ähli zatlaryň daýanyan ilkinji esasy göýä materiýalaýyn däl bolup çykdy, “materiýa ýitirim boldy” we onuň “ornuny elektrik çalşyrdy” we ş.m.-ler diýen ýaly sesler olaryň arasynda ýaňlanýardy.

Hakykatdan bolsa materiýa ýitrim bolmandy, gaýtam ol baradaky köne düşüňjeler puja çykypdy. Materiýanyň diňe aýry-aýry görnüşlerine we hallaryna edilen synanyşyklaryň esassyzlygy täze ylmy açyşlar netijesinde mälim boldy.

Bizi gurşap alan dünýäniň ähli predmetlerine, ähli hadysalaryna mahsus bolan we olaryň materiýalaýynlygy hakynda gürrüň etmäge mümkinçilik berýän häsýetler haýsylardyr? Başga sözler bilen aýdanymyzda, materiýany nähili konkret kesgitlemeli?

W.I.Lenin özüniň “Materializm we empiriokritisizm” diýen kitabynda materiýanyň klassiki kesgitlemesini berdi. Ol ylmyň XIX asyryň ahylarynda – XX asyryň başlarynda gazanan üstünliklerini analizlemek esasynda şu kesgitlemäni beripdi. “Materiýa obýektiw reallygy bellemek üçin²¹filosofik kategoriýadyr, bu

obýektiw reallyk bolsa adama öz tenduýgularynda berilendir, ol ten duýgularyna garşylykda bar bolup, biziň ten duýgularymyz tarayndan kopiýalandyrylýar, fotografirlenýär, suratlandyrylýar” diýip W.I.Lenin ýazypdy.

Şeýlelikde, materiýanyň özi ähli zatlaryň ýasalýan ýöne bir “gurluşyk materiýaly”, älem ymaratynyň üýtgeşsiz “kerpiçjikleri”, onuň bir kysymly esasy däldir. Materiýa diýlip aňdan daşarda ýaşayan obýektleriň, hadysalaryň, prosesleriň tükeniksiz köp dürlüligine, bütin obýektiw reallyga düşünilýär.

Şeýlelikde, ähli materiýalaýyn obýektlere aýrylmaz hil mahsus bolup onuň özi bu materiýalaýyn obýektleriň obýektiw, adam aňyndan daşarda we oň a garaşsyz ýaşaýandyklaryndan ybaratdyr. Materiýalaýynlygyň ähliumumy häsiýet bolmagyna görä, dürli-dürli jisimler biri-birine özara täsir edýärler, bu özara täsiriniň netijelerini biri-birlerine berýärler. Olaryň hemmesi haýsy-da bolsa bir ýol bilen (gös-göni ýa-da adamyň enjamlary arkaly) adamyň duýgy organlaryna täsir etmegi we onuň aňynda şöhlelenmäge ukyplydyr. Obýektleriň ýasamagynyň şu aýratynlyklary bolsa materiýa düşünjesinde aňladylýar.

Materiýa baradaky filosofik düşünjeden materiýanyň kokret gurluşy, onuň görnüşleri, häsiýetleri we ş.m.-ler hakyndaky tebigy-ylmy garaýyşlary tapawutlandyrmak gerek. Olo garaýyşlar ylmyň we praktikanyň häzirki pursatda ýeten derejesi tarapyndan çäklendirilendir we olar obýektiw dünýä akyl ýetirmekde taryhy taýdan şertlendirilen çäkleri aňladýarlar.

Şonuň bilen birlikdede ylmyň ösüşindäki ädim bize materiýanyň barha täze-täze häsiýetlerini, barha täze-täze materiýalaýyn obýektleri, olaryň özara täsiriniň aýratynlyklaryny açyp görkezýär. Bu proses hiç haçan tamamlanyp bilmez, ol edil materiýanyň özüniň, obýektiw dünýäniň özüniň tükeniksiz çylşyrymly bolşy tükeniksizdir. Munuň özi diňe bir bütin materiýa däl, eýsem her bir materiýalaýyn obýekte hem degişlidir. Dünýäde absolýut ýönekeý predmetler ýok. Materiýanyň her bir böleginiň sanýetmez köp häsiýetli beýleki materiýalaýyn predmetler bilen üýtgäp duran sansyz-sajaksyz baglanyşyklary bar. Electron hem atom ýaly egsilmez-tükenmezdir, tebigat türkeniksizdir...

Meselem, fizika ozallar materiýanyň diňe bir görnüşini-maddany bilýärdi. Häzirki zaman fizikasynda materiýanyň şu aşakdaky üç esasy görnüşiniň barlygy ykrar edilýär: madda (gös-göni duýup bolýan adaty jisimler hem-de molekulalar, atomlar, elementar bölejikler), antimadda (öz massasy boýunça bölejiklere barbar bolup, käbir häsýetleri, meselem zarýady boýunça olara gapma-garşy bolan antibölejikler) we meýdan (elektromagnit meýdany, hususan-da ýagtylyk, ýadrolaýyn meýdan, dartys meýdany). Materiýanyň bu görnüşleriniň arasynda üzülkesil serhet ýok, olar özara jebis baglanyşykly bolup, biri-birine öwrülýärler.

Geçen asyryň başlarynda 3 sany elementar bölejik (electron, proton, foton) mälimdi. Häzirki wagtda olaryň görnüşleriniň mukdary onlarçadyr we hatda ýüzlerçedir, onsoňam täze bölejikleri ýüze çykaryş prosesi dowam edýär.

Elementar bölejikler dünýäsindäki açyşlaryň bu okgunly ösmeginde inžener-tehniki desgalar bolan täze tizleşdirijileriň (sinhrofazotronlaryň) döredilmegi uly rol oýnady. Bu desgalaryň kömegi bilen laboratoriýa şertlerinde mikrobölejikler alynýar we olaryň häsýetleri öwrenilýär. Barlag geçirmegiň matematiki metodlarynyň işlenip düzülmeginiň hem ähmiýetli pes bolmady. Täze bölejikleriň barlygy ol metodlaryň esasynda öňünden görülüp aýdyldy.

Elementar bölejikleriň açylyş taryhy adam paýhasynyň kuwwatyny, onuň göze ilmeýän “özlügindäki zatlary” adatdaky “biziň üçin zatlara” öwürmäge ukyplydygyny ynandyryjylyk bilen tassyklaýar. Ynha, mysal üçin, täsin bölejik bolan neýtrony alyp göreliň. Onuň ummasyz güýçli geçijilik ukyby bar, ol galyňlygy Ýer bilen günün aralygyndan ençeme essa artyk bolan çoýun plitasynyň içinden “hiç zada ýapyşman” ýüzüniň ugrunda geçip biler. Bu bölejik uzak wagtlap el bermän tutdyrman geldi. Onuň barlygy hakyndaky çaklamany fizikler baryp 1930-njy ýylda aýdypdyrlar. Diňe çärýek geçenden soň ony tutmaklyk başartdy.

3. Hereket we onuň esasy formalary.

Hereket, giňişlik we wagt name? Olar real dünýäniň ähli predmetlerine we proseslerine₂₃ mahsus bolan zerur häsiýetlermi?

Bu sowallaryň çuň filosofik manysy bar.

Öňi bilen, hereketiň nämedigini görüp geçeliň. Baryp marksizmden ozalky döwrüň materialistleriniň-de hereketiň tebigaty barada birnäçe dogry pikirleri aýdyp geçendiklerini alkibaşdan ýa-da salalyň. Olaryň birentegi hereketi materiýanyň düýpli häsýeti hasaplapdyrlar. Emma marksizmden ozalky materialistik filosofiýada herekete üýtgeşsiz jisimleriň mehaniki orun çalyşmagy hökmünde metafiziki garamaklyk entek ýeňlip geçilmändi. Şonda hereketiň çeşmesiniň materiýanyň öz içindeligini ýa-da nirededir daşarda bir ýerdeligi aýdyň däl. Şu soraga dogry jogap bermek üçin hereketi diňe jisimleriň giňişlikde mehaniki orun çalyşmaklaryna syrykdirmek görnetin ýeterlik däl. Dünýä dialektiki garaýyş ýetmezçilik edýärdi. Metafiziki dünýägaraýyşda ilkinji yş açan Kant bolupdy. Ol, ýokarda eýýam aýdylyşy ýaly, gün sistemasynyň ilkibaşlangyç dumanlykdan emele gelendigini görkezýän ençeme ynandyryjy ylmy delilleri işläp düzdi. Şeýlelikde, ol tebigat hemişe hereketdedir, onda-da bu hereketiň özi şol bir zadyň ýönekeý gaýtalanmasy däl-de, eýsem tükeniksiz ilerleýji ösüşiň prosesidir diýen ideýany öňe sürdi. Emma welin, Kant idealistdi we hereket hakyndaky metafiziki garaýyşy ol ahyryna çenli ýeňip geçip biljek däl.

Gegel бүтін tebigy, taryhy we ruhy dünýäni proses görnüşinde, ýagny üznüksiz hereket, üýtgeýiş, özgeriş görnüşinde suratlandyrdy. Ol şu hereketiň we ösüşiň çeşmesi gapma-garşylyklyklaryň göreşindedir diýip, hasaplamak bilen, şol çeşmäni açyp görkezmäge synanyşdy. Gegeliň pikirçe, garşylyklar her bir hereketiň we ýaşajylygyň köküdür. Emma Gegeliň idealist bolandygyna görä, ol ösüş hakyn-da gürrüň edende, materiýalaýyn dünýäniň ilkinji itergisi we ilkinji hereketlendirijisi hökmünde materiýadan ýokary güýç üçin orun goýardy.

Hereketiň nämedigine dogry düşünmek üçin, metafizikany we idealizmi zyňyp taşlap, ony gözden geçirmeklige dealektiki materializm pozisiýasyndan çemeleşmek gerek. Marksistik filosofiýanyň düýbünü tutujylar şeýle hem etdiler. F.Engels şeýle ýazypdy: “Sözüň iň umumy manysynda gözden geçirilýän, ýagny materiýanyň ýaşamagynyň usuly hökmünde, materiýa mahsus bolan içkerki atribut hökmünde düşünilýän hereket zatlaryň ýönekeý orun çalyşmagyndan başlap tä₂₄pikirlenmä çenli älemde bolup

geçýän ähli üýtgeýişleri we prosesleri öz içine alýar”.

Şeýlelikde, materiýa barasynda aýdylanda, hereket umuman üýtgeýşi aňladýar. Materiýalaýyn obýektleriň her bir üýtgeýşi, goý, ol predmetleriň fiziki ýa-da himiki häsýetleriniň üýtgeýişleri bolsun, Günüň ýüzünde ýa-da himiki häsiýetleriniň üýtgeýişleri bolsun, Günüň ýüzünde ýa-da kosmos giňişliginde, janly dünýäde ýa-da jemgyýetçilik durmuşynda bolup geçýän üýtgeýişler bolsun, - bularyň hemmesi hereketdir. Şonda obýektlere içerki taýdan mahsus bolan garşylyklar hemişe we hemme ýerde hereketiň çeşmesi bolup hyzmat edýär. Garşylyklar predmetleriň we hadysalaryň uçdantutma hemmesi üçin häsýetlidir. Öz-özünden hereket edýän materiýa tebigatdan ýokary hereketlendirijä mätäç däl. Hereket materiýanyň hereketsiz hem edil materiýanyň ýaşamagynyň usulydyr. Munuň özi materiýanyň hereketsiz dowam edip bilmejekdigini aňladýar, şonuň üçin-de hereket hem edil materiýanyň özi ýaly obýektidir.

Materiýanyň ebedilikdigine, ýaradylyp we ýok edilip bilinmejekdigine görä, onuň aýrylmaz düýpli häsýeti bolan hereket hem ebediligidir, ýaradylýan we ýok edilýän zat däl. Bu iňňan möhüm filosofik düzgüni energiýanyň saklamak we öwrülme kanuny tassyklaýar, ol kanun her bir materiýalaýyn özgerişler wagtynda energiýanyň umumy mukdarynyň elmydama hemişelik, üýtgeşsiz galýandygyny, ýagny hereketiň mukdarynyň saklanýandygyny görkezýär. Şonda hereket diňe bir mukdar taýdan däl, eýsem hil taýdan-da ýok bolmaýar, çünki materiýalaýyn hereket bir formadan beýleki forma tükeniksiz geçip durmaga ukyplydyr. Energiýanyň hil taýdan dürli (mehaniki, ýylylyk, elektromagnit, ýadro we ş.m.) formalary hemişe biri-birine öwrülýärler, şonda bir formadaky hereketiň belli bir mukdaryna mydama beýleki formadaky hereketiň belli bir mukdary barabar bolýar.

Hereketi materiýadan aýryp bolmaz. Massa bilen energiýa özara baglanyşygynyň kanuny materiýa bilen hereketiň üznüksiz baglanyşyklydygynyň tebigy – ylmy ýüze çykmasydyr. Ol kanuna görä, massasy bolan her bir materiýalaýyn obýektiň şol massa laýyk gelýän belli bir energiýasy-da bardyr. Şonuň üçin hem materiýa bar ýerinde mydama hereket hem bardyr we tersine, hereket bar ýerinde mydama materiýa hem bardyr₂₅diýip, aýtmak bolýar.

Häzirki zaman idealist filosoflary we tebigaty synaýjylary, hereketi materiýadan aýryp, materiýasyz “sap” hereketiň dowam edýändigini baradaky “teoriýalary” döreýärler, massa bilen energiýanyň özara baglanyşygyny massanyň energiýa öwrülmegi hökmünde düşündirýärler. Emma hakykatda massa energiýykly bolsa-da, onuň özi energiýa öwürlip bilmez, munuň özi edil materiýanyň herekete öwürlip bilmejekdigi ýalydyr. Hereket materiýanyň aýrylmaz häsýeti, onuň barlygynyň formasy bolmak bilen, hemişe we hemme ýerde materiýa bilen baglydyr, materiýa bolsa hemişe we hemme ýerde hereketdedir.

Materialistiň filosofiýanyň hereketiň obýektiwligi baradaky, hereket bilen materiýanyň üznüksiz baglydygy baradaky düzgünleri hereket edýän materiýanyň anyk häsýetlerine, tebigatyň köp dürli hadysalaryna akyl ýetirmäge ylym üçin ýol görkezýän, idealistik we dini azaşmalary ýeňip geçmäge kömek edýär.

Hereket öz tebigaty boýunça garşylyklydyr. Hereketiň garşylyklydygy onuň üýtgeýişlik we durnuklylyk ýaly häsýetleriniň aýrylmaz baglanyşyklylykda ýüze çykýandyklaryndan görünýär. Dünýäniň ebedilik we ähliumumy üýtgeýijiligi zadyň, predmetiň, hadysanyň otnositel durnuklylyk, otnositel asudalyk pursatlaryny, wagtlaýyn deňagramlylyk ýagdaýlaryny asla aradan aýyrmaýar. Şu durnuklylyk bolmadyk bolsa, dünýä tapawudy saýgarylmaýan bulambujarlyk bolardy.

Dünýäde materiýanyň dürli hilli görnüşleri (atomlar, molekulalar, elektromagnit meýdany, dartyş polesi, janly tebigatyň köp tüýsli hadysalary, köp dürli jemgyýetçilik hadysalary we ş.m.-ler) ýaşaýarlar. Materiýanyň şu görnüşleriniň hemmesi üznüksiz hereketdir, ol hereket bolsa materiýanyň her bir görnüşiniň hil aýratynlygyna baglylykda hil taýdan dürli formalarda ýüze çykýar. Materiýanyň hereketiniň şu aşakdaky esasy formalary bar: mehaniki, fiziki, himiki, biologik we sosial hereket.

Mehaniki hereket dürli jisimleriň giňişlikdäki orun çalyşmagyny: atomlary düzýän in maýda bölejikleriň hereketini, atomlaryň we molekulalaryň orun çalyşmagyny, uly jisimleriň, şol sanda kosmos obýektleriniň hereketini öz içine alýar.

Hereketiň fiziki formasy₂₆ýylylyk we elektromagnit

proseslerini, ýadro içindäki we atom içindäki özgerişleri, “elementar” bölejikleriň özara täsirlerini we ş.m.-leri öz içine alýar.

Hereketiň himiki formasy organiki däl we organiki tebigatda bolup geýýän atomlaryň we molekulalaryň birleşmek we aýrylyşmak proseslerini, maddalaryň emele geliş we dargaýyş proseslerini öz içine alýar.

Hereketiň biologik formasy ýaşaýşyň ýüze çykmagynyň dürli görnüşlerinden, janly organizmleriň biri-birleri bilen we organiki däl tebigat bilen gatnaşyklaryndan ybaratdyr.

Hereketiň sosial (jemgyýetçilik) formasy jemgyýetde bolup geýýän köp dürli prosesleri, şol sanda önümçilikdäki üýtgeýişleri, synpy we milli gatnaşyklary, maddy we ruhy medeniýetiň ösüş proseslerini, jemgyýetiň we tebigatyň biri-birine täsirini öz içine alýar.

Eger-de materiýanyň hereketiniň esasy formalaryny şu ýokardaky ýaly tertipde gözden geçirsek, onda her bir formanyň ähli beýleki formalar bilen ysnyşykly baglanyşyklydygyny göreris, şonda ol formalaryň özara baglanyşygynyň esasy bolup hereketdäki materiýalaýyn obýektleriň baglanyşygy hyzmat edýär. şunuň bilen bir hatarda materiýanyň hereketiniň her bir soňky formasy öňdäki forma garanda çylşyrymly we ýokarydyr, şonda hereketiň has çylşyrymly formasy has ýönekeý formalardan ösüp çykýar we olary tabyn görnüşde öž içinde saklaýar. Ahyrsoňunda bolsa, hereketiň her bir formasy beýlekilerden hil taýdan tapawutlanýar we ol hereketiň beýleki formalaryna syrykdyrylyp bilinmez.

Şu aýdylanlaryň hemmesi materiýanyň hereketiniň biologik formasynyň mysalynda yzarlap göreliň. Hereketiň şu formasy biziň planetamyзда fiziki we himiki prosesleriň kanunalaýyk ösüşi netijesinde ýüze çykdy. Şol prosesleriň ösüşi ýaşaýşyň materiýalaýyn döredijilikleri bolan belok birleşmeleriniň emele gelmegi üçin şertleriň döremegine getirdi. Ýaşaýşyň ýüze çykmagy hereketiň mehaniki, fiziki we himiki formalary bilen deňeşdirilende materiýanyň hereketiniň has ýokary formasynyň emele gelmegini aňlatdy.

Şonuň bilen bilelikde hereketiň biologik formasy aşaky formalary zyňyp taşlamaýar, gaýtam olary özüne goşýar. Meselem, janly organizmde onuň daşarky²⁷sredadan zerur maddalary we

energiýany almagyny üpjün edýän köp sanly fiziki we himiki üýtgeýişler bolup geçýär.

Emma hereketiň biologik formasy aşaky formalary öz içinde saklaýan-da bolsa, ol formalara syrykmaýar, olardan hil taýdan tapawutlanýar. Hereketiň biologik formasynyň şu hil taýdan özboluşlylygy janly organizmlere mahsus bolan öz himiki sostawyny hemişe öz-özünüň täzeläp durmagyndan, daşarky sreda bilen madda çalyşmagyndan ybaratdyr.

Tebigatyň syrlaryna barha çuň aralaşmak bilen hem-de materiýanyň täze görnüşlerini we onuň guralynyň dürli derejelerini açmak bilen, häzirki zaman ylmy materiýanyň hereketiniň formalary baradaky, olaryň özara baglanyşygy we hil taýdan tapawutlylygy baradaky biziň bilimlerimizi giňeldýär.

Materiýanyň hereketiniň formalaryna, olaryň özara baglanyşyklaryna we biri-birine geçirşlerine dialektiki düşünmegiň dünýägaraýyş we metologiýa taýdan möhüm ähmiýeti bar. Bu dialektiki düşünmeklik tebigatyň we jemgyýetiň hadysalaryny buržuaz ideologiýalarynyň galplaşdyrmaklaryna garşy göreşde ýiti ýarag bolup hyzmat edýär. Iş häzirki zaman buržuaz filosoflarynyň we tebigaty synaýjylarynyň birenteginiň materiýanyň hereketiniň ýokary formalaryny aşaky formalaryna metafiziklerçe syrykdýrýandyklarynda ýa-da hereketiň aşaky formalarynyň kanunlaryny ýokary formalaryna ýaýradýandyklaryndadyr. Meselem, biologik üýtgeýişleri olar fiziki-himiki prosesleriň ýönekeý jemi hökmünde göz önüne getirýärler, şonda olar janly materiýany dolandyryýan esasy kanunlar fizikanyň we himiýanyň kanunlarydyr diýip tassyklaýarlar. Şeýlelikde, janly tebigatyň hil taýdan aýratynlygy, onuň organiki däl tebigatdan düýpgöter tapawudy perdelenýär.

Sosial durmuşyň çylşyrymly hadysalaryny analizlänlerinde, alymlarynyň fiziki we biologik düşüňjeleri hem-de kanunlary jemgyýete mehaniki suratda geçirýän halatlary seýrek däl. Bu alymlaryň birnäçeleri, tebigy seçişni biologik kanunlaryna salgylanyp, jynslary aşaky we ýokarky toparlara bölýärler. Beýleki birleri bolsa jemgyýet baradaky taglymat, haçan-da fizika bilen biologiýa jemgyýetçilik gatnaşyklaryna ýaýradylan mahylynda takyk ylym bolup bilen diýip tassyklaýarlar.²⁸ Şonda olar sosial hadysalaryň

kanunlaryny fiziki we biologik kanunlara syrykdyrýarlar, “sosal energetika”, “sosiologik atomlar” we ş.m.-ler hakynda köp gepleýärler.

Sosal kanunalaýyklyklary tebigat biliminiň düşüňjelerine we kanunlaryna syrykdirmek arkaly ol kanunalaýyklyklarynkär etmegiň maksady häzirki zaman kapitalistik jemgyýetçilik synpy garşylyklarynyň üstüni örtmekden ybaratdyr. W.I.Lenin şeýle ýazypdy: “Hakykat ýüzünde bu düşüňjeleriň kömegi bilen, jemgyýetçilik ylymlar metodynyň hiç bir hili barlagyny, jemgyýetçilik ylymlar metodynyň hiç bir hili aýdyňlaşdyrylmagyny bermek mümkin däl. Krizisler, rewolýusiýalar, synplaryň göreşi we ş.m. ýaly hadysalary “energetiki” ýa-da “biologik – sosiologik” ýarlyk dakmakdan aňsat zat ýokdur, ýöne welin şu işden netijesiz, sholastik, öli bir iş hem ýokdur” tebigat we jemgyýetçilik ylymlarynyň düşüňjelerini hem-de kanunlaryny mehaniki suratda aýny bir zat görkezmeklik jemgyýet hakyndaky häzirki zaman taglymatlarynyň krizise düşendiginiň görnetin şaýatnamasydyr.

4. Giňişlik we wagt, olaryň hereket edýän materiýa bilen özara baglanyşyklary.

Hereketiň tebigaty baradaky filosofik netijeleriň giňişlik bilen wagtyň düýp mazmunyna düşünmek üçin prinsipial ähmiýeti bar, giňişlik bilen wagt bolsa hereket bilen bir hatarda materiýanyň barlygynyň formalarydyr.

Giňişlik barada gürrüň edilende, biz adatça haýsydyr bir predmetiň belli biro run tutýandygyny, onuň üç ölçeginiň: uzynlygynyň, ininiň, beýikliginiň bardygyny göz önünde tutýarys. Wagty biz wakalaryň başlangyjy ýa-da uzaklygy hökmünde häsýetlendirýäris. Filosofiýa bolsa munuň bilen çäklenmeýär, ol giňişlik bilen wagtyň obýektiwligi hakyndaky, olaryň hereket edýän materiýa bilen baglanyşyklary hakyndaky meseleleri gözden geçirýär.

Giňişlik düşüňjesi materiýalaýyn obýektleriň bir wagtyň özünde ýaşaşmagyny we olaryň biri-birleri₂₉ barasynda ýerleşişini aňladýar.

Ähli materiýalaýyn predmetleriň we hadysalaryň giňişlikdäki uzalyjylygy, formasy we möçberleri bar. Özara içerki içerki baglanyşygy bolan materiýalaýyn prosesleriň biri-birine otnositel durnukly täsir ýetirmegi hökmündäki uzalyjylyga hereket edýän materiýanyň häsýetleri sebäp bolýar. Hil taýdan dürli materiýalaýyn obýektleriň giňişlikdäki baglanyşyklaryny we gatnaşyklaryny matematiki beýan edýär. Matematiki teoriýalar, matematiki apparat näçe çuň ösen bolsa, hakykatyň giňişlikdäki umumy häsýetleri şonça-da takyk suratlandyrylýär.

Wagt düşünjesi materiýalaýyn prosesleriň gezeleşmeginiň yzygiderliligini olaryň uzaklygyny aňladýar. Islendik görnüşdäki we ýagdaýdaky materiýa wagt häsýetlerine eýedir. Bir materiýalaýyn obýektdäki üýtgeýişleriň beýleki materiýalaýyn obýektlerde degişli üýtgeýişlere getirmegi üçin belli birwagt zerurdyr. Materiýanyň üýtgeýişinde we ösüşinde ýuze çykmak bilen, wagtyň belli bir ugry bar. Wagt geçmişden geljege tarap akýar we onuň yza öwrülmezlik häsýeti bar. Geçmiş üýtgedip bolmaz, geçmişe gaýdyp baryp bolmaz.

Gişlik bilen wagt materiýanyň barlagynyň ähliumumy formalarydyr, olar materiýanyň ähli halallaryna mahsusdyr. Islendik materiýalaýyn hereket nirededir bir ýerde, har bir giňişlikde we haçanda bolsa bir mahal, haýsy-da bolsa bir wagtda bolup geçýär.

Giňişlik bilen wagt obýektiwdir. Olar adamlaryň aňyna garaşsyzlykda dowam edýärler we materiýalaýyn mredmetleriň hem-de hadysalaryň obýektiw häsýetleriniň we gatnaşyklarynyň jemini aňladýarlar. Adam alysdaky ýyldyz dünýälerinden yşaratlary Kabul edip alýar, milliardlarça ýyllap dowam edýän üýtgeýişleri barlaýar, sekundyň millionlardan bir üleşünde ýaşaýan “elementar” bölejikleri öwrenýär we hemme ýerde giňişlik bilen wagt hereket edýän materiýanyň obýektiw formalary bolup hyzmat edýärler. Giňişlik bilen wagt materiýalaýyn proseslere garaşsyz ýaşap bilmez. Wagtdan we giňişlikden daşarda ýaşaýan barlyk hakyndaky idealistic we dini düzgünleri tankyt edip, F.Engels edil giňişlikden daşardaky barlyk ýaly, wagtdan daşardaky barlyk hem tüýs baryp ýatan patarrakydyr diýip belläp geçipdir. Obýektiw dünýäde hereket edýän materiýadan başga hiç zat ýok, materiýa bolsa giňişlikdäkiden we wagtdakydan başga hili hereket edip bilmez.

Giňişlik bilen wagtyň obýektiwligini ykrar edipdirler, emma olara düşünmek metafizik bolup galypdyrlar. Metafiziki pikirlenýän tebigaty synaýjylar ýaly, olar hem giňişligi we wagty hereket edýän materiýa garaşsyz özbaşdak fiziki reallyk hasapladylar. Şonda giňişlige zatlaryň ýaşige meňzeş uniwersal howdany hökmünde, wagta bolsa materiýalaýyn üýtgeýişlere garaşsyz uzaklyk hökmünde düşündiripdirler. Şeýle garaýyş otnositel kiçi tizlik bilen hereket edýän uly jisimleriň (makrojisimleriň) (meselem, awtomobiliň, samolýotyň, snaryadyň, kosmos korablynynyň we ş.m.-leriň hereketi) giňişlikdäki we wagt arasyndaky gatnaşyklaryny belli bir takyklykda häsýetlendirmäge mümkinçilik berýar. Haçan-da ylym ýagtylygyň tizligi bilen deňeşdirip boljak (“elementar” bölejikleriň hereketi) tizliklere duçar bolan mahalynda, şeýle garaýyşlar we olardan gelip çykýan giňişligiň hem-de wagtyň häsýetleriniň üýtgewsizdigi hakyndaky göz önüne getirmeler aç-açan ýeterliksiz bolup çykdy.

Biziň asyrymyzda ylmyň ösüşi dialektiki materializmiň giňişligiň we wagtyň häsýetleriniň hereket edýän materiýa garaşlydygy baradaky düzgünini tassyklaýar. Ylmyň häzirki zaman maglumatlaryň görkezişi ýaly jisimleriň giňişlikdäki we wagt arasyndaky häsýetleri özara ysnyşykly baglanyşyklydyr.

Materiýalaýyn obýektleriň giňişlikdäki we wagt arasyndaky äsýetleriniň özara baglanyşygy hereketiň ep-esli tizlikleri mahalynda görnetin ýüze çykyp başlaýar. Meselem, mezonlar diýen “elementar” bölejikler asudalyk ýagdaýynda sekundyň millionlardan bir üleşüniň dowamynda ýaşaýar emma welin olara uly tizlik berilse, onda olaryň ýaýan wagty ýüzlerçe esse artýar.

Häzirki zaman ylmy we praktikasy idealistleriň hem-de buthanaçylaryň dünýäniň hudaý tarapyn ýaradylandygy hakyndaky, onuň giňişlikde we wagtda çäklenendigi hakyndaky toslamalaryny ýalan çykarýar we giňişligiň çäksizdigini, wagtyň bolsa tükeniksizdigini subut edýär. Giňişligiň çäksizdigine, biz haýsy tarapa we haýsy aralyga giňişlikde hereket etsek-de, hiç haçan onuň aňryçäğine ýetip bilmejekdigimiz manysynda düşünilýär. Wagtyň tükeniksizligini bolsa, eger-de haýsy-da bolsa bir wakany alsak, onda şol waka bolmazyndan ozal çäksiz mukdarda wagt geçendigini, edil şonuň ýaly-da, ol wakadan soň₃₁ hem hiç haçan wagtyň ahyrynyň

bolmajakdygyny aňladýär. Düňýä giňişlikde we wagtda hereket edýän materiýadyr. Şonuň üçin hem edil materiýanyň özi ýaly giňişlik bilen wagt hem ebedilik hem-de tükeniksizdir.

5.   Filosofiýanyň ähliumumy kanunlary.

Ösüşiň çeşmesi baradaky meseläni marksizmiň filosofiýasynyň ylmy taýdan çözüşi gapma-garşylyklaryň birliginiň we göreşiniň kanuny arkaly aňladylýar. Bu kanuna materialistic dialektikanyň düýp mazmuny, diýip at berýärdi. Bu kanun ösüşiň çeşmesiniň hadysalaryň we prosesleriň garşylyklydygyndadygyny, olara mahsus bolan gapma-garşylyklaryň özara täsirindedigini we göreşindedigini görkezmek bilen, ösüşiň içerki sebäbini açyp görkezýär.

Diýmek, bu kanunyň mazmunyny açyp görkezmek üçin gapma-garşylyklaryň we garşylyklaryň nämedigini deslapdan aýdyňlaşdyrmak zerurdyr. Gapma-garşylyklaryň özi hadysalaryň biri-birinegarşy duran taraplary, güýçleri meýilleridir. Olar biri-birlerini inkär edýärler, aradan aýyrlarlar, şol bir wagtyň özünde bolsa biri-birlerini şertlendirýärler. Gapma-garşylyklar şonuň bilen birlikde garşylygyň taraplarydyr, elementleridir, garşylyk bolsa gapma-garşylyklaryň özara gatnaşygydyr.

Muny görkezmek üçin ilki başda jansyz tebigata ýuz uralyň. Häzirki zaman fizikasy atomyň ýadrosynyň içinde gapma-garşylyklary güýçleriň – dartyş we iteriş güýçleriniň hereket edýändigini anyklady. Atomyň ýadrosy bilen gabygy hem gapma-garşylykly gatnaşykda durýarlar, çünki onuň ýadrosy polojitel zarýadlanan bolsa, elektronlardan düzülen gabygy otrisatel zarýadlydyr. Ähli “elementar” bölejikleriň gapma-garşylykly häsýetleri bar.

Gapma-garşylyklar akyl ýetirmeklige hem mahsusdyr. Akyl ýetirişde hakykylyk bilen ýalňyşlyk, otnositel zat bilen absolýut zat we şulara meňzeşler gapma-garşylykly pursatlar bolýar.

Şeýlelikde, gapma-garşylyklar hakykatyň ähli hadysalaryna we proseslerine mahsusdyr, hadysalaryň garşylyklydygy ähliumumy häsýete eýedir.

Hadysalaryň içinde gapma-₃₂garşylyklaryň özara täsiri nähilikä?

Bu özrara täsir gapma-garşylyklaryň birligini-de, olaryň göreşini-de öz içine alýar.

Gapma-garşylyklaryň birligi olaryň bir hadysanyň aýrylmaz taraplary bolup, biri-birlerini özara şertlendirýändiklerini aňladýar. Gapma-garşylyklaryň birligi olaryň bir hadysanyň aýrylmaz taraplary bolup, biri-birini özara şertlendirýändiklerini aňladýar. Gapma-garşylyklar biri-birinden aýry ýaşap bilmeýär, her bir predmetdir hadysa bolsa gapma-garşylyklaryň birligi we özara täsiri bolmasa ýaşap bilmeýär. Meselem, magnitiň demirgazyk polýusyny onuň günorta polýusyndan aýryp bolmaz, çünki magnit hemişe olaryň birligi bolup durýar. Edil şonuň ýaly-da, dissimilýasiýa bolmasa, assimilýasiýa hem bolmaýar, olaryň birligi we özara täsiri bolmаса, janly organism hem bolmaýar.

Gapma-garşylyklaryň birligi belli bir şertlerde gapma-garşylykly taraplaryň deňeçerleşýändiklerinde, biri-birine deň täsir edýändiklerinde hem ýüze çykýar. Gapma-garşy taraplaryň deň agramlylygy, olaryň hiç biriniň-de artykmaçlygynyň ýoklugy her bir zadyň durnukly wagtyndaky ösüş etapyny aňladýar. Gapma-garşylyklaryň deň agramlylygy otnositeldir, wagtlaýyndyr ösüşiň barşynda ol bozulýar, bu bolsa ahgyrky netijede bir zadyň ýok bolup, beýleki bir zadyň döremegi getirýär, şonuň bilen birlikde bolsa gapma-garşylyklaryň täze birligi emele gelýär. Meselem ýaş organizmde onuň ösüş döwründe assimilýasiýa prosesi agdyklyk edýär, kämilleşen organizmde bolsa dissimilýasiýa prosesleri deňleşýär, garraýan organizmde bolsa dissimilýasiýa prosessi agdyklyk edýär.

Gapma-garşylyklaryň birliginiň we göreşiniň kanunny diňe bir obýektiw dünýaniň kanuny bolmak bilen durman eýsem ol akyl ýetirişiň hem kanunydyr. Akyl ýetirişiň ösmeginiň çeşmesi bolup oňa mahsus bolan garşylyklar çykyş edýarler. Şeýle garşylyklaryň biri obýektiw zat bilen subýektiw zadyň arasyndaky garşylykdyr, ýagny, bir tarapdan, obýektiw tebigy we jemgyýetçilik prosesleri bilen subýektiw zadyň arasyndaky garşylykdy, ýagny, bir tarapdan, obýektiw tebigy we jemgyýetçilik prosesleri bilen hem-de olaryň kanunlary bilen we, beýleki tarpdan, adamlaryş şu kanunlara akyl ýetirmeginiň arasyndaky garşylykdyr. Şu garşylygyň hemişe çözülmegi, ýüze çykmagy we gaýtadan ýene₃₃çözülmegi, akyl ýetirişiň, ylmyň

we praktiki işiň ösüş prosesiniň düýp mazmunyny düzýär. Şu garşylygyň ýuze çykyş formalarynyň biri hem teoriýanyň üýtgedilmegini, kämilleşdirilmegini talap edýän, käte bolsa onuň täze teoriýa bilen belli faktlaryň jemini has doly düşündirýän teoriýa bilen çalşyrylmagyny talap edýän täze açylan faktlar bilen dowam edýän teoriýanyň arasyndaky garşylykdyr.

Akyl ýetirişiň ösmegi üçin ylymdaky dürli pikirleriň, ideýalaryň we ugurlaryň arasyndaky garşylyklaryň hem ähmiýeti bardyr. Şu pikirleriň, ideýalaryň, köne we täze teoriýalaryň arasyndaky göreş akyl ýetirişi asdürýär, hakykatyň üstüni açmaga ýardam edýär, ylmyň haýsydyr bir netijeleriniň doňup galan dogmalara öwrülmegine päsgel berýär. Ylymda aýry-aýry adamlaryň ýa-da toparlaryň monopollaýyn ýagdaý eýelemegi, döredijilikli diskussiýalaryň bolmazlygy ylmy we jemgyýetçilik progresse önjeýli böwet bolýar.

Şeýlelikde, garşylyklaryň ähliumumy häsiýeti bardyr. Diýmek, olar köp dürlidir we iň bir dürli-dürli predmetlere, proseslere we hadysalara mahsusdyr. Konkret garşylyklaryň aýratynlyklaryny we özboluşlylyklaryny aýry-aýry ylymlar öwrenýär. Emma welin, garşylyklaryň özboluşly alamatlary we aýratynlyklary bilen bir hatarda, olaryň umumy häsýetleri-de bolýar, şol umumy häsýetleri bolsa filosofiýa öwrenýär. Içerki we daşarky, esasy we esasy däl, antagonistik we antagonistik däl garşylyklar bolýarlar.

Içerki garşylyklary her bir hadysanyň ýa-da prosesiniň gapma-garşylykly taraplary emele getirýarlar. Daşarky garşylyklar her bir hadysa bilen beýkleki hadysalaryň ýa-da prosesleriň arasyndaky garşylyklardyr. Her bir hadysanyň ösüşinde içerki garşylyklaryň aýgytlaýjy ähmiýeti bar, çünki ol garşylyklar hadysanyň mazmuny hem-de düýp mazmuny bilen baglydyr we onuň ösüşiniň hem-de üýtgeýişiniň esasy bolup durýarlar. Meselem atomda polojitel zarýadly ýadro bilen otrisatel zarýadly elektronlaryň arasyndaky, janly organizmde assimilýasiýa bilen dissimilýasiýanyň arasyndaky, janly organizmde assimilýasiýa bilen dissimilýasiýanyň arasyndaky, gul eýeçilik, feodalçylyk we kapitalistik jemgyýetlerde ekspluatatorlar bilen ekspluatirlenýanleriň arasyndaky garşylyklar içerki garşylyklardyr. Bu garşylyklar şu hadysalaryň hut tebigatda kök uran garşylyklardyr.

Predmetiň esasy hadysanyň ösüşinde aýgytly rol oýnaýan garşylyga esasy garşylyk diýilýär. Ol garşylyk şu predmetiň, hadysanyň düýp mazmunyna degişli bolup, tutuş predmetiň beýleki garşylyklary we ösüş häsýeti oňa garaşlydyr. Meselem, biologlaryň köpüsiniň hasap edişi ýaly, janly organizmiň esasy garşylygy assimilýasiýa bilen dissimilýasiýanyň özara täsirinden ybaratdyr.

Jemgyýetçilik durmuşynda antagonistik we antogonistik däl garşylyklar tapawutlandyrylýar. Garşylyklaryň antagonistik häsýetiniň sebäbi jemgyýetiň öz bähbitleri biri birini ret edýän synplara bölünmeginden ybaratdyr. Bu garşylyklar ýiti, duşmançylykly garşylyklardyr. Olar üçin düýpli zat olaryň öz dörän jemgyýetçilik gurluşynyň şertlerinde çözülip bilinmejeklerinden ybaratdyr. Antagonistik garşylyklar synpy göreş arkaly hem-de köne jemgyýetçilik gurluşyny ýok edip, täze gurluşy döredýar sosial rewolýusiýa arkaly çözülýärler. Şeýle kysymly garşylyklar gul eýeçilik, feodalçylyk we kapitalistik jemgyýetler üçin häsýetlidir.

Gapma-garşylyklaryň birliginiň we göreşiniň kanuny her bir hereketiň hem-de ösüşiň düýp mazmunyny aňladýar we şol hereketiň hem ösüşiň her bir hadysanyň aýrylmaz taraplary bolan içerki gapma-garşylyklaryň özara täsiri prosesinde bolup geçýändiklerini görkezýär diýen netije ähli ýokarda aýdylanlardan gelip çykýar. Şol içerki gapma-garşylyklaryň özara täsiri bolsa ähli hadysalaryň we prosesleriň hereketiniň hem-de üşiniň içerki çeşmesi bolup durýar.

Hasyda bolsa bir predmetler we hadysalar öwrenilen mahalynda, olaryň garşylyklylygyndan ugur almak gerek, olar hakynda gapma-garşy taraplaryň, häsiýetleriň meýilleriň birligi hökmünde pikirlenmek, bu taraplaryň özara baglanyşygyny aňlaşdyrmak gerek W.I.Lenin şeýle ýazypdy: “Bitewi zadyň ikä bölünmegi we onuň garşylykly böleklerine akyl ýetirmek... dialektikanyň düýp mazmunydyr...”. Her bir predmete, hadysada diňe položitel zada ýa-da otrisatel zady, diňe täzäni ýa-da könäni, ýa-da olaryň ikisini-de aýry-aýrylykda görmän, eýsem olaryň birligini, olaryň özara gatnaşygyny, biri-birine garşylyklaýyn täsir edişini ýüze çykarmak gerek. Predmetleriň we hadysalaryň diňe şeýle gözden geçirilmegi olaryň düýp mazmunynyň açylmagyna ýardam edýär. Şoňa görä-de hadysalary, dialektikanyň talap edişi ýaly, ösüş ýagdaýynda barlamak üçin,³⁵ olary özlerine mahsus bolan

gapma-garşylyklaryň birliginiň we göreşiniň nukdaý nazaryndan gçirmek zerurdyr. “Dünýäniň hemme proseslerine olaryň spontanlaýyn ösmeginde, olaryň janly ýaşamagynda akyl ýetirmek şerti olara bir bitewi gama-garşylyklar hökmünde akyl ýetirmekdir. Ösüş gapma-garşylyklaryň “göreşidir” – diýip, W.I.Lenin belleýärdi.

Mukdar üýtgemeleriniň hil üýtgemelerine geçişi: Mukdar üýtgemeleriniň hil üýtgemelerine geçiş kanuny zatlaryň, prosesleriň mukdary we hil taraplary hökmündäki gapma-garşylyklaryň özara baglanyşygyny aňladýar. Bu kanunyň düýp mazmuny aýtmak gerek.

Her bir zat, her bir proses otnositel durnuklydyr, kesgitlidir. Olaryň hemişe diňe üçin häsiýetli, özboluşly bir zady bolýar we şonuň bilen-de olar biri-birlerinden tapawutlanýarlar. Meselem, janly tebigat jansyz tebigatdan tapawutlanýar, haýwanlaryň we ösümlikleriň hem görnüşleri dürli-dürli bolýar. Şonuň bilen birlikde ähli zatlaryň nämedir bir özaramenşeş zady, nämedir bir umumy zady bolýar. Janly tebigat hem, jansyz tebigat hem materiýalaýyn tebigatdyr, haýwanlaryň we ösümlikleriň ähli görnüşleriniň umumy ýaşaaýyş häsiýetleri bolýar.

Zatlaryň tapawutlylyk we menşeşlik alamatlary hil diýen düşünjede aňladylýar. Hil diýip zadyň tebigatyny we özboluşlylygyny aňladýan düýpli alamatlaryň jemine aýdylýar. Hiliň özi zadyň otnositel durnuklylygyny, onuň kesgitliligini görkezýär. Zadyň şu kesgitliligini onuň barlygy bilen üznüksiz barlygydyr. Her bir zadyň hiliniň üýtgemegi ol zadyň özüniň üýtgemegidir. Meselem, janly organizmde madda çalşygynyň kesilmegi onuň ölmegini we dargamagyny aňladýar.

Hiller zatlaryň özlerine degişli bolup, edil zatlaryň özi ýaly, olar hem obýektiwdirler. Şonuň bilen birlikde, hiller otnositeldirler. Her bir zadyň beýleki zatlar bilen nämedir bir umumylygy bar bolansoň, bir zadyň beýleki zada öwrülme, bir hiliň beýleki hile geçmek mümkinçiligi bar.

Zadyň hilini anyklamak her bir akyl ýetirişiň zerur pursatlaryndan biridir. Zada çuň akyl ýetirmek üçin ony beýleki zatlardan tapawutlandyrmak, olaryň arasyndaky menşeşligi we tapawudy anyklamak, olary toparlara bölmek gerek.

Hil barada biziň beren³⁶kesgitlemämiz her bir zadyň esasy

hiliniň bardygyny, ol esasy hiliň bolsa şol zadyň umumylaşdyrylan, tutuşlaýyn häsiýetlendirmesi bolup durýandygy göz önünde tutýar. Şonuň bilen birlikde islendik zadyň ençeme beýleki, esasy däl hilleri hem bolýar. Zatlaryň esasy hilleri-de, esasy däl hilleri-de olaryň häsiýetleri arkaly ýuze çykýarlar.

Häsiýet bir zadyň beýleki zatlar bilen özara täsiri mahalynda onuň hiliniň ýuze çykmanydyr. Häsiýetiň özi zady haýsy-da bolsa bir tarapdan suratlandyrýar. Meselem, benziniň ýangyç bolup hyzmat etmek häsiýeti belli bir ýylylykda onuň kislorod bilen birleşdirilen mahalynda ýuze çykýar.

Zadyň köp sanly häsiýetleri bolýar, olaryň birnäçesiniň üýtgemegi ýa-da ýitip gitmegi entek zadyň özüni üýtgetmeýär. Meselem, rezina, özüniň rezinligini saklamak bilen, dürli reňkli, dürli çeýelikli we formalý bolup biler.

Öz ähmiýeti boýunça häsiýetler dürli-dürlidir. Zadyň esasy, düýpli häsiýeti onuň hiline ýakyndyr. Meselem, reňk benzin üçin düýpli häsiýet däl. reňkini ýitireni ýa-da täzedden reňk alany üçin, ol benzin bolmagyny bes edenok. Emma welin, ýangyç bolmaklyk benzin üçin düýpli häsiýetdir; şol häsiýetini ýitirende, benzin dwigateller üçin ýangyç bolmagyny bes edýär. munyň özi benzin hil taýdan üýtgände, meselem, onuň haýsydyr bir beýleki madda bilen özara himiki täsiri bolan wagtynda şeýle bolýar.

Hilden başga-da, zatlar we prosesler mukdar taýdan kesgitlililik bilen häsiýetlendirilýär. Mukdar öz-özünden aşamaýar, onuň özi hemişe haýsy-da bolsa bir hiliň mukdarydyr, meselem, adamyň pylança ýaşı, uzyn ýa-da gysga boýy, belli bir agramy we şulara meňzeşleri bolup biler. Bularyň hemmesimukdar taýdan häsiýetlendirmalardir.

Mukdaryň özi her bir hiliň ululygyny, ösüş basgançagyny, depginlerini we derejesini hem-de onuň san taýdan beýleki häsiýetlendirmelerini aňladýan kesgitlililikdir. Hakykata çuň akyl ýetirmek üçin hadysalary we prosesleri dine bir hil taäl, eýsem mukdar taýdan hem analizlemek zerurdyr. Ylym näçe ösdügiçe, ol mukdar görkezijilerini şonçada köp peýdalanýar we obýektleri mukdar taýdan şonça-da köp analizleýär.

Zatlaryň mukdar we hil³⁷taraplary özara ysnyşykly

barlanyşyklydyr. Olar, islendik zadyň, islendik hadysanyň iki tarapy bolmak bilen, aýrylmaz bir bitewilikde durýarlar we biri-birlerini özara şertlendirýärler. Predmetiň mukdar we hil taraplarynyň birligine ölçeg diýilýär. Ölçeg kategoriýasy belli bir hile islendik mukdaryň asla laýyk gelmän, eýsem pugta kesgitli bir mukdaryň laýyk gelýändiginiň faktyny aňladýar. Meselem, her bir sese çäýe sredanyň yrgyldylarynyň belli bir ýygylgy bap gelýär, her bir reňke bolsa elektromagnit yrgyldylarynyň kesgitli bir ýylylygy laýyk gelýär.

Predmetiň ölçegini hasyl edýän diňe belli bir çäklerde mukdar, hili üýtgemezden, üýtgäp biler. Mukdar üýtgemeleri şu çäklere ýeten mahalynda, ölçeg bozulýar we predmetiň hili üýtgäp başlaýar. Meselem, suwuň suwuklyk ýagdaýyndaky ölçegi (kadaly howa basyşy wagtynda) 0^0 -dan 100^0 -e çenli ýylylykdan ybaratdyr. Temperatura üýtgeýişleriniň şu çäklerden çykmagy suwuň ýa-ha gaz şekilli ýagdaýa-da gatylyk ýagdaýyna geçmegine sebäp bolýar.

Ölçeg baradaky filosofik düşünje belli bir manyda adaty düşünelere laýyk gelýär, şol adaty düşünelere görä bolsa ölçeg bozulan mahalynda, oňyn zat tersin zada, peýdaly zat zyýanly zada öwrülýär. Hatda ýaşaýyşyň we saglygyň zerur şerti bolan iýmit hem, çakdanaşa bolanda uzak wagtlap täsir etmegi organizme peýda derek zyýan ýetirýär we şulara meňzeşler.

Şeýlelikde, ölçeg bozulan wagtynda, köne hil täze mukdara laýyk gelmegini bes edýär, olaryň arasynda garşylyk ýüze çykýar we ýitileşýär, ol garşylyk bolsa täze hiliň döremegi we täze ölçegiň ýüze çykmagy bilen çözülýär. Muňa bolsa mukdar üýtgemeleriniň hil üýtgemeleriniň hil üýtgemelerine geçmegi diýilýär.

Böküş hil taýdan üýtgemekdir, hadysanyň ýa-da onuň haýsy-da bolsa bir tarapyň bir hilden beýleki hile geçmegidir. Böküşleriň özi mukdar üýtgemeleriniň kem-kemleýinliginiň arasynyň kesilmegidir. Oň ýanyndaky mukdar üýtgemeleri bilen deňeşdirilende böküşler az wagt tutýarlar, emma welin şu wagt içinde predmetiň, hadysanyň çuň özgerişleri amala aşyrylýar.

Mukdar üýtgemeleriniň hil üýtgemelerine geçiş kanuny ähliumumy häsýetli bolup, ol dürli konkret şertlerde dürli-dürli ýüze çykýar. Böküşler özleriniň häsýeti,³⁸ dowamlylygy, ähmiýeti boýunça

köp dürlüdürler. Köne hilde täze hile geçmek bada-bat amala aşyrylýan mahalynda böküşler üzül-kesil bolup bilerler, ol geçiş ençeme aralyk basgançaklary, geçiş formalary arkaly, täze hiliň elementlerini toplamak arkaly amala aşyrylýan mahalynda bolsa böküşler kem-kemleýin bolup bilerler. Meselem, sosial rewolýusiýalar wagtynda syýasy häkimiýetiň çalşyrylmagy, eger-de ol ýaragly ýol bilen amala aşyrylýan bolsa, çalt, partladyş şekilli bolup geçýär. ykdysadyýet we ideologiýa barasyndaky özgerişler bolsa adatça azy-köp derejede kem-kemden amala aşyrylýar

Kem-kemleýin mukdar üýtgemelerini kem-kemleýin hil üýtgemelerinden tapawutlandyrmak zerurdyr. Birinji halatda zadyň hili belli bir wagta çenli üýtgemän, öňküligine galýar, mukdar üýtgemeleri düýpli, hil özgermelerini diňe taýýarlaýarlar. Ikinji halatda zadyň hut hiliniň ençeme kem-kemleýin üýtgemeleri bolup geçýär, olaryň netijesinde köne hilden tapawutly täze hil emele gelýär.

Filosofik edebiýatda kem-kemleýin mukdar üýtgemelerine köplenç ewolýusiýa diýilýär. Emma bu söz başga, has giň manyda hem ulanylýar. Şonda ol ösüş diýen düşüňjä laýyk gelýär.

Jemgyýetçilik durmuşy barasynda, böküş hakynda gürrüň edilende, rewolýusiýa düşüňjesi ulanylýar. Emma jemgyýetiň durmuşyndaky her bir böküş rewolýusiýa hasaplap bolmaz. Bu ýerde hem böküşler özleriniň möçberi we çuňlugy boýunça iň bir dürli-dürli bolup bilerler ahyryn. Sosial rewolýusiýalar diňe tutuş jemgyýetiň düýpgöter gaýtadan gurulmagyny, köne zadyň düýp-teýkary bilen owradylmagy we has progressiw jemgyýetçilik gurluşyna geçilmegini aňladýan büşlerdir.

Tutuş jemgyýete degişli bolsalar-da, ony dowam edýän jemgyýetçilik formasiýanyň çäklerinden çykarmaýan böküşler sosial rewolýusiýa dälirler.

Jemgyýetçilik gurluşynyň aýry-aýry böleklerinde düýpli özgerişler edýän böküşlere hem rewolýusiýalar diýilýär (ýöne welin olar hem sosial rewolýusiýa dälir). Ylmy-tehniki rewolýusiýa şeýle böküşe mysal bolup biler.

Ähli aýdylanlaryň netijelerini jemläp, mukdar üýtgemeleriniň hil üýtgemelerine geçiş kanuny ösüş³⁹prosesinde bir hil ýagdaýyna

geçmegiň nähili amala aşyrylýandygyny görkezýär diýip, belläp bileris. Şeýlelikde bu kanun ösüşiň çatrykly, öwrülişikli pursatlaryny häsýetlendirýär, täze zadyň emele geliş prosesiniň möhüm taraplarynyň birini açyp görkezýär.

Inkär etmäni ikär etmek: Inkär etmäni ikär etmek kanuny ösüşiň dürli etaplarynyň, köne bilen täzäniň özara nähili baglanyşyklydygyny görkezýär.

Inkär etme täzäniň könäni çalşyryňlygyndan, ýagny ösüşiň bir etapynyň onuň beýleki etapynyň ornuna gelýänliginden ybaratdyr. Könedən täzä geçmek, bir etapy beýleki etap bilen çalyşmak prosesiniň ozüne filosofiyada inkär etmek diýilýär.

Inkär etmäniň iň möhüm häsýetlerini we aýratynlyklaryny group geçeliň.

Ozaly bilen ikär etmäniň ähliumumy häsýeti bar, ol tebigatdaky we jemgyýetdäki her bir ösüşe mahsus bolup, onuň hökmany pursatydyr. Meselem, janly tebigatda döreyän we olara garaňda ýaşaýşa has ykyply täze biologic görnüşleriň köne görnüşleri inkär etmegi hökmünde bolup geçýär.

Şeýlelikde, ösüşiň özi könäniň hemişe inkär edilmeginiň we täze bilen çalşyrylmagynyň prosesidir.

Ikär etmäniň indiki bir alamaty onuň her bir ösýän proses üçin del zat, daşardan girizilen zat bolman, eýsem ol prosese içerki taýdan mahsuslygyndan ybaratdyr. Inkär etmäni ösüş prosesine içerki taýdan mahsus zat hökmünde düşünmeklik materialistic dialektikany metafizikadan tapawutlandyrýar.

Tebigatda we jemgyýetde biz üýtgemegiň, bir hiliň beýleki hil bilen çalşyrylmagynyň dürli formalaryna gabat gelýäris. Meselem, haýsy-da bolsa bir ösümligiň dānesini guş iýip biler ýa-da ol dāne degirmende üwelip bilner. Bu hem inkär etmedir. Munuň özi daşarky güýçleriň täsiri astynda ol zadyň ýok edilyändigini, diýmek, onuň mundane beýläkki ösüşiniň kesilyändigini aňladýar. Şeýle mehaniki inkär etme daşarky inkär etmedir, ony dialektiki inkär etme hasaplap bolmaz.

Içerki, dialektiki inkär etme⁴⁰ösüş i diňe bir kesmeýandig-ä

beýle-de dursun, gaýtam, tersine, ösüşin şerti bolup durýar. Däneli mysaly ýene-de alyp görelin. Topraga düşüp, ýylylyk we yzgar bolanda, däne gögerýär. Ondan ösümlük ösüp çykýar, ol ösümlük dünäniň inkär edilmegidir. Emma bu inkäretmäniň özi ösüşin zerur pursadydyr, ol her bir prosesin tebigatyndan gelip çykýar. Edil şonuň ýaly-da, kapitalizmiň öz kanunlarynyň hereketi netijesinde kapitalizmiň sosializm tarapyndan inkär edilmegi gutulgysyz suratda bolup geçýär.

Metafizikler her bir inkär etmä daşarky, mehaniki inkär etme hökmünde garaýarlar, şonlukda ösüşin hakyky häsýetini ýoýýarlar we özlerini ösüş prosesiniň umumy ugryny dogry kesgitlemek mümkinçiliginden mahrum edýärler. Mundan tapawutlanyp, dialektika inkär etmä aradan aýrylýan könäniň ornuna täzäni berkarar edýän ösüş formasy hökmünde garaýar. Bu täze zady köne zat şertlendirendir we taýýarlandyr, täze zat könäniň jümmüşinde dörändir we onuň önümidir. Şoňa görä-de inkär etme prosesinde islendik täze zat ýüze çykman, eýsem diňe könäniň içinde bar bolan güýçleriň we kanunlaryň hereketiniň zerur netijesi bolan täze zat ýüze çykýar. Meselem, däne ösümlügiň şert bolýar, kapitalizm bolsa sosializmiň döremegini şertlendirýär. Şeýlelikde, dialektiki inkär etme diňe bir könäni aradan aýyrmak bilen durman, eýsem täzäni hem berkarar edýär.

Dialektiki inkär etme köne bar bolan ähli gowy zatlary saklap galýar. Täze ozalky ösüşin gazanan ähli gowy zatlaryny könedan kabul edip alýar.

Şeýlelikde, dialektiki inkär etme könäniň oňyn alamatlaryny alyp galmagy, saklamagy hem, möwrütini ötüren zady aradan aýyrmagy hem öz içine alýar we şonluk bilen progressiň şerti hökmünde çykyş edýär.

Her bir täze zat ösüp-ösüp, iru-giç köne bolýar. Onuň özi her bir könäniň bolşy ýaly belli bir pursatda täze bilen çalşyrylýar, ýagny inkär etmäniň özüniň inkär edilmegi bolup geçýär. Şeýlelikde, ösüşin kanuny inkär etmäni inkär etmekdir, könäniň täze bilen çalşyrylmagydyr, bu täzäniň bolsa has täze bilen çalşyrylmagydyr. Meselem, topraga ekilen bugdaý dänesi, onuň deregine kökler, baldak bugdaý başy emele gelen wagtynda, birinji inkär etmä sezewar bolýar. Täze däneler bişip ýetişdigiçe, bugdaý baldagy kem- kemden guraýar, ýagny inkär edilýär. inkär etmäni etmek bolup⁴¹giçýär.

Inkär etmäniň bütün ozalky zatlary ýönekeý, mehaniki zyňyp taşlamaga syrykmaýandygyny biz eýýam görüp geçipdik. Ösüşin ozalky basgançaklarynda gazanylan ähli oňyn zatlaryň saklanyp galmagy hem inkär etme prosesinde bolýar. Munuň özi ikinji inkär etme üçin-de dogrudyr, bu ýerden bolsa ösüş ilerleýji häsýetlidir, ol yzyna öwrülmeýar, tersgidip bilmez diýen netije gelip çykýar.

Şeýlelikde, materialistik dealektikanyň nukdaý nazaryndan ösüş ýönekeý göni çyzykly hereket däldir hem-de könäniň doly suratda gaýtalanmagy bilen tagelek açindäki hereket däldir, eýsem onuň özi ilerleýji hereket bilen otnositel gaýtalanmaklygyň dealektiki birligidir. Şeýle meýiller utgaşdyrýan ösüş göýä spiralboýunça bolup geçýän ýalydyr. Şeýle (“spiral boýunça”) ösüş hakykatyň hemme baralarynda bolup geçýär.

Inkär etmäni inkär etmek ähliumumy kanundyr. Emma dialektikanyň beýleki kanunlary ýaly bu kanun hem dürli prosesleriň we predmetleriň özboluşlylygyna hem-de olaryň ösüş şertlerine garşylykda hemişe özboluşly, aýratyn formada hereket edýär.

Sosializm döwründe inkär etme prosesinde antogonistik däl garşylyklaryň çözüýänligi mynasybetli, bu garşylyklaryň çözülmegi synplaryň göreşi formasynda bolman, eýsem kommunistik partiýa we döwlet tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän halkyň guramaçylykly işi formasynda bolup geçýär. könäniň täze bilen çalşyrylmagy bu ýerde hem çynlakaý tagallalary we göreşmegi talap edýär, emma sosializm şertlerinde halkyň aglaba köpçüligi täzäniň tarapyny tutup çykyş edýär.

Şeýlelikde inkär etmäni inkär etmek kanuny ösüşin yzygiderli etaplarynyň özara baglanyşygy we ösüşin umumy ugryny görkezýär.

Kanunyň şu tarapy täzäniň hökman ýeňýändigini, emma möwrütini geçiren zada garşy, täze we progressiw zat ugrunda aýgytly göreşilmese, jemgyýetçilik durmuşynda progressiw mümkin däldigini görkezýär.

Köne formalary inkär etmegi gijä galdyrmak bolmaz, çünki ösüşin belli bir etapynda köne formalar öňe tarap herekete päsgel berýän bökdenje öwrülýärler. Şonuň bilen birlikde özüniň oňyn mümkinçiliklerini heniz gutarmadyk formalary wagtyndan öň inkär etmek hem bolmaz.

Ösüşin progressiw häsýetini suratlandyrýan inkär etmäni inkär etmekkanuny praktiki işden gazanylan üstünlik bilen kanagatlanyp durman, eýsem aňryk gitmek, täze üstünlikler gazanmak gerekdigine çuň düşünmäge kömek edýär. Eger şeýle edilmese, yza galynjakdygy we uly ýalňyşlyklar göýberiljekdigini gutulgysyzdyr, çünki durmuş hemişe öňe gidýär.

Biz dealektikanyň üç sany esasy kanuny – gapma-garşylyklaryň birliginiň we göreşiniň kanunyny, mukdar üýtgemeleriniň hil üýtgemelerine geçiş kanuny we inkär etmäni inkär etmek kanunyny gözden geçirdik. Bu kanunlar, ösüş prosesini iň umumy görnüşde häsýetlendirip, onuň esasy taraplaryny we alamatlaryny görkezýärler. Emma welin, dealektiki bu kanunlar bilen tamamlanmaýar. Ösüşin beýleki taraplary goşa (jübt) kategoriýalar arkaly aňladylýar. Şu kategoriýalaryň birnäçesi indiki bapda gözden geçirilýär.

6.   Filosofiýanyň esasy kategoriýalary.

Filosofiýanyň esasy kategoriýalary:

1. Ýekeleýin zat, aýratyn zat we umumy zat
2. Sebäp we netije
3. Mazmun we forma
4. Zerurlyk we tötänlik
5. Düýp mazmun we hadysa
6. mümkinçilik we hakykat

3-nji tema. Adam we onuň dünýädäki barlygy.

– 2 sagat

1. Adam hakynda umumy düşünje.
2. Adamyň köpölçegliligi.
3. Adamyň we jemgyýetiň gatnaşygynyň taryhy häsiýeti.
Adamyň Älemdäki orny.
4. Şahsyýet we onuň gaýtalanmazlygy ideýasy.

1. Adam hakynda umumy düşünje.

Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Esasy Kanuny bolan Konstitusiýasynyň 3-nji maddasynda: “Türkmenistanda jemgyýetiň we döwletiň iň gymmatly hazynasy adamdyr” – diýen jümläniň aňyrsynda çuňňur syýasy-filosofiki many ýatyr. Çünki adam tebigatyň iň ýokary gurlan bölegi. Biz muňa barlyk problemsyny onuň düýp manysynda, ösüşinde seljeren wagtymyzda aýdyň göz ýetirip bildik. Barlygyň öz kesgitlemesinden ösýän barlygyň zynjyrynda iň ýokarky halkanyň adamdygy gelip çykýar. Şonuň üçinem adam problemasy dünýäni tutuşlygyna öwrenýän bütin dünýä filosofiki pikiriniň merkezinde duran problemadyr. Gadymy akyldarlaryň biriniň aýdyşy ýaly, adam üçin onuň özünden gyzykly obýekt ýokdur.

Bu pikiri biz dürli döwürleriň dürli dünýägaraýyşly akyldarlaryň her biriniň pikirlerinden tapyp bilýäris. Protogor adamy ähli zatlaryň ölçegi hökmünde kesgitleän bolsa, onda D. Didro adamy iň ýokary gymmatlyk, Ýer togalynda medeniýetiň ähli gazananalaryny ýeke-täk dörediji, Älemiň paýhas merkezi, özünden bat alynýan we ýene-de şoňa gaýdylyp gelinýän ugur alyş pellehana hasap edýär.

Adam paýhasy nähili abstrakt, tebigy-ylmy ýa-da praktiki meseleler bilen meşgullanýan-da bolsa, ol pikirlenmeleriň ählisi özleriniň daşky maksatlarynyň bardygyna garamazdan olaryň adamyň özi bilen, onuň içki düýp manysy ýa-da islegleri bilen baglanyşygy hakyndaky pikir bilen utgaşyp gidýändigini görmek kyn däl. Jemgyýetde bolup geçýän ähli zatlar adamyň eşretli durmuşda, erkin ýaşamagynyň hatyrasyna amala aşyrylýar. Şonuň üçinem ynsan işiniň

adama gözükmelerini aradan ayırmagy bu işi manysyz zada öwürýär.

Munuň özi ilki bilen adama bagyşlanan ylymlara mahsusdyr. Adamyň hususy ýüze çykmalaryny biologiýa, medisina, psihologiýa, sosiologiýa we beýlekiler öwrenýär. Filosofiýa bolsa elmydama onuň bitewiligini gazanmaga çalyşýar. Şonuň üçinem filosofiýany öwrenen wagtymyzda biz gadymy grek akyldary Sokratyň: “Öz özüne akyl ýetir” diýen sargydyna eýermelidiris.

Eýsem-de bolsa, adam näme? Birbada munuň özi gülkünç ýaly bolup görünmegem ähtimaldyr. Dogrusy adamzat bu barada köp zada akyl ýetiripdir. Ýöne onuň manysyna näçe çuňňur aralaşdygyça, şonçada onuň inňän çylşyrymly obýektdigine göz ýetiripdir. Adam Älemdäki älem ýaly bir zat. Ondaky syrlyr Älemdäkiden az däl. Eger biz maddy dünýä akyl ýetiriş tükeniksiz zat hasap edýän bolsak, onda tebigatyň döredijiliginiň täji bolan adam ondanam beter tükeniksizdir. Şol bir wagtda bu problemanyň tükeniksizligi bizi gorkuzmaýar, gaýta tersine bizi barha özüne çekýär.

Adamzat elmydama adamyň bitewi keşbini kemala getirmäge yhlas edip gelipdir. Adama filosofiki çemeleşiş onuň düýp manysyny, onuň işjeňliginiň formalarynyň anyk-taryhy delillendirmesini ýüze çykarmagy, onuň barlygynyň dürli taryhy dowam ediş formalaryny açmagy göz önünde tutýär. Filosofiýa adamyň dünýädäki ornuny, onuň dünýä bolan gatnaşygyny ýüze çykarýar, adamyň öz mümkinçiliklerini durmuşa geçirmek bilen kim bolup biljekdigi, onda biologiki we sosial zatlaryň mynasybetiniň nähilidigi, şahsyýet hökmünde adamyň nämmedigi, şahsyýetiň gurluşynyň nähilidigi, şahsyýetiň sosial-psihologiki görnüşleriniň düýp manysynyň nämededigi baradaky meseläni we beýlekileri seljerýär.

Dürli taryhy döwürlerde bu problemanyň aýdyňlaşdyrlyşy birmeňzeş bolmandyr: oňa aň ýetirmegiň ileri tutulýan taraplary hem-de aspektleri üýtgäp gelipdir. Belli bir döwürlerde filosofiki pikir adamy tebigatyň ýa-da jemgyýetiň içinde ezip goýsa, onda başga bir ýagdaýda ony tebigy we sosial dünýä gapma-garşy durýän özbaşdak zat hökmünde suratlandyrypdyr.

Adam bilen baglanyşykly problemalaryň özboluşlylygy birbada kemala geläýmändir. Filosofiýanyň taryhy bir-birlerini çalşyp duran usullaryň we maksatlaýyn gözükmeleriň çylşyrymly hem uzak prosesidir. Adama filosofiki akyl ýetiriş ilki bilen akyl ýetirişin

aýratyn üýtgeşik usulynyň kemala getirilmegini talap edipdir. Çünki adam bu akyl ýetiriş prosesiniň birwagtda subektidir we obýektidir.

Gadymy filosofiýada oňa esasan özüniň adam hökmünde ýüze çykmalarynda ýokary başlangyja – ykbala tabyn edilen mikrokosm hökmünde garalypdyr.

Hristiançylyk dünýägarayyş ulgamynda adam turuwbaşdan aýrylmaz we gapma-garşy baglanyşykly iki başlangyjy – jany we teni, şeýle-de adamy we Hudaýy özünde jemleýän zat hökmünde güz öňüne getirilipdir.

Täze döwrüň filosofiýasy adamda ilki bilen onuň ruhy düýp manysyny görüpdir. Tebigat bilimi bu döwürde adamyň tebigatynyň nebigy barlaglarynyň gaýtalanmajak nusgalaryny beripdir. Ýöne bu döwrüň ýene-de bir uly hyzmaty öz hususy manysyna akyl ýetirmek işinde ynsan paýhasynyň anatomiýasynyň ykrar edilmegini ýola goýandygyndan ybaratdyr.

XIX asyrdaky we XX asyryň başyndaky filosofiýa adamdaky ruhy başlangyjynyň düýp manysyny, bir ýagdaýda rassional başlangyja, beýleki bir ýagdaýda bolsa irrosional başlangyja syrykdymak bilen, ony bulam-bujar edipdir. Adamyň hakyky düýp manysyna düşünmek köplenç belli bir derejede ol ýa-da beýleki bir filosoflar tarapyndan işlenip düzülen dürli teoriýalarda garalanam bolsa, heniz adam hakyndaky bitewi taglymat emele gelmändir. Şeýdip wagt geçdigiçe adam filosofiki bilimiň merkezinde ornaşýar, şondan gaýdýan sapak bolsa ony jemgyýetiň üstünden aşyryp, uç-gyraksyz tutuş Älem bilen birleşdirýär.

Adamyň manysynyň ýüze çykmalary inňän köp dürli – munuň özi hem paýhas, hem erk, hem häsiýet, hem emosiýa, hem zähmet, hem özara gatnaşyk we ş.m. Bularyň haýsy has tapawutly? Adam pikirlenýär, şatlanýar, ejir çekýär, söýýär we ýigrenýär, hemişe nämedr bir zada meýil edýär, isleýän zatlaryny gazanýar, şeýle-de olar bilen kanagatlanman, täze maksatlara we ideallara ýetmäge hyjuwlanýar.

Ploton öz dialoglarynda: adam – munuň özi “iki aýakly ganatsyz jandardyr” diýýär. Şonda onuň ýanyna bir horazy getirip, degişme äheňinde: “Ine saňa hakyky ekek adam!” diýipdirler. Adamyň hakykatdanam, ganaty bolmasa-da, iki aýaga bar. Bu degişme äheňinäki kesgitlemede akyldar esasy zady – adamyň düýp manysyny gözden salypdyr. B. Paskalyň belleýşi ýaly, adam iki aýagyyny

ýitiren ýagdaýynda-da öz adamçylyk düýp manysyny ýitirmeýär, horaz bolsa ganatlaryny ýitirmek bilen adamçylyk sypatlaryny edinip bilmeýär. F. M. Dostoýewskiniň sözlerine görä, “...adamyň iň gowy kesgitlemesi – ine şudur: iki aýakly nämährem jandar”. Adam üçin haýsy alamatyň iň esasydygy barada pikir öwreliň. Ilkinji nobatda zähmet zähmet esasy alamatdyr. Zähmet – ýöne bir tapawutlandyryjy alamat bolmak bilenem çäklenmän, eýsem adamyň düýp manysyny hasyl edýän alamatdyr.

Adam zähmetde öz durmuş şertlerini öz hemişe ösýän isleglerine laýyk özgertmek bilen, olary hemişe özgerdip ýörýär, maddy we ruhy medeniýetiň dünýäsini döredýär, ol medeniýet bolsa onuň tarapyndan adamyň nä derejede kemala getirilişine görä adam tarapyndan döredilýär.

Zähmeti ýekelikde ýerine ý etirmek asla mümkin däl, çünki turuwbaşdan köpçülikleýin, sosial zat hökmünde orta çykýar. Her bir adam, aryňyň bal ýygnap, öz öýüne eltişi ýaly, öz goşandy bilen jemgyýetiň maddy we ruhy baýlygynyň üstüni dolduryp durmaga borçludur. Şonuň üçin I. Fihte adam düşünjesiniň aýratyn alnan bir adama degişli dældigini, şeýle adamy göz öňüne getirmegiň asla mümkin dældigini, onuň diňe uruga degişlidigini, öz-özlüğünde, beýleki adamlar bilen gatnaşyklardan, jemgyýetden daşarda alnan aýratyn bir adamyň häsiýetlerini seljermegiň mümkin dældigini nygtaýar.

2. Adamyň köpölçeçliligi.

Adam köpölçeçlidir. Adamyň düýp manysynyň dört ölçegi bardyr. Olar biologiki, psihiki, sosial we kosmiki ölçeglerdir. Adamdaky biologiki ölçeg adam organizminiň anatomofiziologiki, genetiki hadysalarynda, şeýle-de beýni-nerw, elektrohimiki we birnäçe beýleki proseslerinde ýüze çykýar. *Psihiki zat* diýip adamyň içki ruhy dünýäsine – onuň aňly we aňsyz proseslerine, erkine, duýgulanmalaryna, ýadyna, häsiýetine, temperamentine we ş.m.düşünilýär. Ýöne bularyň hiç biri aýratynlykda adam diýlen zady onuň tutuşlygynda açyp bilmeýär. Biz adam aňly-düşünjeli jandar diýýäris. Onda onuň pikirlenmesi nämäni aňladýar: ol diňe biologiki kanunlara boýun egýärmí ýa-da sosial kanunlara? Islendiň anyk jogap ýüzleý bolup çykardy: adam pikirlenmesi inňän çylşyrymly guralan biopsihososial hadysadyr, onuň maddy substraty, elbetde,

biologiki, has takygy, fiziologiki ölçege gol ýapýar, ýöne onuň mazmuny – munuň özi gürrüňsiz psihiki we sosial zadyň özara utgaşmasydyr, özi hem sosial zadyň emosional-intellektual-erkli sferanyň aralykçylyk etmeginde psihiki zat hökmünde ýüze çykmagy tertibindäki utgaşmasydyr.

Adamda aýrylmaz bitewilikde dowam edýän sosial zat we biologiki zat abstraksiýada adam häsiýetleriniň we hereketleriniň köpdürlüliginde gapma-garşy taraplar hökmünde aňladylýar. Şeýleleikde, eger adam seljerilende biologiki tarapa gitsek, onda biz öz bitewiligini saklamaga çalyşýan durnukly ösýän sistema hökmünde maddy-energetiki prosesleriniň onuň öz-özünü kadalaşdyrmaga gönzkdirilen biofiziki, fiziologiki kanunalaýyklyklarynyň dowam ediş derejesine aşak düşýäris.

Psihologiýa ylmy diňe kadaly adamzat jemgyýetiniň bar şertlerinde kadaly adam psihikasynyň dowam etmeginiň we ösmeginiň mümkindigi we, tersine, gatnaşygyň bolmazlygynyň, indiwiidiň ýalňyzlygynyň onuň aňynyň ýagdaýynyň, şeýle-de emosional-erkli sferanyň bozulmalaryna alyp barýandygy hakynda baý tejribeleýin maglumatlary berýär. Şeýlelikde, adam ideýasy başga adamyň, has takygy, başga adamlaryň bolmagyny göz önünde tutýar.

Çaga adamzat tarapyndan ondan öň geçen müňýyllyklarda toplanan ähli anatomofiziologiki baýlyklar bilen bilelikde dünýä inýär. Emma jemgyýetiň medeniýetini özleşdirmedik çaga janly-jandararyň içinden ýaşaýyşa iň bir uýgunlaşyp bilmeýäni bolup çykýar. Dürli betbagtçylyklar zerarly haýwanlaryň arasyna düşen kiçijik çagalaryň soň adam bolup bilmeýändiginiň mysallary muny subut edýar. Olar dik ýöräp bilenok, gepläp bilenok, pikirlenip bilmeýär, elbetde zähmet bilen meşgullanyp bilmeýär. Munuň özi adamyň sosial jandardygyny aňladýan mysaldyr.

Adamyň düýp manysy abstrakt däl, elbetde anyk-taryhy häsiýete eýe, ýagny onuň mazmuny sosial zat bolup galmak bilen, döwrüň anyk mazmunyna, sosial-medeni we medeni-durmuş ýagdaýa baglylykda üýtgäp durýar. Ýöne şahsyýete garamagyň ilkibaşdaky etapynda onuň indiwiidual pursatlary ikinji hatara çekilýär, esasy mesele bolup bolsa onuň uniwersal häsiýetleriniň aýdyňlaşdyrmak öňe çykýar, ol uniwersal häsiýetleriniň kömegi bilen bolsa adamyň düýp manysynyň düşünjesini kesgitlemek mümkin. Adamyň zähmet işiniň subýekti

hökmünde düşündirilmegi şeýle düşünmäniň ugur alyş punkty bolup durýar. Şol zähmet işiniň esasynda bolsa sosial gatnaşyklar kemala gelýär we ösýär.

Gutarnykly kesgitleme bermäge dalaş edmezden, adamyň düýpli alamatlaryny gysgaça bir ýere jemläliň. Adam berkarar bolan ruhdur we ruhlaşan jandardyr, paýhasa eýe bolan ruhy-maddy zatdyr. Şonuň bilen bir wagtda bu zähmetiň, sosial gatnaşyklaryň aýyl-saýyl gepleýişiniň kömegi bilen gatnaşyk saklamagyň subýektidir. Adamyň sosial tebigaty barada gürrüň edenimizde biz ony diňe sosial gurşawyň kemala getirýändigini göz önünde tutmaýarys. Bu ýerde sosial zat adamyň individual psihologiki aýratynlyklaryny absolýutlaşdyrýan subýektiwistik çemeleşişe alternatiwa hökmünde düşünilýär. Sosiallygyň şunuň ýaly düşünilmegi, bir tarapdan, individualistik tekrarlamalara alternatiwa bolup orta çyksa, beýleki bir tarapdan, adamdaky uniwersal häsiýetdäki biologiki başlangyjy inkär etmeýär.

Biologiki häsiýetiň sebäpleri adamlaryň individual-gaýtalanmaýan aýratynlyklaryny kesgitleýär: ata-enelerden alynýan genleriň toplumy gaýtalanmaýan häsiýetdedir. Ol diňe şol bir anyk adama mahsus bolan alamatlaryň ýaýbaňlanmagynyň önünden kesgitleýän maglumaty özünde jemleýär. Ol alamatlar temperamentiň, häsiýetiň aýratynlyklaryny, ýüz keşbini we asla tutuş beden keşbini öz içine alýar. Durmuşda meňzeş adamlar duş gelýänem bolsa, olar aýny birlikden daşdadyrlar. Hatda çagalykda tapawutlandyrmasy kyn bolan bir ýumurtgadan dörän ekizlerem wagtyň geçmegi bilen individual-aýratyn alamatlara eýe bolýarlar.

Baryp Aristotel adamy “syýasy jandar” hökmünde kesgitleände, şol bir wagtda onda iki başlangyjyň – biologiki we sosial başlangyjyň bardygyny, ýagny adamyň ýöne bir biologiki görnüş bolman, eýsem, ilkinji nobatda, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň subýektidigini nygtaýar.

Eýýäm dünýä inen gününden beýläk adam öz-özi bilen ýalňyzlykda, öz individual gözýetiminiň dört diwarynyň arasynda galmaýar; ol geçmişde we häzirki wagtda bolup geçýän zatlara, bütin adamzadyň pikirlerine we duýgularyna aralaşýar. Eger, şeýdip, adamyň seljerilmesinde onuň sosial düýp mazmunyna tarap, morfologiki we fiziologiki derejesinden başlap, mundan beýläk onuň psihofiziologiki we ruhy-jan gurluşyna tarap gitsek, onda biz şeýlelikde adamyň sosial-psihologiki ýüze çykmalarynyň çygryna aralaşýarys. Adam öz

organizm derejesi bilen hadysalaryň tebigy baglanyşygyna girýär we tebigy zerurlyga boýun egýär, öz şahsyýetlik derejesi bilen bolsa ol sosial durmuşa, jemgyýete, adamzat taryhyna, medeniýete ýüzlendirilen. Edil ýerden sowrulyp, gury çägäniň üstüne zyňylan ösümligiň ýaşaýyşy ýaly, adam ýaşaýyşy hem emgyýetden daşarda mümkin däl. Wl. Solowýew islendik adamdaky onuň öz at- enesinden başlap döwlete we bütindünýä taryhyna çenli hemmelere borçly zatlaryny aýryp görüň, şonda onuň erkinliginden-ä däl, aslynda onuň özüniň barlygyndanam hiç zat galmaz diýip ýazýar.

Düakyl ýetiriş we praktiki maksatlar üçin adamdaky biologiki ýa-da sosial-psihologiki zada ähmiýet bermek ol ýa-da beýleki bir tarapa süýşüp biler. Ýöne ahyrky netijede adamyň bu iki tarapynyň utgaşmasy amala aşýar. Şol bir wagtda haýsy nukdaý nazardan öwrenilende-de adam düşüňjesi sosial, biologiki we psihologiki zadyň bitewiligi düşüňjesine daýanmalydyr.

Adamda biologiki we sosial zadyň mynasybeti. Adamyň ýa arassa kulturologiki çemeleşişiniň çäklerinde, ýa-da biologiyanyň dar çäklerinde dar manyda seljerilmegi köplenç adamdaky biologiki we sosial zadyň mynasybetiniň ýüzleý düşündirilmegine alyp barýar. Şol ýönekeýleşdirmäniň esasynda panbiologizmiň we pansosilogizmiň dürli görnüşleri emele gelýär. Mysal üçin, sosial-biologizmiň we sosial-darwinizmiň in täze konsepsiýalary “genlermi ýa-da sosium” diýen alternatiw sowala jogap berenlerinde genleri birinji we kesgitleýji hatara çykarýarlar. Şol bir wagtda adamzadyň biologiki ykbaly inňän köpöwüşgünli bolup çykýar. Birleri adamzadyň dowam edýän nesilleýin sistemasy onuň gaýtalanmaýan biologiki görnüş hökmünde ösüşiniň netijelerini doly şöhlelendirýär diýip muňa ynamly garaýarlar. Bu sistemanyň durnuklylygy we kämilligi örän yokary, ol uzak wagtlap hyzmat edip biljek. Beýleki birnäçeleri bolsa adam biologikigörnüş hökmünde eýýäm aradan aýrylmaga meýil edýändigini tassyklaýarlar. Munuň sebäbi ýaşaýyşyň hususy şertleriniň döredilmeginde we lukmançylygyň üstünliklerinde görünýär. Şolaryň netijesinde adamzat tebigy seçginiň ýowuz täsirinden çetleşipdir we barha kän toplanýan özgermeleriň yokary derejede agram salmasynyň yüküni öz gerdenine alýar. Sosial tupanlar we ýarylyşlar, şu nukdaý nazardan, adamzat urugynyň oçýändigini şöhlelendirýär. Üçünji birleri bolsa adam biologiki taýdan in ýaş görnüş hökmünde öz

nesilleýinliginde entek janly zatlaryň genleriniň örän köp sanlysyny saklaýandygyny aýdýarlar. Adamyň ýaşaýan sosial şertleri adamzadyň taryhy tarapyndan däl-de, onuň diňe saýlanan wekilleriniň işi arkaly döredilipdir. Bu garaýyş diňe bir elitarizmiň dürli görnüşlerini däl, eýsemde bolsa onuň çöwre tarapyny – teoretiki jynsparazlygy hem esaslandyrýar.

Soňky iki doktrina adamyň genetiki tebigaty tutuşlygyna düzedilmegini talap edýändiginden, ýakyn geljekde bolsa biologiki faktorlar zerarly adama howp abanyandygyndan ugur alýar. Munuň ýaly ýagdaýda diňe genetika biologiki ewolýusiýany “öz eline almak bilen” bu howpdan halas edip biler. Şunuň ýaly ideýalaryň tolkununda, biz isleseň-islemeseň, adamyň üznüksiz önümçiliginiň üstünden ylmyň maksadaokgunly gözegçilik etmelidigini, adamzadyň “bähbidi” üçin kem-käsleýin seleksiýasyny geçirmelidigini tekepbirlik bilen jar edýän birneme täzelenen ýewgenika hem gaýyp düşýär. Eger seleksiýanyň arassa genetiki mümkinçiliklerinden ünsüňi sowsaň, onda köpsanly ahlak-psihologiki meseleler ýüze çykýar: islenilýän alamatlary bolan genotipiň kimde bardygyny nädip kesgitlemeli, nämäniň islenilýändigini asla kim çözmeli we kim çözüp biler? Genetiki faktorlaryň we seleksion mümkinçilikleriň sosial-biologizme we sosial-darwinizme mahsus bolan çenden aşa çişirilmegi adamdaky sosial başlangyjyň ähmiýetiniň peseldilmeginden gelip çykýar. Adam dogrudanam tebigy jandar, ýöne şonuň bilen birlikde ol sosial-tebigy jandar. Tebigat adama jemgyýetdäki durmuşyň ondan talap edýäninden örän az zady berýär. Biologiki faktorlar barada gürrüň edilende olary diňe genetiki faktorlara syrykdymaly däldigini bilmelidir. Indiwiidual ösüşiň fiziologiki taraplaryny, aýratynam patologiki netijeleri emele getirýän faktorlary göz önünde tutmalydyr, sebäbi hut şolar adamyň biologiki düzümlerini üýtgedýär. Adam bu ýagdaýda sosial faktorlary hem başgaça kabul edip başlaýar.

Biologiki faktoryň möhümdigini ykrar etmek bilen birlikde adam tebigatyny diňe daşky terbiýeçilik täsirleriň hasabyna zerur ugra çalt gönükdirmegiň mümkinçilikleri hakynda ynamly tassyklamalary öňe sürýänler hem bar. Taryh güýçli sosial ryçaglaryň kömegi bilen jemgyýetçilik psihologiýasynyň üýtgedilip bilinýändigine, ýöne onuň uzak dowam etmeýändigine şaýatlyk edýär. Adam şonda az wagtlyk köşeşmeden soň, ýene-de başky ýagdaýyna gaýdyp gelýär, käbir

halatlarda bolsa öň ýeten sepgitlerini tapman kösenýär. Gysga möhletli medeni hüjüm etmeleriň taryhy we sosial ähmiýeti ýokdur, olar diňe syýasy erkiň gözükmegini bozýar we sosial ryçaglaryň ygtybarlylygyny gowşadýar.

Eýsem adamda biologiki we sosial başlangyçlar nähili birleşýär? Adam biososial bitewilik hökmünde dünýä inýär. Munuň özi adamyň doly kemala gelmedik anatomofiziologiki sistemalar bilelikde dünýä inýändigini, olaryň bolsa sosiumyň şertlerinde doly kemala getirilýändigini, ýagny genetiki taýdan olaryň ynsan alamatlary hökmünde adamyň özünde ornaşan görnüşde bardygyny aňladýar. Adamyň biologiki tarapyny kesgitleýän nesil öndürijilik mehanizmi onuň sosial düýp mazmunyny hem öz içine alýar. Ýaňy dogan çaga daşky gurşawyň ruhuň geň-taň nagyşlaryny çekýän tagtasy däl. Nesilleýinlik çagany diňe bir biologiki häsiýetler hem instinktler bilen üpjün etmek bilen çäklenmeýär. Ol turuwbaşdan ululara – olaryň hereketlerine, owazlaryna we beýleki häsiýetlerine meňzemäge bolan aýratyn ukybyň eýesi bolýar. Oňa bilesigelijilik mahsus, bu bolsa eýýäm sosial sypatdyr. Ol gaharlanmaga, gorkmaga we begenmäge ukyply, onuň ýylgyryşy dogabitdi häsiýete eýedir. Ýylgyryş – bu bolsa adamyň artykmaçlygydyr. Şeýlelikde, çaga ynsan hökmünde dünýä inýär. Ýöne welin ol doglan pursady näme-de bolsa heniz adam bolmaga dalaşgärdir. Ol ýalňyzlykda adam bolup bilmez: oňa adam bolmagy öwrenmek gerek. Ony adamlar dünýäsine girizýän jemgyýetdir, diňe şol onuň özüni alyp barşyny ugrukdyrýar we sosial mazmun bilen doldurýar.

Her bir sagdyn adamyň öz erkine boýun egýän barmaklary bardyr, ol eline kist, reňk alyp, surat çekmäge başlap bilýär. Ýöne munuň özi ony hakyky suratkeş etmeýär. Edil şonuň ýaly aň bize berlen tebigy peşgeş däl. Aňly psihiki hadysalar terbiýäniň, okuwynyň, dili, medeniýet dünýäsibi işjeň özleşdirmek netijesinde ýaşaaýyşyň barşynda kemala gelyär. Şeýlelikde, jemgyýetçilik başlangyç psihiki zadyň üsti bilen indiwiidiň biologiýasyna aralaşýar, bu bolsa şeýle özgerdilen görnüşde onuň psihiki, aňly-başly işjeňliginiň esasy bolup hyzmat edýär.

Şeýlelikde, adam iki zatdan, ýagny tebigy we sosial zatlardan, nesilleýin kabul edilen we ýaşaaýyşyň barşynda ele alnan zatlardan kemala gelyän biologiki (organizm), psihiki we sosial

derejeleriň tutuş bitewiligini özünde jemleýär. Şol bir wagtda adam indiwiidi – munuň özi biologiki, psihiki we sosial zatlaryň ýönekeý bir arifmetiki jemi bolman, eýsem täze hil derejesiniň – adam şahsyýetiniň emele gelmegine alyp barýan olaryň integral bitewiligidir.

3. Adamyň we jemgyýetiň gatnaşygynyň taryhy häsiýeti. Adamyň Älemdäki orny.

Adamyň we jemgyýetiň gatnaşygynyň taryhy häsiýeti. Adamyň ruhy jemgyýetçilik durmuşyny şöhlendirýär. Adamyň iş ýüzündäki hereketleri adamzadyň dowam edýän jemgyýetçilik praktikasynyň indiwiidual aňladylmasydyr. Adamyň ulanýan gurallary jemgyýet tarapyndan işlenip düzülen, olaryň ulanylyşynyň endiklerini önünden kesgitleýän funksiýany özünde berkidýär. Her bir adam işe girmek bilen, eýýäm edilen zatlary hasaba alýar. Adamyň ähli özleşdiren zatlary, onuň haýwanlardan tapawudy onuň jemgyýetdäki ýaşaýyşynyň netijesidir. Jemgyýetden daşarda çaga adam bolup bilmeýär.

Şahsyýetiň sosial mazmunynyň baýlygy we çylşyrymlylygy onuň jemgyýetçilik bitewiligi bilen gatnaşyklarynyň köpdürlüligi, jemgyýetiň ýaşaýyşynyň dürli sferalarynyň onuň aňynda we işinde beýanlaryny tapmagynyň derejesi bilen şertlendirilendir. Hut şonuň üçinem şahsyýetiň ösüş derejesi jemgyýetiň ösüş derejesiniň görkezijisidir we tersinedir. Ýöne şahsyýet jemgyýetiň içinde eräp gitmeýär. Ol gaýtalanmaýan we özbaşdak indiwiiduallygy öazinde saklaýar hem-de jemgyýetçilik bitewiligine öz goşandyny goşýar.

Urug hukugynda urug hukugyň subýekti bolupdyr. Şahsy bähbitler entek kollektiwiň bähbitlerinden bölünip aýrylmandyr, şahsyýet heniz bolmandyr. Zähmetiň ösüşiniň hem-de şonuň esasynda jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň baýlaşmagynyň barşynda adamlaryň sosial funksiýalarynyň aýrybaşgalaşmagy bolup geçipdir. Şahsy hukuga we wezipelere, şahsy atlara, şahsy jogapkärçiligiň belli bir derejesine eýe bolmak bilen, adamlar ilkibaşky gowşak bölünen jemgyýetçilik bitewiliginden özbaşdak işjeňler hökmünde barha köp bölünip başlapdyrlar. Adam şahsyýete öwrülýär.

Feodal jemgyýetde indiwiid ilkinji nobatda belli bir soslowiýä degişli bolýar. Şahsyýetiň hukuklary we borçlary şonuň bilen kesgitlenipdir. Jemgyýetde şahsyýet problemsy iki jähitde goýulypdyr: feodal hukugy bilen kesgitlenilýän ýuridiki jähitde we

hudawy ýazgydyň hem-de indiwiidiň azatlygynyň mynasybeti hökmünde.

Kapitalizmiň kemala gelýän döwründe şahsyýetiň azatlyk ugrundaky, basgançakly soslowiýeleýin sistemanyň garşysyna göreş başlanýar. Ilkinji talap esasan pikir azatlygyny gazanmaga syrykdyrylypdyr. Soň ol raýat we syýasy azatlygy, şahsy inisatiwanyň azatlygy talap etmäge ösüp geçýär.

Kapitalizmiň gülläp ösüşi – munuň özi indiwiidualizm eýýamydyr. Indiwiidualizmiň egoistik psihologiýasyny aňlatmak bilen, mysal üçin A. Şopengauer, her kimiň hemmelerini üstünden agalyk etmek we özüne garşy çykanlaryň ählisini mynjyratmak isleýändigini, her kimiň özüni dünýäniň merkezi hasap edýändigini, öz hususy ýaşaýyşyny we rowaçlygyny hemme zatdan öňde goýýandygyny, onuň diňe öz Meniniň hatyrasyna dünýäni çym-pytrak etmäge taýýardygyny nygtaýar.

Şahsyýet diňe azat jemgyýetde erkin, azat bolup biler. Şahsyýet diňe bir onuň jemgyýetçilik maksatlarynyň durmuşa geçirilmegi üçin serişde bolup hyzmat edýän jemgyýetinde däl-de, jemgyýet üçin maksat bolup çykyş edýän ýerinde erkin bolup biler. Diňe ýokary gurulan jemgyýet işjeň, hemmetaraplaýyn ösen, özbaşdak iş görýän şahsyýetiň kemala gelmegi üçin şertleri döredip biler we ol jemgyýet hut şu sypatlary hem adam mertebesine baha bermegiň ölçegi edip goýýar. Diňe ýokary gurulan jemgyýet şeýle şahsyýetlere mätäçdir. Şeýle jemgyýeti döretmegiň barşynda adamlar özlerinde hususy mertebelilik duýgusyny kemala getirýärler.

Sözümiziň ahyrynda adamyň adamyň sosial, biologiki we kosmiki jandardygyny nygtamak isleýäris. Ol jemgyýetsiz manysyz zatdyr, çünki onuň reallygyna diňe bir onuň özi däl, eýsem-de bütün jemgyýet, adamzadyň bütün taryhy degişlidir. Ol biologiki, psihologiki gurluşdan, Kosmosdan daşarda hem manysyz zatdyr.

Adam Älemiň bir bölegi: Adamyň bu garalan ölçegleri bilen bir hatarda onuň kosmiki ölçegleri hakda-da gürrüň etmek mümkin: çünki biz Älem nähili bolsa, şonuň ýaly hem dowam edýäris. Biz Ýer togalagynda ýaşaýarys, ol bolsa dünýäniň düzüm bölegi. Ýer togalagynda janly ýaşaýyş üçin durmuş şertleri döräpdir, adam bolsa şol janly ýaşaýyşyň çür-başy.

Kim özüniň tebigat bilen bir jan, bir tendigini duýmaýan bolsa,

tebigy hadysalaryň gizlin manysyny duýup bilmez. Biz her bir pursatda öz barlygymyz bilen Älem bimöçberliginiň bitewiligini duýýarys. Adam özüni tebigatda agalyk edýän gatnaşyklardan azat bolan mahluk hökmünde göz önüne getirip bilmez: çünki onuň özi tebigy jandar – onuň sosial düýp manysy onuň tebigy başlangyjyny aradan aýyрмаýar.

Adam, beýleki ähli jandarlar ýaly, özüniň durmuş mesgenine eýedir, ol bolsa tebigatyň ähli beýleki düzüm bölekleri bilen özara täsirdedir. Soňky wagtlarda adam baradaky ylmlarda daşky gurşawyň organizmiň, psihikanyň ýagdaýyna täsir edýändigine has içgin düşünişip başlanyldy. Munuň özi adamdaky oňalylyk ýa-da oňaysyzlyk düýgusyny kesgitleýär.

Adama filosofiki düşünmek oňa “adam - Älem” sistemasynda garamazdan mümkin dälidir.

Köp babatda biziň ýaşaýyşymyz tebigatyň hadysalaryna baglydyr. Biz özüme heniz mälim bolmadyk, ýöne bize täsir edýän prosesleriň hemişe möwjäp duran köplüginde öz jümmüşinde saklaýan planetada ýaşaýarys, onuň özi bolsa özboluşly oguntuk hökmünde ümmülmez älem giňişliginde uçup ýör. Adam organizminiň ýagdaýynyň tebigy proseslere – howanyň üýtgeşme durmagyna, geomagnit meýdanynyň üýtgeşme durmagyna, gün radiasiýasyna we ş.m. baglylygy onuň nerw-psihiki ýagdaýlarynda we asla organizmiň ýagdaýlarynda has köp söhlelenýär.

Ýeriň dürli ýerleri adam üçin köp ýa-da az oňaly bolýar. Mysal üçin, adam organizmi üçin ýaramly ýerasty söhlelenmeleriň täsiri nerw dartgynlyklaryndan saplanmaga ýa-da organizmiň birnäçe oňaysyzlyklarynyň ýeňilleşmegine ýardam edip biler. Adam organizmine tebigy täsirleriň köpüsi häli-häzire çenli nämälim bolup galýar, ylym olaryň diňe ujypsyzja bölegini aýan etdi. Mysal üçin, adam magnitsiz sreda ýerleşdirilse, onuň şo bada öljekdigi mälim.

Adam tebigatyň ähli güýçleriniň özara täsir ulgamynda döwam edýär we ondan köp möçberli täsirleri alýar. Ruhy deňagramlylyk adam daşarky dünýä diňe fiziologiki we psihologiki taýdan uýgunlaşan ýagdaýynda mümkindir, çünki adam – munuň özi ilki bilen sosial jandar bolup durýandygy üçin tebigata ol diňe jemgyýetiň üsti bilen uýgunlaşyp biler. Jemgyýetçilik organizmi tebigatyň çäklerinde hereket edýär, şonuň ýatdan çykarylmany bolsa damay rehimsiz jezalandyrýar. Eger solumyň gymmatlyk gözükmeleri tebigat bilen

sazlaşyga däl-de, tersine gönükdirilen bolsa, adamy ondan üzňeleşdirýän bolsa, onda adam bu gymmatlaýyn gözükmäni kabul etmek bilen, ide-giçde öz hususy gymmatlaýyn maksadynyň pidasy bolýar. Mundan başga-da, onda özboluşly ýaşaýyş wakuumy, iş şertiniň ýetmezçiligi emele gelýär, we hiç bir hili sosial şertler adamyň tebigatdan daşlaşmagy bilen baglanyşykly psigologiki ýitgileriniň öwezini dolup bilmeýär. Bu ýagdaýda adam sosial jandar boluba däl, hatda biologiki jandar bolubam dowam edip bilmeýär. Adamzat jemgyýeti bolmasa ölüp gidişi ýaly, adam tebigat bilen gatnaşykda bolmazlyk bilen hem ölüp gidýär. Bu manyda sosial güýçlerem, tebigy güýçlerem rehimsiz hereket edýärler.

Tebigat düşünjesi diňe bir Ýer togalagy bilen çäklenmeýär, ol tutuş Kosmosy öz içine alaýar. Ýer – Älemde ýalňyzlaşdyrylan kosmos jisimi däl. Ýerde ýaşaýyşyň kosmos prosesleriniň täsiri astynda emele gelendigini ylym anyk tassyklaýar. Şonuň üçinem her bir janly organizm nähilidir bir ýagdaýda Kosmos bilen özara täsirde bolýar. Mysal üçin, gün tupanlary we onuň bilen baglanyşykly elektromagnit hadysalary organizmiň öýjüklerine, nerw we gandamar ulgamlaryna, adamyň özüni duýuşyna, psihikasyna täsir edýär. Biz öz kosmos gurşawymyz bilen sazlaşykda ýaşaýarys, we onuň islendik özgermesi biziň ýagdaýymyzda ýüze çykýar.

Janly organizmleriň Älemde bolup geçýän energo-maglumat özara täsirleriň baglanyşygynda orun eýeleýändiginiň problemasy häzirki wagtda içgin öwrenilýär. Ýerde ýaşaýyşyň diňe bir emele gelmegi däl, asla janly ulgamlaryň her sekuntaky dowam etmesi hem Kosmosdan gelýän dürli hili mälim we heniz nämälim ýagtylanmalar bilen hemişelik özara täsirden aýrybaşgalykda bolup bilmeýändigini barada gaklamalar bar.

Biz durmuşa ýerdäki başly-baratly güýçleriň oýny ýaly bir zat hökmünde göz önüne getirmäge endik edipdiris. Ýöne munuň beýle dældigini eýýäm irki döwürleriň akyldarlaram bilipdirler. Şonuň üçinem olar adamy ümmülmez Kosmosyň bir ülüşi hökmünde mifologiýada-da, dinde-de, filosofiýada-da, ylymda-da tekrarlapdyrlar. Belki ýaşaýyş Kosmosyň täsirine biziň çak edişimizden has berk bagly bolmagy gaty ähtimaldyr. Kosmosyň ritmleri ösümlükleriň, haýwanlaryň we adamyň biomeýdanynyň özgeriş dinamikasyna güýçli täsir edýär. Biziň döwrümüz diňe älem problemalaryna däl, şol

derejede mikrodünýä hem uly üns berilýändigini bilen häsiýetlendirilýär. Ritmiki gurluşyň uniwersiallygy baradaky pikire ugruşdyrýan geň galdyryjy ritmiki birmeňzeşlik ýüze çykýar. Belki, mikro- we makrodünýäde, şol sanda adam organizminiň energoulgamlarynda hem otnositel ugurdaş “ýürek urgusy” dowam edýän bolmagy ähtimal.

Bu babatda K. E. Siolkowskiň, W. I. Wernadskiniň we A. L. Çižewskiniň ideýalary bize aktual hem-de aýyl-saýyl bolup görünýär. Olaryň ideýalary uly uzaklyklary böwsüp ýyldyzlardan, planetalardan we Günden bize gelip gowuşýan kosmos energiýasynyň akymlyry bilen biziň daşymyzyň gurşalgydygyny tekrarlaýarlar. Olar bolsa ähli zatlara täsir edişleri ýaly adama hem öz täsirlerini ýetirýärler.

W. I. Wernadskiý janly we paýhasly jandaryň sferasyny aňladýan “noosfera” diýen jümläni girizipdir. Noosfera adama kemala getirijilik täsirini ýetirýän onuň tebigy gurşawdyr. Bu düşünjede iki pursatyň – biologiki (janly) zadyň we sosial (paýhasly) zadyň birleşdirilmegi gurşaw (sreda) diýen düşüňjä giňişleýin düşünmäge esas bolýar. Noosferany diňe zemin hadysasy diýip hasap etmäge hiç hili esas ýok, ol umumy älem möçberinde hem bolup biler. Ýaşaýyş we paýhas, belki, beýleki dünýälerde-de bardyr, çünki adam noosferanyň bir bölejigi – bu bolsa sosial-planetar-kosmiki mahlukdyr.

Adam we adamzat. Şahsyýetiň gymmatyny tekrarlamak bilen, biz aýratyn alnan şahsyýetiň durmuş barlygyna dolulygynda amal etmäge ukyply däldigini unutmaly däldiris. Munuň özi adama elýeterli däldir, hatda Robinzon Kruzo ýaly barylmaýyk adada ýerleşdirilende-de ol muny edip bilmez. Ýokary bitewilik ideýasy halk bilen, jemgyýet bilen baglanyşykly, her bir jemgyýet bolsa öz uzak taryhyna eýe, şol taryham adamzady emele getirýär. A. I. Gerseniň sözlerine görä, “kenar ýakasyndaky tolkunlaryň arkasynda bolşy ýaly, biziň arkamyzda-da bütindünýä taryhynyň tutuş okeanynyň zarbasy duýulýar; ähli asyrlaryň pikiri şu pursatda biziň beýnimizdedir”. Biziň her birimiziň adamzadyň tutuş taryhynyň halkalaryny emele getirýändigimiz baradaky pikir I. Fihtede hem bardyr.

Biz hukuk döwletinde adamyň raýatdygyny, onuň raýat jemgyýetiniň agzasydygyny bilýäris. Diňe raýat hakyky, doly adam-shahsyýet bolup biler: ol – öz Watanyň ogly, adamzadyň ýeke-täk subýekti, çünki adam ýekelikde, öz-özlüğünde tebigatyň hadysalarynyň, adamkärçiliksiz adamlaryň we wagşy haýwanlaryň garşysyna

çykmaga ejiz gelyär. Biziň hususy ýaşaýyşymyzyň amal edilmegi sosial-taryhy sferada ol degişli orny eýelemese bolmaz.

Adamzat adamlardan düzülerdir. Şol bir wagtda adamzat aýry-aýry adamlara bölünende edil organyzmiň öýjüklere bölünende ýok bolup gidişi ýaly ýok bolmaga mejbur bolýar. Adamzadyň milletlere, halklara, gatlaklara, maşgala bölünişi hem şertli häsiýetdedir. Aýratyn adamlar şolara birleşmek arkaly tutuş adamzat bilen birleşýär. Adamzat obşina, maşgala bölünip biler, ýöne ondan aňryk aýry-aýry adamlara bölünip bilmez. Çünki adamyň özüne meňzeşlerden, adamzattan üzňeleşmegi onuň ýok bolmagyna tarap alyp barýan ýoldur.

Adam diňe millet, halk bilen, adamzat bilen bir jan, bir ten bolanda hakyky adamdyr. Adam şolara daýanyp hereket edende özüniň içki düýp manysyny açyp bilýär we özüne hem öz halkyna, tutuş adamzada şöhrat getirip biler. Fransiýada XV asyrdan Žanna d Ark millete arka diräp milli watançylygyň ajaýyp nusgasyny görkezmegi başarypdy. Ony dünýä derejesinde müdümü şöhrata eýe eden zat halkyň hatyrasyna aýaga galandygy üçin oda ýakandyklary bilen baglanyşyklydyr.

Adamyň sosial düýp manysyny nygtamak bilen, Wl. Solowýew jemgyýet üsti ýetirilen ýa-da giňeldilen şahsyýetdir, şahsyýet bolsa dykzlaşdyrylan ýa-da bir ýere jemlenen jemgyýetdir diýip ýazýar. Bu ýerden oil şeýle taryhy-filosofiki netije çykarýar: adam turuwbaşdan şahsy-jemgyýetçilik hadysasydyr, tutuş taryh bolsa ikitaraplaýyn şahsi-jemgyýertçilik ýaşaýyşynyň diňe kem-kemden çuňlaşmagydyr, ýokary göterilmegidir we giňelmegidir. Şahsyýet bilen jemgyýetiň arasynda düýpli gapma-garşylyk bolmaly däl, ýöne şahsy başlangyja laýyklykda şahsy-jemgyýetçilik ösüşiniň täze we öňki basgançaklarynyň arasynda çaknyşyklar bolýar.

Jemgyýet – adam birlikleriniň ýönekeý jemi däl, adamzat bolsa – milletleriň, halklaryň we döwletleriň ýönekeý jemi dälde, eýsem has ýokary we hil taýdan täze tipdäki bitewilikdir. Ýöne beýle diýmek bilen biz şahsyýetiň ähmiýetini hiç hili kemeltmeýäris: onsuz jemgyýetem, milletem, adamzadam bolmazdy. Adamzady hasyl edýän bu zatlaryň hemmesi diňe bitewilikde belli bir mana eýedirler.

Adamzat ösüşiniň taryhy prosesi indiwiidual güýçleriň işjeň gatnaşmasyny göz önünde tutýar: biziň her birimiz öz gündelik işlerimiz bilen tarhyň ýüküni çekýäris. Adam – sosial jandar, onuň ýaşaýyşynyň ýokary işi, ahyrky maksady we onuň tagallalarynyň

manysy diňe onuň şahsy ykbalynda däl, eýsem ilkinji nobatda ähli halkyň, hatda ähli adamzadyň sosial ykballarynda ýatyr.

4. Şahsyýet we onuň gaýtalanmazlygy ideýasy.

Şahsyýet we Men. Indiwid özboluşly bitewi gymmatlyk hökmünde. Adam urug agzasy hökmünde real indiwidlerde anyk häsiýete eýe bolýar. Indiwid düşüňjesi, birinjiden, Homo sapiens ýokary biologiki görnüşiniň wekili hökmündäki aýratyn şahsy, ikinjiden bolsa, sosial umumylygyň ýekeleýin, aýratyn “atomyny” aňladýar. Her bir indiwiduumyň öz aýratynlygyna hukugy bar – munuň özi sosializasiýa tarapyndan ýaýbaňlandyrylan onuň tebigy özboluşlylygy. Indiwid aýratyn ýekeleýin bitewilik hökmünde birnäçe häsiýetler bilen häsiýetlendirilýär: morfologiki we psihofiziologiki gurluşynyň bitewiligi, daşky sreda bilen özaratäsirde durnuklylygy, işjeňligi bilen häsiýetlendirilýär.

Şahsyýet ideýasy. Häzirki wagtda şahsyýetiň iki konsepsiýasy: adamyň funksional häsiýetnamasy hökmündäki şahsyýet we adamyň düýp mazmun häsiýetnamasy hökmündäki şahsyýet konsepsiýalary dowam edýär.

Bu konsepsiýalaryň birinjisi adamyň sosial funksiasy, has takygy sosial roly düşüňjesine daýanýar. Şahsyýete düşüňmegiň bu hili garalyşynyň ähmiýetiniň uludygyna garamazdan ol adamyň içki, çuňňur dünýäsini açmaga mümkinçilik bermeýär, ol adamyň hakyky düýp manysyny hemme wagt aňladyp durmaýan diňe onuň özüni alyp barşyny şöhlelendirmek bilen çäklenýär.

Şahsyýet düşüňjesiniň has çuňňur aýdyňlaşdyrmasy ony funksional jähitde däl-de, eýsem düýp mazmun babatynda açýar. Şahsyýet – adamlaryň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň we funksiýalarynyň indiwidual bir ýere jemlenmesidir we aňladylmasydyr, akyl ýetirişiniň we dünýäni özgertmegiň, hukuklaryň we borçlaryň, etiki, estetiki we ähli beýleki kadalaryň subýektidir. Bu ýagdaýda adamyň şahsy sypatlary onuň ýaşayyş obrazyndan we öz-özüni aňmak paýhasyndan emele gelýär. Şonuň üçinem şahsyýet elmydama ruhy taýdan ösen adamdyr.

Adam organizmi düşüňjesinde onuň biologiki esasy, adam düşüňjesinde – biososial esasy aýratyn bellenilýän bolsa, şahsyýet düşüňjesinde, ilkinji nobatda, adamyň utgaşdyryjy sosial-

psihologiki aýratynlyklary: dünýägaraýyşy, özüne baha berişi, häsiýeti, şahsy mertebe duýgysy, gymmatlyk gözükmeleri, durmuş obrazynyň ýörelgeleri, ahlak we estetiki ideallary, sosial-syýasy pozisiýalary we ynam-ygtykatlary, pikir ediş usullary, emosional ýagdaýlary, erkine ygtyýar edip bilişi we beýlekilker ön hatara çykýar. Adama basgançaklaýyn garamagyň ýokarky derejesi bolmak bilen, şahsyýet düşünjesi umuman adam düşünjesine garanynda has anyk hem-de has mazmunlydyr. Ýöne kä halatlarda “adam” we “şahsyýet” üzňeleşdirilýär, hat-da gapma-garşy goýulýan ýagdaýlaram bolýar. Munuň bilen razylaşyp bolmaz. Çünki islendik adam ol ýa-da beýleki bir şahsyýetdir.

Şahsyýet öz sosial funksiýalaryna, dünýädäki ornuna düşünýän, özüni taryhy döredijiligiň subýekti hökmünde, nesilleriň, şol sanda bir uýy geçmişe, beýleki uýy geljege uzap duran garyndaş nesilleriň zynjyrynyň halkasy hökmünde aňyp bilýän, öz-özüne akyl ýetirmä we dünýägaraýyşa eýe bolan adamdyr.

Şahsyýetiň gaýtalanmazlygy ideýasy. Şahsyýetde diňe bir bitewiligi we umumylygy däl, eýsem gaýtalanmazlygy hem görmek mümkin. Şahsyýetiň çuňňur öwrenilmegi oňa diňe bir sosial zat hökmünde däl-de, eýsem individual-özboluşly barlyk hökmünde garamagy hem göz önünde tutýar. Adamyň gaýtalanmazlygy eýýäm biologiki derejede ýüze çykýar. Tebigatyň özi adamda diňe onuň uruglaýyn düýp manysyny däl, eýsem onuň genefondunda saklanýan gaýtalanmaýan, aýratyn zady hem goraglaýar. Organizmiň ähli öýjükleri indiwiidi biologiki taýdan gaýtalanmaýan zat edýän genetiki taýdan gözegçilikde saklaýan özboluşly molekulalary özüne birleşdirýär: çaga turuwbaşdan gaýtalanmazlyk häsiýeti bilen dünýä inýär. Ynsan indiwiiduallyklarynyň köpdürlüligi örän täsin, bu derejedäki gaýtalanmazlyk hatda haýwanlarda-da ýüze çykýar: şol bir görnüşe degişli bolan haýwanlaryň özlerini alyp barylaryny yzygiderli synlaýan adam olaryň häsiýetlerindäki tapawutlary görüp biler. Adamlaryň gaýtalanmazlygy hatda olaryň daşky sypatlarynda-da görnüp dur. Ýöne welin bu gaýtalanmazlygyň düýp manysy adamyň daşky sypaty bilen däl-de, onuň içki ruhy dünýäsi bilen, dünýäde onuň barlygynyň aýratyn usuly bilen, onuň özüni alyp barşynyň ýüze çykmalary, adamlar we tebigat bilen gatnaşyklary bilen berk baglanyşyklydyr. Şahsyýetleriň gaýtalanmazlygynyň,

özboluşlylygynyň düýpli sosial manysy bardyr.

Şahsyýet oňa adam urugynyň wekili hökmünde mahsus bolan umumy alamatlary, özboluşly sosial-syýasy, milli, taryhy ýörelgeleri, medeniýet formalary bolan belli bir jemgyýetiň wekili hökmünde oňa mahsus aýratyn alamatlary hem özünde birleşdirýär. Ýöne şol bir wagtda şahsyýet özboluşly gaýtalanmaýan zat, ol özboluşlyk, gaýtalanmazlyk bolsa, birinjiden, onuň nesilleýin aýratynlyklary bilen, ikinjiden bolsa, onuň kemala gelyän mikrosredasynyň gaýtalanmaýan şertleri bilen baglanyşyklydyr. Ýöne bu hemmesi däl. Nesilleýin geçýän aýratynlyklar, mikrosredanyň gaýtalanmaýan şertleri we şahsyýetiň bu şertlerde ýaýbaňlanýan işi gaýtalanmaýan şahsy tejribäni emele getirýär. Bularyň hemmesi bilelikde şahsyýetiň sosial-psihologiki özboluşlylygyny kemala getirýär. Ýöne indiiduallyk şu zatlaryň ýönekeý bir jemlenmesi däldir, olaryň hakykatda öz düzüm böleklerine bölünmeýän tebigy bitewiligidir. Şahsyýet öz erkine oloaryň haýsydyr birini äzünden aýryp, ony başgasy bilen çalşyp bilmeýär, ol elmydama öz geçmiş ýüküni gerdeninde çekip gezip. Indiiduallyk – munuň özi bölünmezlikdir, bitewilikdir, tutuşlaýynlykdyr, soňsuzlykdyr: başdan aýak, ilkinjiden ahyrky atoma çenli uzalyp gidýän, hemme ýerdäki MEN – indiidual jandardyr.

Indiiduallyk, elbetde, haýsydyr bir absolýut zat däldir, ol doly we ahyryna çenli gutarnyklylyga eýe däldir. Munuň özi bolsa onuň hemişe hereketde, özgerişde, ösüşde bolmagynyň şertidir. Ýöne şonuň bilen bir wagtda indiiduallyk – munuň özi adamyň şahsy gurluşynyň iň durnukly görnüşidir. Ol görnüş bolsa adamyň бүтін ömrüniň dowamynda üýtgäp durýan we şol bir wagtda üýtgemeyän görnüşdir.

Indiiduallygyň köpdürlüligi – jemgyýetiň üstünlikli ösüşiniň düýpli şertidir hem ýüze çykyş formasydyr. Şahsyýetiň indiidual gaýtalanmazlygy we özboluşlylygy – munuň diňe bir beýik jemgyýetçilik gymmatlaýgy bolman, eýsem sagdyn, paýhasly gurlan jemgyýetiň ösüşiniň hökmany islegidir.

Şeýlelikde, ynsan özboluşlylygy düşünjesi sosial akyl ýetirişde, sosial hadysalara, wakalara aň ýetirmekde, jemgyýetiň dowam edişiniň we ösüşiniň, ony dolandyrmagyň mehanizmini aýdyňlaşdyrmakda ägirt uly ähmiýete eýedir.

Adamlaryň, aýdaly, diňe bir şahsyýetleriň esasy görnüşlerine düýpli düşünmäge däl, eýsem-de bolsa aýry-aýry indiidualumlaryň

özboluşlylygynyň sanýetmez formalaryna gönükdirilen biliminiň bolmagy örän wajypdyr. G. Gegeliň aýdyşy ýaly, şeýle bilim ýaşaýyş üçin gürrüňsiz peýdalydyr hem gereklidir, aýratynam hukugyň we ahlagyň däl-de, indiwiiduumlaryň gönümelligi we başbozarlygy höküm sürýän halatlarynda ol peýdalydyr we zerurdyr.

Bu aýdylan zatlaryň hemmesi adamyň biziň çäk edişimizden iňňän çylşyrymly gurluşa eýe bolan syrly hadysadygyna şaýatlyk edýär. Ol näçe çuňňur öwrenilse-de, onuň özünde saklaýan syrly taraplarynyň we häsiýetleriniň aňyrsyna ýetme ýok. Şonuň üçinem adam elmydama öz-özünü öwrenip ýörmelidir we özünüň nämä ukyplydygyny açyp ýörmelidir.

4-nji tema. Ruh, aň we paýhas. sagat

– 2

1. Ruh hakynda umumy düşünje. Jan we ten, olaryň birligi. Ruh we ruhy-ideal we maddy zadyň bitewiligi problemasy.
2. Aň, onuň düýp manysy we döredijilikli häsiýeti.
3. Aňyň kemala gelmeginiň predposilkalary.
4. Akyl-huş we paýhas, akyl we pähim.
5. Aň we dil.

1. Ruh hakynda umumy düşünje. Jan we ten, olaryň birligi. Ruh we ruhy-ideal we maddy zadyň bitewiligi problemasy.

Antonio Basso 1621 ýylda “Parižde Philosophiae naturalis odwersus Aristotelem libri duodecim” kitabyny ýazdy. Aristoteliň esasy formalaryny her bir zaty akylly görmek pikirine garşy çykdy.

Ýaradanyň ylym, gudrat we ₆₂güýjüniň her zatda

şöhlenenýändigini, her bir zadyň maksada laýyk ýaradylandygyny aýtdy. Oňa görä ýeke-täk tebigat bar, we ilkinji sebäp hem Alladyr. Dünýädäki ýaşayşyň yzygider dowam etdirilmegi we hereketliginiň içinde deňagramlylygyň saklanmagy üçin dowamly gözegçilik we goldaw gerek.

Älem ýeke-täk bir ruha eýe bolan barlykdyr ýer ýüzündäki we asmandaky barlyklary hem emele getiren ýeke täk ruhdur, Taňrydyr, dünýäniň ruhydyr. Ähli hereketleriň sebäbi hem şol ruhdur. (Galileý. XVII asyr). Professor Majit Gökberk. Felsefe tarihi.225 sah.)

Ruhyň monadlary (bölünmeýän birlikler) bilen bedeniň monadlary arasynda hiçhili sebäp-baglanyşygy ýokdur. Emma ruh mydama bedende bolup geçýän şol bir hadysalary özünde hem düzgünleşdirýänligi sebäpli bedene täsir edýän ýaly we bedenden birnäçe täsir alýan ýaly görünýär. Iki sagat mysaly ýaly. Bu sagatlary bir ussa elmydam düzgünleşdirýär ýa-da başda paralellikde gurulypdyr. (Lebniss XVII asyr) Professor Majit Gökberk. “Felsefe tarihi”. 280 sah.)

Taňry bütün barlyklary dowamly ylalaşykda bolar ýaly döredipdir. (Lebniss)

Bu sagatlary bir ussa elmydam düzgünleşdirýär. Ol Taňrydyr (Occasionistler – Ahli hadysalaryň ýeke-täk sebäpkäri Taňrydygy, şeýle hem baradaky pikiri öňe sürýän filosofiki) (Hobbisin felsefesi XIIIV asyr)

Ruh bilen beden garşylykly täsir astyndadyrlar. (Dekart)

Ynsan dünýä gurluşynyň diňe az mukdaryny duýýar, akyl ýetirýär. Pes derejedäkiler (haýwanlar) bolsa asla akyl ýetirmeýärler. Özlerindäki gurluş prosesinden habarlary ýokdur.

Taňry bolsa ähli zady bilýän ýeke-täk barlykdyr. Ol älemdäki bolup geçýän hadysalary elmydam anyk we aýdyň bilýär ähli gurluşlara akyl ýetiriş onda bardyr.

Kurany Kerimde Jebraýyl perişde (Hudaýdan pygamberlere habar getirýän perişde) “Ruhul - Emin ” diýlip hem atlandyrylypdyr. (seret: Suara süresi. 193-nji aýat). Çünki onuň getirýän habarlary adamlary ruyhy taýdan ruhlandyrýar,⁶³janlandyrýar.

Muhammed alaýhyssalama ruhyň nämedigi soralanda, Oña Isra süresiniň şu 85-nji aýaty habar berilipdir: Eý Muhammed! Senden Ruhýň nämedigi soralyar. Sen olara aýt: Ruh Rabbimiň (Hudaýyň) emrindendir. Size (ruh barada) az maglumat berildi. Bu aýat adamzad üçin ruhyň nämedigini bilmegiň mümkin däldigini beýan edýär. hakykatdan hem ruhyň nämedigi baradaky mesele näçe asyrlar bäri gozgalsada, anyk netijä baryp bolmandyr. Anyk netijä baryljagada meňzemeýär.

Hadyslarda bolsa iki görnüş ruh barada bellenip geçilýär:

1. Ruhul -Yakaza – oýalyk ruhy. Adamyň oýa bolmagyny üpjün edýär. Bu ruh adam uklanda çykýar.
2. Ruhul-Haýat – dirilik ruhy. Adamyň oýalygyny üpjün edýär. Adam ölende çykýar.

Aň, onuň gelip çykyşy we düýp mazmuny. Aň hakykaty suratlandyryş formasydyr. Aň nämedir diýen sowalyň özi tutuş bir giden problemanyň çözülmegini göz önünde tutýar. Bu mesele gözden geçirilende, aňyň nähili gelip çykandygyny, onuň tebigatynyň nähilidigini, aňyň materiýa bilen nähili baglanyşyklydygyny, materiýanyň näme üçin ilkinji, aňyň bolsa ikinjiligini, materiýanyň önümliligini aýdyňlaşdyrmak zerurdyr. Adam biziň aňymyzyň nämedigine, pikirleriň nireden gelip çykýandygyna, biziň ruhy dünýämiziň nähilidigine düşünjek bolup köpden bäri synanyşyp gelipdir. Ýeterlik bilimleri bolmansoň ilkidurmuş adamlary aňyň özi „janyň“ häsiýetidir, „jan“ bolsa tenden aýra ýaşap biler diýen netijä gelipdirler. Şeýle garaýyşlar ol adamlarda, mysal üçin, düýş ýa-da keseller ýaly hadysalary düşündirjek bolanlarynda döräpdirler. Adam ukudaka „janyň“ bedeni taşlap gidýändigini üçin düýş görülýär, keseller bolsa adam bedenine „al-arwahyň“ ornaşýandygynyň netijesidir diýip, ilkidurmuş adamlary pikir edipdirler.

Birentek halklaryň gadymy rowaýatlarynda we miflerinde „al-arwahlaryň“ we „ýagşyzadalaryň“, jadyly alamatlaryň we hudaýlaryň dünýäsi suratlandyrylýar. Hatda häzirki wagtda-da birentek adamlar hudaýyň ýa-da tene garaşsyz „janyň“ barlygyna, „janyň“ ebediligidine entek ynanýarlar. Göýä aňyň özi nähilidir bir materiýalaýyn däl aýratyn başlangyjyň, „janyň“ ýüze₆₄ çykmagynyň netijesidir diýen galp

düşünjäni idealistik filosofiýa-da, din-de adamlaryň arasynda ornaşdyrýar.

Materiýalistler aňyň tebigatdan daşary düýp mazmuny baradaky toslamalary hemişe ret edýärdiler we haýsydyr bir keşpsiz paýhasyň däl-de, gaýta hut adamyň pikirlenýändigini, adamyň bolsa duýgy organlaryna ony gurşap alan dünýäniň predmetleriniň hem-de hadysalarynyň täsir edýändigini ylmyň maglumatlary esasynda subut edýärler.

Şonuň bilen birlikde käbir materiýalistler materiýe bilen aňyň mynasybetine dogry düşüniş bilmeýdiler. Bu wulgar materiýalistler diýilýänler aňyň özi materiýanyň aýratyn bir görnüşidir diýip hasaplapdyrlar we takmynan ödüň bagyrdan bölünip çykyşy ýaly, pikir hem beýniden bölünip çykýar diýip çak edipdirler. Olar beýniniň işine çakdanaşa sada düşünişdirler we pikiriň özi beýniniň önümi hökmünde aýratyn kysymly maddadyr diýip tassyklapdyrlar. Aňyň beýnide bolup geýän fiziologik prosesler bilen baglanyşygyny dogry belleseler-de, wulgar materiýalistler psihiki zady fiziologik zat bilen, pikiri madda bilen aýny bir zat hasaplap, gödek ýalňyşlyk göýberipdirler. Emma welin psihiki işi biohimiki ýa-da beýleki prosesler mehaniki suratda aýny bir zat hasaplamaga buržuaz alymlarynyň heniz-henizler hem şeýle synanyşyklar edýändigine duş gelmek bolýar.

Eger-de biz pikiri maddy zat diýip ykrar etsek, onda gutulgysyz suratda materiýalizmi idealizm bilen gatyşdyrmak ýoluna düşeris, şonuň üçin hem wulgar materiýalistleriň garaýyşlary nädogrydyr.

Aňyň düýp mazmuny hakykatdaky meseläni gözden geçirende dialektiki materiýalizm idealizme-de, dine-de, wulgar materiýalizme-de garşy çykyş edýär. Marksistik-leninçilik filosofiýa janly tebigatyň ösüşiniň belli bir basgançagynda aňyň ýüze çykanlygyndan ugur alýar. Aň ýokary gurlan materiýanyň häsiýetidir, şoňa görä-de materiýa bolmasa we materiýalaýyn üýtgeýişlere garaşsyzlykda aň ýaşap bilmez. Şol bir wagtyň özünde aňy materiýa bilen aýny bir zat diýmek, ony maddy zat hasaplamak bolmaz, çünki munuň özi materiýa bilen aňyň ylym tarapyndan subut edilen hil taýdan tapawudyny äsgermezlik bolar.

2. Aň, onuň düýp manysy we döredijilikli häsiýeti.

Aňyň gelip çykyşy. Aňyň özi adam beýnisiniň materiýalaýyn dünýäni şöhlelendirmek ukubydyr. Bu ukyp materiýanyň taryhy ösüş prosesinde emele geldi we jansyz jisimleriň daşarky täsire berýän gaýtawulyndan hil taýdan tapawutlanýar. Jansyz jisimleriň daşarky täsire gaýtawuly hem töwerekdäki hakykaty özboluşly şöhlelendirmekdir. Diýmek, her bir şöhlelendirmä aň diýip bolmaz, şöhlelendirmäniň özi bütin materiýa mahsus bolan obýektiw häsiýetdir. Onuň özi materiýalaýyn obýektleriň biri-birine edýän täsirinde ýüze çykýar we „beýleki obýektleriň edýän täsirini bir obýektiň şekillendirmek, belläp almak ukyby bolup durýar. Şonda şöhlelenmäniň häsiýeti obýektleriň aýratynlyklaryna we olaryň biri-birine täsir ediş usulyna baglydyr. Şonuň üçin-de, daşarky dünýäniň hadysalaryny beýniniň şöhlelendirmek ukyby hökmündäki aň hakynda gürrüň etmezden ozal, tebigatdaky şöhlelenmäniň dürli görnüşleri hakyndaky, adam aňynyň döremeginden ozalky taryh hakyndaky, haýwanlaryň psihikasynyň käbir aýratynlyklary hakyndaky meseläniň üstünde durup geçeliň.

Jansyz tebigatda şöhlelenmä mehanikanyň, fizikanyň, himiýanyň kanunlaryna görä bolup geçýär. Jansyz jisimler daşarky faktorlaryň täsiri astynda öz gurluşyny üýtgedýärler, dargadýarlar ýa-da täze formalara öwrülýärler. Meselem, daş howanyň üýtgemeginiň, suwuň, ýeliň täsiri netijesinde dargap, çägä we tozana öwrülýärler. Magdan belli bir şertlerde poslaýar.

Janly organizmleriň şöhlelendirmesi hil taýdan başga formalarda amala aşyrylýar. Bu ýerde daşarky we içerki faktorlaryň täsiri astynda özboluşly madda çalyşygy bolup geçýär. Organizmiň sreda bilen biologik özara täsiriniň esasynda pugta sazlaşykly köp sanly reaksiýalar durýar, ol reaksiýalar bolsa ýaşayyş prosesleriniň dolandyrmagyny, iýmitlenişini, öz-özünden täzelenmegi, köpelmegi we ösüşi üpjün edýärler. Üýtgeýjilik, nesilleýinlik we tebigy seçiş-janly organizmiň gurşap alan sreda uýgunlaşmagynyň esasy faktorlary, ine, şolardyr.

Janly organizmleriň şöhlelendiriş formalary dürli-dürlidir. Ozaly bilen her bir organizmiň ýagta, çyga, himiki maddalara we şulara meňzeşlere seçip-saýlap ukuby⁶⁶bar. Şöhlelendirmäniň janly

tebigata mahsus bolan bu formasyna **gyjynmaklyk** diýilýär. Gyjynmaklyk özi fiziologik hadysa bolup, janly organizmleriň ýönekeýlerinden başlap hemmesine mahsusdyr.

Gyjynmaklygyň esasynda we onuň ösmegi netijesinde şöhlendirmäniň hil taýdan täze psihiki formasy-ten duýgulary ýüze çykýar. Eýýäm iň ýönekeý organizmlerde şöhlendirmäniň şu formasynyň başlangyçlary bar. Ten duýgularyny almak ukubynyň ondan beýlekki ösüşiniň organizmleriň gurluşynyň çylşyrymlaşmagy bilen, belli bir gyjynmalary kabul etmäge ýöriteleşýän organlaryň peýda bolmagy bilen hem-de nerw sistemasynyň döremegi we ösmegi bilen baglanyşyklydyr. Merkezi nerw sistemasy bolan ýokary haýwanlarda ten duýgulary beýniniň iş netijesidir.

Ten duýgularyny almak ukuby janly organizmleriň ýaşaýyş şertlerine işeňňir uýgunlaşmagynyň netijesidir. Haýwanlaryň özlerini gurşap alan dünýäde ugur tapmaklaryna, zatlaryna ýaşaýyş üçin möhüm sypatlary, häsiýetleri barada maglumat almaklaryna kömek edýän organlary olarda ewolusiýanyň dowamynda emele gelipdir. Ten duýgulary bu roly özleriniň daşarky dünýädäki hadysalaryň obrazlary, modeli bolup durýandyklary üçin ýerine ýetirýärler, emma welin munuň özi fiziki modeli däldir, ol materiýalaýyn zat, maddy zat däldir.

Ten duýgularynyň özi şöhlendirmäniň ideal formasydyr.

Şeýlelikde, ten duýgulary bilen daşarky obýektiň, predmetiň arasyndaky gatnaşyk ideal zat bilen materiýalaýyn zadyň arasyndaky gatnaşykdyr. Bu ýerde ilkinji zat şöhlendirýän zatdyr, materiýalaýyn obýektdir, ikinji zat bolsa onusň ideal formasydyr, ten duýgusydyr obrazdyr. Eger-de predmetiň özi bolmasa, onuň obrazy-da bomaz.

Beýnide bolup geçýän ähli psihiki prosesleri ahyrky netijede materiýalaýyn gyjyndyrjylaryň täsiri kesgitlenýär. Bu gyjyndyrjylar duýgy organlaryna– analizatorlara täsir edýärler. Görüş, eşidiş, tagam biliş we şulara meňzeş anilizatorlary bardyr. Olaryň her biriniň öz kabul edip alýan apparaty(reseptary) hem-de oýanyşy kelle beýnisiniň gabygyna berýän geçiriji nerwi bolýar. Meselem, göz öz setçatkasy arkaly ýagtylygyň gyjyndyrmalaryny(elektromagnit yrgyldylaryny) kabul edip, olary elektrik impulslaryna, biotoklara öwürýär, olar bolsa soňra kelle beýnisine geçirilýär.⁶⁷Beýni anilizatorlardan alnan

impulslary kabul edýär, olary işläp bejerýär we haýwanyň dürli organlaryna iberýär. Bu organlaryň hereketi organizmiň daşarky gyjyndyrmalara jogap gaýtargysy bolup durýar. Organizmiň bu gaýtargysyna **refleks** diýilýär.

Ösen nerw sistemaly ýokary haýwanlaryň refleksleriniň çylşyrymly mehanizmi bar. Refleksler şertsiz we şertli bolýarlar. Haýwanlar şertsiz refleksleri şu görnüşiň ewolusiýasy prosesinde edinýärler we ol refleksler organizmiň sreda bilen dogabitdi, nesilleýinlik arkaly berkedilen baglanyşyklary bolup durýarlar. Iň bir çylşyrymly şertsiz reflekslere instinktlar diýilýär. Şertli refleksler bolsa organizmiň indiividual ýaşayş prosesinde emele gelýärler we olar töwerekdäki hemişe üýtgäp duran şertleri şöhlelendirýärler. Şertli refleksleriň barlygy haýwanlara üýtgäp duran sreda, durmuşdaky dürli-dürli ýagdaýlara uýgunlaşmaga mümkinçilik berýär. Reflektorlaýyn iş netijesinde haýwanlar özlari üçin biologik ähmiýeti bolan gyjyndyrmalara gaýtargy bermek mümkinçiligine eýe bolýarlar.

I.P.Pawlow haýwanlar üçin hakykatyň signallary bolup esasan görüş, eşidiş we beýleki reseptorlaryň ýörite öýjüklerine gös-göni gelýän gyjyndyrmalar we olaryň beýniniň uly ýarymşarlarynda galdyran yzlary hyzmat edýär diýip belleýärdi. Munuň özi *birinji signal sistemasy* bolup, ol haýwanlar bilen adam üçin umumydyr. Adamyň birinji signal sistemasy, sözi, onuň manysyny aradan aýranymyzda, biziň özimizi gurşap alan daşarky tebigy we sosial sreda hakyndaky ten duýgularymyzdan we göz önümize getirmelerimizden ybarat diýip I.P.Pawlow ýazypdy.

Haýwanlaryň we adamyň ten duýgularynyň we beýnä ornaşdyrmalarynyň aralarynda köp umumy zat bar bolsa-da, olaryň biri-birinden hil taýdan tapawutlanýandygy düşnükli. Ten duýgularynyň esasynda haýwanlarda zatlaryň, ýagdaýlaryň we hatda olaryň arasyndaky gatnaşyklaryň göz önüne getirilmeleri hem-de tutuşlaýyn obrazlary döräp biler. Emma welin haýwanlar predmetleriň ozaly bilen öz biologik isleglerini kanagatlandyryan häsiýetlerini kabul edip alýarlar we ol häsiýetlere baha berýärler. Özleriniň töwerekdäki sreda-da ugur tapmagyna kömek edýän ten duýgularyny, göz önüne getirmelerini haýwanlar aňlamaýarlar. Mundan tapawutlulykda, adamyň

ten duýgularynyň aňly häsiýeti bar, olar adamyň aňynyň ýönekeý formasydyr.

Adam aňynyň düýp mazmuny. Onuň döredijilikli roly. Ýeriň ýüzünde ýaşaýyş ewolusiýasynyň ýeten ýokary derejesi pikirlenýän adamdyr. Adam dünýäde aýratyn orun tutýar, çünki ol sosial sypatlary ýöredijidir. Sosial faktorlaryň täsiri adamyň ewolusiýasyny ep-esli tizleşdirdi, onuň aňynyň ösmeginde ägirt uly rol oýnady. Adam jemgyýetçilik jandarydyr, onuň aňyda sosial-taryhy hadysadyr. Adam aňynyň bu aýratynlygyny marksizmiň düýbini tutujylar ilkinji bolup çuň barladylar. Aň ilki başdan jemgyýetçilik bölümidir we heniz adamlar ýaşaýarka, ol şeýleligine-de galýar diýip, K.Marks bilen F.Engels ýazypdyrlar.

3. Aňyň kemala gelmeginiň predposilkalary.

Adamyň aňy onuň zähmet çekiş prosesinde döredi we ösdi. Hut öndürijilikli zähmetiň özi adamyny döretdi. Emma welin zähmet kollektiwden daşarda jemgyýetden daşarda mümkin däldir. Şoňa görä-de zähmet adamlaryň arasynda baglanyşyk we aragatnaşyk bolmasa, ýagny dil bolmasa mümkin däldir. Dil hem edil aň ýaly jemgyýetde adamlaryň zähmet çekmeginiň baryşynda ýüze çykýar we ösýär „Dil hem edil aň ýaly gadymdyr, dil praktiki aň, beýleki adamlar üçinde ýaşaýan we diňe şonlukda meniň özüm üçinde hakyky aň bolup durýar, aňyň bolşy ýaly, dil hem diňe beýleki adamlar bilen aragatnaşyk etmek isleginden, ol aragatnaşygyň derwaýys zerurlygyndan emele gelýär“.

Edil adamlaryň zähmet işi bolmasa jemgyýetiň ýaşap bilmejekdigi ýaly, zähmetiň hem jemgyýetden daşarda dowam edip bilmejekdigini anyklamak bilen birlikde marksizmiň düýbini tutujylar adamyň fiziki we akyl ukuplarynyň kämilleşmeginde, onuň beýnisiniň ösmeginde zähmetiň we diliň oýnan roluny hem barladylar. F.Engels özüniň „Maýmynyň adama öwrülme prosesinde zähmetiň roly“ diýen eserinde şu faktorlaryň täsiri astynda adamyň beýnisiniň nähili üýtgändigini görkezdi: „Ilkibaşda zähmet, soňra bolsa şonuň bilen birlikde aýyl saýyl seslere bölünen gepleýiş iki sany iň esasy stimul bolup, bularyň täsiri astynda maýmynyň beýnisi kem-kemden adam beýnisine öwürilipdir, adamyň beýnisi maýmynyň beýnisine gaty meňzeş hem bolsa ulylygy we kämilligi⁶⁹taýyndan maýmynyň beýnisinden

kän artykdyr“, adamyň beýnisi maýmynyň beýnisinden diňe nerw öýjükleriniň mukdary bilen tapawutlanman, eýsem esasan hakykatyň düşüňjelerde, degşirmelerde we pikir ýöretmelerde jemlenen şöhlelenmesini bermäge ukuplylygy bilen tapawutlanýar.

4. Akyl-huş we paýhas, akyl we pähim.

Häzirki zaman tebigat biliminiň maglumatlary adamlaryň pikirlenmeginiň fiziologik esasynyň beýnide bolup geçýän nerw proseslerinden ybaratdygyny görkezýär. Adamyň beýnisi strukturalaýyn gatlaklardan durýar. Onuň galyňlygy birnäçe millimetr bolan ýokarky gatlagy aýratyn rol oýnaýar. Ol gatlag kelle beýnisiniň uly ýarymşarlarynyň gabygy diýilýär, ol gabyg bolsa köp sanly şahalar bilen birleşdirilen nerw öýjükleriniň milliýardlarçasyndan ybaratdyr. Bu öýjükler ummasyz köp mukdardaky baglaşyklary döretmäge, nerw impulslaryny öýjükleriň bir toparynda beýlekisinde bada-bat geçirmäge, gelýän signallary hemme taraplaýyn analizlemäge ukupludyr. Kelle beýnisiniň gabygynyň kadaly işlemeginiň üpjün edýän gabykasty gatlaklary hem möhüm rol oýnaýarlar.

Gabykda öz strukturasy boýunça dürli-dürli uçastoklar(meýdanlar) bolup, olar belli bir wezipeleri ýerine ýetirýärler. Her bir uçastok gyjyndyrmalaryň belli bir görüş, eşidiş we şulara meňzeş görnüşini analizlemäge hem-de jemlemäge ukuplydyr. Käbir meýdanlar (Meselem gepleýiş-hereket ediş, gepleýiş eşidiş, gepleýiş görüş meýdanlary) köp sanly beýleki öýjükler arkaly degişli organlar bilen baglanyşyklydyrlar. Kelle beýnisiniň gabygynyň öz gurluşy boýunça has çylşyrymly nerw sistemasynyň ewolusiýasynyň soňky etaplarynda ýüze çykandyklaryny ylym anyklady.

Daşarky dünýäni şöhlelendirmeginiň çylşyrymly prosesinde şu aşakdaky pursatlar tapawutlandyrlýar: gurşap alan dünýäniň zatlarynyň we hadysalarynyň täsiri bilen emele gelýän gyjyndyrmalarynyň kabul edilmegi; bu gyjyndyrmalarynyň nerw impulslary görnüşinde beýnä geçirilmegi; reflektorlaýyn iş esasynda ten duýgularyň göz önüne getirmeleriň düşüňjeleriň hem-de real zatlaryň we hadysalaryň beýleki ideal modelleriň emele gelmegi; gelejekdäki has ähtimal ýagdaýyň önünden görülmegi, oňa has baha berilmegi we degişli iş programmasynyň işlenip⁷⁰düzülmegi; hereketiň netijleşeriniň

öňünden görülmegi; hereket prosesiniň özi hwe onuň barşy, netijeleri hakynda informasyýa; maksada ýetilmegi. Ýagdaýyň çylşyrylmagyna baglylykda aýry-aýry pursatlaryň köp ýa-da az wagt almagy mümkin, özide şonda käbir prosesler aňlanylma, adatça awtomatik suratda bolup geçýär.

Adamlaryň psihiki işiniň aýratynklyklary barada gürrüň edip, I.P.Pawlow adamda taryhy ösüşiň baryşynda hakykaty şöhlendirmegiň haýwanlaryňkydan hil taýdan tapawutlanýan täze sistemasy, ikinji signal sistemasy diýilýän, ýagny gepleýiş, söz işlenip düzüldi diýip ýaýpdy. Bu sistemanyň tapawutly alamaty birinji signal sistemasynyň köp sanly maglumatlaryny(ten duýgularyny, beýnä ornaşdyrylmalary, göz öňüne getirilmeleri) gaýtadan işlemek esasynda hakykaty umumylaşdyryp şöhlendirmekden ybaratdyr. Munuň özi dili, gepleýişi peýdalanmak arkaly gazanylýar. Sözüň kömegi bilen adam anyk duýgulaýyn beýnä ornaşdyrylmalardan göz öňüne getirilmelerden umumy düşünjelere, degşirmelere, pikir ýöretmelere, ýagny pikirlenmäge geçýär.

Sözi adam hakykatyň predmetlerini we hadysalaryny aňladýan daşarky gyjyndyryjy hökmünde kabul edýär. Biziň her birimiz, sözleri diňläp ýa-da okan mahalymyzda real zatlary we prosesleri göz öňüne getirýäris, özümiziň ozalky başdan geçirmelerimizi ýadymyza salýarys. Diýmek, adamyň pikiriniň obýektiw dünýädäki predmetlere we hadysalara gatnaşygy sözler arkaly amal aşyrylýar. Dil pikir alyşmak serişdesi bolup, pikiriniň gös-göni materiýallaýyn, duýgularynyň kabul edýän gabygydyr.

Aňyň adam beýnisiň iş netijesini hakykatyň ten duýgulary, göz öňüne getirilmeler, düşüňjeler görnüşünde ideal şöhlendirilmesiniň kelle beýnisinde bolup geçýän nerw prosesleri netijesinde bolýandygyny ylym ýalana çykyryp bolmajak suratda subut edýär. Pikirleniş organy hökmünde adam beýnisi jemgyýetçilik faktorlarynyň aýgytlaýjy täsiri astynda ösdi. Ol faktorlar bolsa tutuşlygyna alynanda maddy önümçilige esaslanýan jemgyýetçilik durmuşydyr. Jemgyýetçilik zähmeti prosesinde önümçilik gurallary kämilleşdirilýär, barha täze-täze tebigy maddalar önümçilige girizilýär, önümçilik baglanyşyklarynyň täze formalary, täze jemgyýetçilik edaralary we guramalary döredilýär. Şonda₇₁ adamyň özi hem, onuň beýnisi we

duýgy organlary hem, onuň aňy we paýhasy kämilleşýär.

Şu wagta çenli biz adam aňynyň nämäni şöhlelendirilýänligi we bu şöhlelendiriş prosesiniň nähili bolup geçýändigini hakynda gürrüň etdik. Emma adam aňy daşarky dünýäniň ýöne bir passiw şöhlelenmesidäldir, ol tebigata gaýtarym täsirini etdirýär.

Adamyň dünýädäki öz orny we öz işini(edil şonyň ýalyda beýleki adamlaryň işini) aňlamagy ynsan intellektiniň iňňän möhüm aýratynlygydyr. Adamyň dünýä bolan gatnaşygynyň özi hakykata maksada okgunly akyl ýetiriş, şonuň bilen birlikde bolsa ol hakykaty maksada laýyk işeňňir özgerdiş prosesidir.

Dünýäni işjeň özgerdiş prosesi ynsan pähiminiň döredijilikli roluny aňladýar. Praktika tebigaty özgertmek bilen, adam, öz zähmeti arkaly täze predmetleri döredýär, ol predmetlerde bolsa onuň aňy maddy zada öwrülýär, predmetleşýär. Ýönekeý zähmet gurallaryndan, jaýlardan we desgalaran başlap, iň bir çylşyrymly mehenizmlere we enjamlara, şol sanda kosmos gämilere çenli, adamyň goly bilen döredilen zatlaryň dünýäsi ahyrky hasapda şul zatlarla siňdirilen ynsan paýhasy bolup durýar. Adam eli bilen öndürilen zatlar dünýäsiniň özi köp nesilleriň san sap tejribesiniň hakyky täjidi, adam paýhasynyň ajaýyp ykballaryň, onuň oýlap tapyjylarynyň we döredijileriniň şaýatnamasydyr. W.I.Lenin şeýle belleýärdi „Adamyň aňy obýektiw dünýäni diňe şöhlelendirilýänligi bilen durmak, hatda ony döredýär hem“.

5. Aň we dil.

Eýýam aýdylyp geçilşi ýaly gepleýiş dil pikiriň materiýallaýyn aňlatmasydyr. Söz pikiri belleýär, ony suratlandyrýar. Pikiri aňlatmagyň söz formasy arkaly adamlar ozalky nesilleriň tejribesini we bilimlerini saklaýarlar hem-de olary mundan beýläk-de hakykaty özgertmekde üstünlikli peýdalanýarlar.

Aňyň döredijilikli roly adamyň diňe bir tebigaty däl, eýsem jemgyýeti özgertmeginde ýüze çykýar. Jemgyýetçilik durmuşyny we ozaly bilende jemgyýetde dowam edýän ykdysady gatnaşyklary şöhlelendirmek bilen birlikde adamlaryň aňy jemgyýetiň durmuşyna işeňňir täsir edýär.⁷²Sosial özgerişleriň wagty ýeten

isleglerini agladýan öňdebaryjy ideallar jemgyýetçilik ösüşine aýratyn uly täsir edýärler. Şonda progressiw ideallar jemgyýetiň ösüşinde döredijilikli roly öz-özlerinde oýnaman, eýsem haçanda taryhy bir taryhy hakyky döredijiler bolan köpçiligiň aňyna ornaşan wagtlarynda oýnaýarlar. Öňdebaryjy ideýalar köpçiligiň aňyna ornaşmak bilen, jemgyýetiň ösüşini ewolusiýonlaşdyryjy we tizleşdiriji kuwwatly maddy güýje öwrülýärler.

5-nji tema. Akyl ýetiriş teoriýasy.

—

2 sagat

1. Akyl ýetiriş teoriýasyna umumy garaýyş. Akyl ýetiriş, onuň düýp manysy we ähmiýeti.
2. Akyl ýetirişiniň görnüşleri.
3. Bilimiň we ynanjyň mynasybeti. Akyl ýetirişiniň subýekti we obýekti. Akyl ýetiriş, praktika, tejribe. Akyl ýetirişiniň ideal oýandyryjy güýçleri.
4. Hakykylyk, onuň obýektiwligi we düýp manysy.
5. Duýgulaýyn we logiki akyl ýetiriş. Empriki we teoretiki akyl ýetiriş.
6. Ylmy akyl ýetiriş, onuň özboluşlylygy, esasy formalary we ähliumumy metodlary.

1. Akyl ýetiriş teoriýasyna umumy garaýyş. Akyl ýetiriş, onuň düýp manysy we ähmiýeti.

Akyl ýetiriş hakykatyň adamyň aňynda şöhleleniş prosesi hökmünde

Tebigatyň we jemgyýetiň ösüşiniň dialektika tarapyndan öwrenilýän has umymykanunlary akyl ýetirişiniň hem kanunlarydyrlar. Materialistik⁷³ dialektikanyň kanunlaryny we

kategoriýalaryny bilmeklik filosofiýanyň esasy meselesiniň ikinji tarapyny açyp görkezýän merkezi filosofik meseleleriň birini seljermäge hem kömek edýär, bu bolsa adam obýektiw hakykata akyl ýetirmäge ukyplymy we akyl ýetiriş prosesi nähili bolup geçýär diýen sowaldyr.

Dünýä akyl ýetirerlikdigi baradaky, adamyň pikirlenişiniň hakykylygy açmaga ukyplydygy baradaky meseläniň ylym we praktiki üçin ägirt uly ähmiýeti bar. Eger-de dünýä we onuň ösüş kanunlary akyl ýetirerlik bolsa we biziň bilimlerimiz hakykaty dogry şöhlendirýän bolsa, onda tebigatyň we jemgyýetiň akyl ýetirilen güýçlerini adama hyzmat etdirmek mmkin.

Emma welin dünýä akyl ýetirip bolýanlygynyň şu göräýmäge äşgär ýaly faktyny ykrar etýän filosoflar hem bar. Dünýä akyl ýetirip bolýanlygyny ozalky we häzirki zaman filosofiýasynda agnostikler aç-açan inkär edýardiler we inkär edýarler. Biziň akyl ýetirişimiz hakykatyň dogry suratyny berenok, duýgy organlarynyň kömegi bilen-de, pähim-paýhasynyň kömegi bilen-de oňa akyl ýetirip bolmaz diýip, olar aýdýarlar.

Agnostizmiň birnäçe görnüşü bar. Käbir agnostikler adamyň bilimleriniň çeşmesi tejribedir diýen düzgünden ugur alýarlar, emma welin, olaryň pikiriçe, tejribe biziň ten duýgularymyzyň, beýnä ornaşdyrmalarymyzyň jeminden başga zat dälmişin. Şu nukdaý nazardan predmetler baradaky biziň pikirlerimiziň dogrulygy hakynda netije çykarmaklyk öz pikirlerimizi hut özümiziň ten duýgularymyzdan we beýnä ornaşdyrmalarymyzdan başga hiç zady bilip biljek dälmişik.

Bu netije çyndyr, çünki bu ýerde tejribäniň özüne idealistik ruhda many berilýär. Hakykatda bolsa tejribede adama hiç bir zady suratlandyрмаýan ýöne bir ten duýgulary we beýnä ornaşdyrmalar berlen dälidir. Adamyň ten duýgularynda we beýnä ornaşdyrmalarynda obýektiw bar bolan zatlar, olaryň häsýetleri dogry, takyk şöhlendirilýärler.

Agnostikleriň arasynda zatlaryň adamlaryň aňyna garaşsyz ýaşaýanlygyny ykrar edýänleri-de bar (Kant we onuň yzyna eýerijiler), emma her niçik bolsa-da, olar ol zatlara akyl ýetirip bolmaz diýip hasaplayarlar. Şonda olar şu₇₄ aşakdaky ýaly degşirýärler. Zatlar

biziň duýgy organlarymyza täsir edip, bizden ten duýgularyny we beýnä arnaşdymalary döredýarler. Zatlar biziň duýgy organlarymyza täsir edip, bizde ten duýgularyny we beýnä ornaşdymalary döredýarler. Emma welin bu duýgulaýyn maglumatlarda zatlaryň özleriniň düýp mazmunyny hakynda habar-hatyr ýokdur. Soňra akyl ýetirişiniň duýgulaýyn we rasional pursatlaryny biri-birine metafiziki gapma-garşy goýup hem-de tejribäniň maglumatlary bilen teoretiki pikirlenmäni biri-birinden üzňeleşdirip, agnostikler obýektiw dowam edýän zatlar hamala akyl ýeterlik däldir, olar, Kantyň aýdyşy ýaly, “özlügindäki zatlardyr” diýen ýalňys netijä gelýärler. Bu bolsa hamala zatlaryň düýp mazmuny we olaryň ösüşiniň kanunalaýyklyklary hakyndaky bilimleri adam duýgy organlarynyň kömegi bilen-de, teoretiki akyl ýetirişiniň kömegi bilen-de alyp bilmez diýen netijä alyp barýar.

Akyl ýetiriş obýektiw dünýäniň adamlaryň aňynda söhlelenmesidigini subut edip, materialistler elmydama agnostizme garşy çykyş edipdirler. Emma metafizik bolansoňlar, olar dialektikany söhleleniş teoriýasynda, akyl ýetiriş prosesini düşündirmekde ulanmagy başarmandyrlar. Ozalky materialistler akyl ýetirişiniň hil taýdan dürli-dürli basgançaklarynyň arasyndaky baglanyşygyň dialektiki häsýetini açyp görkezmäge, bilmezlikden bilmeklige geçişi, birinji tertipdäki düýp mazmundan has çuň düýp mazmuna geçişi we ş.m.-leri düşündirmäge hötde gelip bilmändirler. Olaryň nukdaý nazaryna görä, akyl ýetirişiniň özi zatlaryň ýa-da olaryň häsýetleriniň adamyň beýnisindäki ýönekeý suratlanmasy bolup durýarmyş. Ozalky materialistler adama jemgyýetçilik gatnaşyklaryndan üzňe garapdyrlar we akyl ýetirişiniň esasynyň dünýäni üýtgetmäge gönükdirilen jemgyýetçilik praktiki işlerden ybaratdygyna düşünmändirler. Muňa düşünmäge häzirki zaman filosoflarynyň hem ?mejaly ýokdur, çünki olar kapitalistik gurluşy rewolýusion özgertmeklige däl-de, eýsem ony ebedileşdirmäge gyzyklanýarlar.

Dialektiki materializmiň akyl ýetiriş teoriýasynyň esasynda daşarky dünýäniň obýektiw ýaşaýanlygyny we onuň adamlaryň aňynda söhlelenýänligini ykrar etmeklik durýar. Munuň özi hakykatyň predmetleriniň we hadysalarynyň, olaryň häsýetleriniň we gatnaşyklarynyň adamyň duýgy organlaryna täsir edip, onda degişli

ten duýgularyny we beýnä ornaşdyrmalary diýýändiglerini, olaryň esasynda bolsa adamyň düşüňjeleri işläp düzýändigini aňladýar. Daşarky dünýä, onuň predmetleri we prosesleri biziň ähli bilimlerimizniň çeşmesidir.

2. Akyl ýetirişiň görnüşleri.

Akyl ýetiriş prosesi nähili amala aşyrylýar? Marksizmiň düýbünü tutujylar bu sowala jogap beripdirler. W.I.Lenin şeýle ýazypdyr: “Janly synlamadan abstrakt pikirlenmä tarap we ondan praktiki tarap gidilýär – hakykylyga akyl ýetirmäniň, obýektiw reallyga akyl ýetirmäniň dialektiki ýoly ine şeýledir”. Diýmek, akyl ýetiriş prosesi duýgulaň ýetirişi (janly synlamany), rasional akyl ýetirişi (abstrakt pikirlenmäni) hem-de praktikany öz içine alýar.

Duýgulaýyn akyl ýetiriş üç formany: ten duýgularyny, beýnä ornaşdyrmalary we göz önüne getirmeleri öz içine alýar. Bu formalar biri-birinden näme bilen tapawutlanýar we olaryň arasynda nähili baglanyşyk bar?

Adamyň dünýäni şöhlelendirmeginiň başlangyç formasy ten duýgularydyr. Ten duýgulary duýgy organlaryna materiýalaýyn obýektleriň, zatlaryň gös-göni täsir etmegi netijesinde ýüze çykýarlar. W.I.Lenin şeýle belläpdir: “...ten duýgusy hakykatdan-da aňyň daşarky dünýä bilen dogrudan-dogry baglanyşyklydyr, daşarky gyjynma energiýasynyň aň faktyna öwrülmegidir. Zatlaryň in bir dürli-dürli häsýetleri duýgy organlaryna täsir edip bilerler. Biz predmetiň gatylygyny duýup, sesleri, reňkleri we ş.m.-leri duýgulaýyn kabul edip bileris. Dürli zatlar hem hadysalar duýgy organlaryna dürli-dürli täsir edýärler. Bir halatda duýgy organlary predmetler bilen gös-göni baglanyşýarlar. Meselem, süýji zat şor zat, zatlaryň çeyeligi, ýylmanaklygy we ş.m.-ler baradaky ten duýgulary şeýle ýüze çykyarlar. Beýleki bir halatda bolsa biz predmeti belli bir uzaklykdan duýgulaýyn kabul edýaris. Mysal üçin, bir predmete düşüp döwölüp gaýdýan ýa-da şonuň özünden çykýan biziň gözümiziň setçagasyna edýän täsiri netijesinde şol predmetiň görüş obrazy şeýle ýol bilen ýüze çykýar. Emma predmetiň biziň duýgy organlarymyza nähili ýol bilen täsir edýänligine garamazdan, ten duýgusy daşarky gyjyndyryjynyň (elektromagnit we ses⁷⁶yrgyldylarynyň, mehaniki basyşyň

hem-de ş.m.-leriň) duýgy organlaryna täsir etmeginiň netijesi hökmünde ýüze çykýar.

3. Bilimiň we ynanjyň mynasybeti. Akyl ýetirişiň subýekti we obýekti. Akyl ýetiriş, praktika, tejribe. Akyl ýetirişiň ideal oýandyryjy güýçleri.

Ten duýgulary biziň ähli bilimlerimiziň çeşmesidir. Ten duýgularynyň biziň bilimlerimiziň çeşmesiliginiň sebäbi olaryň obýektiw hakykatyň subýektiw obrazy, predmetiň häsýetleriniň duýgulaýyn obrazy bolup durýanlygyndan ybaratdyr. Şonuň bilen birlikde ten duýgulary öz mazmuny boýunça obýektiwdirler, çünki olarda zatlaryň obýektiw häsýetleri şöhlendirilýär. Meselem, predmetleriň süýjüligini, reňkini, formasyny we şolar ýaly beýleki häsýetlerini hem-de hillerini her bir adam indiuiduallaýyn, subýektiwleýin kabul edýär. Emma şu subýektiw obraz zatlaryň obýektiw tebigatyna laýyk gelýär. Mysal üçin, tagam biliş ten duýgusy hökmünde süýjülik gandyň ýa-da başga bir süýji önümiň obýektiw häsýetini şöhlendirýär. Ten duýgulary obýektiw dowam edýän hakykaty dogry şöhlendirýarler, daşarky dünýäniň hadysalary barada bize dürs maglumat berýarler.

Duýgulaýyn akyl ýetirişiň has çylşyrymly formasy beýnä ornaşdyrmalardyr, olar duýgy organlaryna gös-göni täsir edýän predmeti tutuşlygyna şöhlendirýarler. Kada hökmünde, biziň ten duýgularymyz biri-birinden üzňe däl-de, eýsem biri-biri bilen belli bir utgaşyklykda ýüze çykýarlar. Her bir zat dürli duýgy organlaryna özüniň dürli häsýetleri bilen täsir edýär ahyryn, bu häsýetler bolsa şol zadyň özünde bütewilikde bolýarlar. Aýry-aýry ten duýgularynyň predmetiň tutuş obrazyna jemlenmegi, birleşmegi prosesinde bolsa beýnä ornaşdyrma ýüze çykýar. Şeýlelikde, obýektiw dowam edýän zatlaryň özleriniň dürli häsýetleriň we hilleriň belli bir bütewiligi, tutuşlygy bolup durmaklary beýnä ornaşdyrma ukybyna, ýagny predmeti tutuş bir bitewilik hökmünde şöhlendirmek ukybyna sebäp bolýar.

Adamyň duýgulaýyn akyl ýetirişi beýnä ornaşdyrma ukyby hökmünde emele gelipdir. Biz biri – birinden üzňe-ten duýgularynyň (reňk, forma, ys alyş we ş.m. ten⁷⁷duýgularynyň) toplumyny däl-de,

eýsem haýsydyr bir konkret, belli bir predmeti (stoly, stuly, limony we ş.m.-leri) duýgulaýyn kabul edýäris. Şoňa görä-de beýnä ornaşdyrmalar diňe bir ten duýgularynyň esasynda ýuze çykmak bilen durman, eň özünde döreýärler. Beýnä ornaşdyrmalar hem, edil ten duýgulary kimin, predmetleriň ideal obrazlarydyr we olary syzyp ýa-da güpüp bolmaz. Olar galypyn ýekeleýin predmetleri olaryň daşky tarapyndan suratlandyrýarlar.

Beýni haçan-da bolsa ozal bir wagt adamyň duýgulaýyn kabul eden zadyň ýatda saklamaga hem-de şol predmetler ýok mahalynda hem olaryň kabul edilen obrazlaryny huşda dikeltmäge ukyplydyr. Duýgy organlaryna häzirki pursatda täsir etmeýän predmetiň şunuň ýaly ýada salnan obrazyna göz öňüne getirme diýilýär.

Göz öňüne getirmeler umumylaşdyrmalara mümkinçilik döredýär, çünki predmetleriň obrazlarynyň ýada saklanmagy olaryň tipik, häsýetli alamatlaryny açyp görkezýän deňeşdirmeler, we jemlemeler proseslerine mümkinçilik berýär. Şeýlelikde, beýnä ornaşdyrmalar predmetleri olaryň ähli konkret, gaýtalanmaýan häsýetleri we bölejikleri bilen birlikde şöhlelendirýän bolsalar, onda göz öňüne getirmeler olaryň umumy alamatlaryny aýyl-saýyl edýärler. Umumy zadyň aýyl-saýyl edýärler. Umumy zadyň aýyl-saýyl edilmegi predmetleriň düýp mazmunyna akyl ýetirmäge kömek edýär. Haýsy-da bolsa bir zat hakyndaky göz öňüne getirmä eýe bolup, biz ol zadyň aýratynlyklaryny, gerekli ýerini has çalt anyklaşdyrýarys.

4. Hakykylyk, onuň obýektiwligi we düýp manysy.

Ten duýgulary, beýnä ornaşdyrmalar we göz öňüne getirmeler, ýagny duýgulaýyn akyl ýetirişiň formalary hakykatyň obrazlary bolup durýarlar.

Absolýut hakykylyk bilen otnositel hakykylygyň arasyndaky tapawut akyl ýetirişiň çuňluk derejesiniň, dünýä hakynda biziň bilimlerimiziniň dolylygynyň tapawudyr. Absolýut we otnositel hakykylyk kategoriýalary akyl ýetirişiň ösüş prosesinde eýýäm akyl ýetirilen zat bilen akyl ýetiriljek zadyň arasyndaky, takykklanjak we üýtgediljek zat bilen ýalana çykarylman galjak zadyň arasyndaky mynasybetli açyp görkezýärler.

Absolýut hakykylygyň özi hakykatyň absolýut takyk, aňrysyna ýetilen, doly şöhlelenmesidir, ol özüniň бүтін гөwrүmindäki abýektiw hakykylykdyr. Absolýut hakyky bilim geljekde ýalana çykarylyp ýa-da takyklyklyk bilinmez, onuň özi şeksiz hem-de ebedilikdir.

Otnositel hakykylyk bolsa takmynan dogry, esasan takyk bilimdir, emma ol barha doly bolýar, takyklanýar hem-de düzedilýär. Otnositel hakykylyk biziň bilimlerimizniň taryhy taýdan şertlenendigini, häzirki etapda olaryň çäklidigini aňladýar. Iş adamlaryň bilimleriniň her bir taryhy basgançakda ylmyň we önümçiligiň ýetilen ösüş derejesi tarapyndan kesgitlenýänligindedir. Ylmyň düzgünleri, onuň kanunlary iňňän köp dürli we üýtgäp duran belli bir şertlerde bar bolan baglanyşyklary hem-de gatnaşyklary şöhlelendirýärler. Ylmy akyl ýetirişiň progressi diňe bir täze faktlary we kanunlary açmakdan ybarat bolup durman, eýsem ol kanunlaryň dogry bolýan şertlerini takykklamakdan hem ybaratdyr. Şeýlelikde, ylmy hakykylyklar olaryň hadysalaryň öwrenilýän ugry hakynda gutarnykly bilimleri bermän, eýsem soňra takyklaýandyrlary we üýtgeýändikleri manysynda otnositeldirler.

Meselem, XVIII-XIX asyrlarda atomistika maddanyň gurluşy baradaky fiziki-himiki teoriýa öwrüldi. Maddanyň atomlardan ybaratdygy baradaky dogry düzgün bilen, özü-de absolýut hakykylygyň dänesi bolup duran şol dogry düzgün bilen bir hatarda bu teoriýada azaşmaklyk elementi hem, ýagny atomlary bölünmeýär diýip ykrar etmeklik hem bardy.

XIX asyryň ahyrynda elektronyň, radioaktiwligiň açylmagy we ylmy akyl ýetirişiň beýleki üstünlikleri bu ugurdaky biziň bilimlerimizi takykklamaga, atomlaryň bölünmeýändigini hakynda ýalňyş düşüňjeleri aradan aýyrmaga, dogry garaýyşlary giňeltmäge we çuňlaşdyrmaga hem-de şeýlelikde absolýut hakykylyga ýetmäge tarap ondan beýläk-de ädim ätmäge mümkinlik berdi. Bu mysal absolýut hakykylygy oňnositel hakykylyga gapma-garşy goýmaly dälidigini görkezýär. Olar biri-birini ret etmeýär, olaryň arasynda geçip bolmaz ýaly çäk ýok. Oňnositel hakykylykda absolýut hakykylygyň däneji bar ahyryn. Oňnositel hakykylyklaryň jeminden absolýut hakykylyk emele gelýär. Hakykylygyň özi doly däl, diňe takmynan dogry bolan bilimden has doly we takyk bilime baka pikiriň hereket etmegi bolup durýar.

Hakykylygyň özi prosesdir. Otnositel hakykylyk bolsa absolýut hakykylyga baka barýan ýolda diňe bir basganjakdyr, etapdyr.

5. Duýgulaýyn we logiki akyl ýetiriş. Empriki we teoretiki akyl ýetiriş.

Adam duýgulaýyn akyl ýetiriş basgançagynda saklanyp duranok. Ol onuň çaklerinden çykyp, predmetleriň ählumumy, zerur we düýpli häsşyklaryny bilip biler, gös-göni duýgulaýyn synlama arkaly açyp bolmaýan olaryň kanunalaýyk baglanyşyklaryna akyl ýetirip biler. Munuň özi pikirleniş işi arkaly, akyl ýetirişiň rasional ýa-da logiki basgançagynda amala aşyrylýar. Häzirki wagtda görülmegi mümkin bolmadyk zady ýa-da göni synlamagy asla mümkin bolmadyk zady hem pikirleniş ýol bilen anyklamaga ykyplydyr. Mysal üçin, Ýeriň ýüzünde ýaşaýşyň emele geliş şertlerini ýa-da ýagtylygyň hereket ediş tizligini biz duýgulaýyn kabul edip bilemzok, emma welin pikirlenme arkaly adam şeýle hadysalara we proseslere hem akyl ýetirýär.

Akyl ýetirişiň duýgulaýyn basgançagyndan rasional, teoretiki akyl ýetirişe geçilmegi böküşidir, akyl ýetirişiň aşaky basgançagynyň ýokarkysy tarapyndan dialektiki inkär edilmegidir. Diýmek, eke-täk prosesini basgançaklary bolmak bilen, duýgulaýyn akyl ýetiriş hem-de rasional akyl ýetiriş diňe bir hil taýdan tapawutly bolmak bilen durman, eýsem olar özara ysnyşykly baglanyşyklydyrlar hem.

Akyl ýetirişiň hil taýdan täze pursaty, onuň ýokary basgançagy bolan abstrakt pikirlenme predmetleriň diňe bir daşarky häsýetlerini we gatnaşyklaryny däl, eýsem olaryň çuň içerki, ählumumy baglanyşyklaryny ýuze çykarmaga, tebigatyň, jemgyýetiň, akyl ýetirişiň özüniň üýtgeýiş we ösüş kanunlaryny açmaga, bizi gurşap alan dünýäniň iň bir gizlin syrlaryna aralaşmaga mümkinlik berýar.

Jemgyýet bolmasa, dil bolmasa, pikirleniş hem bolup bilmez. Pikirleniş jemgyýetçilik praktikasynyň taryhy ösüşiniň önümidir, şol praktikadan gelip çykan önümidir. Akyl ýetirişiň duýgulaýyn formalaryndan tapawutlanyp, pikirleniş hakykatyň umumylaşdyrylan we gytaklaýyn şöhlelendirilmesidir. Pikirlenişiň gytaklaýyn häsýetiniň sebäbi pikirleniş bilen daşarky dünýäniň arasynda baglanyşdyryjy halka bolup duýgulaýyn₈₀ maglumatlaryň hyzmat

edýänliginden ybaratdyr. Ten duýgulary bilen beýnä ornaşdyrmalar akyl ýetirişiň ýeke-täk çeşmesidir, şoňa görä-de pikirleniş daşarky dünýä bilen diňe duýgulaýyn akyl ýetiriş arkaly baglanyşýar. Pikirleniş işi duýgy organlary arkaly alnan maglumatlary gaýtadan işlemekden ybaratdyr, duýgy organlary bolsa pikirleniş diňe duýgulaýyn maglumatlar esasynda mümkindir.

Egerde-dil bolmadyk bolsa, umumylaşdyrmak prosesi hem mümkin bolmazdy. Pikirleniş bilen dil biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Predmetlerdäki we hadysalardaky umumy zady aýyl-saýyl edip, biz ony dilde, sözde beýan edýäris. Diňe diliň umumylaşdyryjy roly arkaly adam öz pikirlerini beýleki adamlara aýdyp we öz nobatynda olaryň-da pikirlerini eşidip, bilimleri jemläp bilýär. W.I.Lenin şeýle ýazypdyr: “Duýgular reallygy görkezýärler; piker we söz bolsa umumy zady görkezýärler”; “her bir sözüň özi (gepleýiş) eýýäm umumylaşdyrýar.

Duýgulaýyn akyl ýetiriş ýaly, pikirlenme hem belli bir formalarda bolup geçýär. bu formalar düşüňjelerden, pikir ýöretmelerden we akyl netijesini çykarmalardan ybaratdyr.

Düşüňjäniň özi pikirliniş formasy bolup, ol predmetleriň we hadysalaryň umumy hem-de düýpli sypatlaryny şöhlelendirýär. Şeýle umumy sypatlar düşüňjäniň mazmuny bolup durýarlar. Düşüňjeler dilde aýratyn söz bilen ýa-da sözler topary bilen (mysal üçin, “kislota”, “ösümlük”, “düýp mazmun”, ýönekeý madda”, “parallel göni çyzyklar” we ş.m.-ler bilen) aňladyrlýar.

Düşüňjeler beýnä ornaşdyrmalaryň we göz önüne getirmeleriň esasynda ýüze çykarýarlar, emma olardan tapawutlanyp, düşüňjeler görnüp duran diňe bir predmete degişli bolmaýar. Düşüňjeleriň mazmunyny görnüp duran obraz görnüşinde göz önüne getirip bolmaz. Mysal üçin, belli bir ösümligiň göz önüne getirip bolar, emma umuman ösümligi göz önüne getirip bolmaz; konkrent bir görmegeý adamy göz önüne getirip bolar, ýöne welin owadanlygyň görnetin obrazyny we ş.m.-leri huşunda dikeldilip bolmaz. Edil şonuň kimin-de, kanun ýa-da sebäp ýaly baglanyşyklaryň görnetin şekilini döretmek mümkin däldir, emma welin olara düşüňmek, ýagny olar barada düşüňje işläp düzmek mümkindir.

Her bir ylymda düşüňjeleriň tutuş sistemasy bolup, olaryň kömegi bilen ylmyň açýan kanunalaýyklyklaryny beýan edilýär, onuň ugur alyş prinsipleri formulirlenýär. Materiýa, hereket, aň, sebäplilik we ş.m.-ler ýaly esasy filosofik düşüňjeler bilen biz eýýäm tanyş bolup geçdik. Ähli beýleki ylymlaryň hem öz düşüňjeleri bar. Meselem, fizikada atom, massa, energiýa diýen we birentek beýleki düşüňjeler bar, syýasy ykdysatda gymmat, haryt diýen we ş.m. düşüňjeler bar. ylmy düşüňjeleriň emele gelmegi praktiki wezipeler bilen, adamyň maksada okgunly aktiw işi bilen baglanyşyklydyr.

Düşüňje beýnä ornaşdyrmalaryň ýa-da göz önüne getirmeleriň ýönekeý jemi däl. Onuň özi ýekeleýin hadysalaryň, faktlaryň we ş.m.-leriň birentegini öwrenmegi öz içine alýan çylşyrymly galapyn bolsa uzak wagtly akyl ýetiriş prosesiniň netijesidir. Şonda ylmy barlagyň iň bir dürli-dürli tärleri: analiz we sintez, gözegçilik, eksperiment, gipoteza we ş.m.-ler ulanylýar. Şunuň netijesinde aýry-aýry hadysalaryň obýektiw umumy, düýpli, zerur baglanyşyklary ýuze çykarylýar.

Pikirleniş prosesinde düşüňjeler adatça pikir ýöretmäniň elementleri bolup çykyş edýärler. Pikir ýöretme pikirlenişiň formasy bolup, onda haýsydyr bir sypatyň belli bir predmete ýa-da predmetler toparyna degişlidigi, predmetleriň arasyndaky gatnaşyk ýa-da nähilidir bir predmetleriň arasyndaky gatnaşyk ýa-da nähilidir bir predmetleriň dowam edýänligi tassyklanylýar ýa-da inkär edilýär. Pikir ýöretmeler dilde sözlemler arkaly beýan edilýär.

Bir ýa-da ençeme pikir ýöretmelerden täze pikir ýöretmäni çykarmaga hyzmat edýän pikirleniş formasyna akyl netijesini çykarma ýa-da netije diýilýär. Belli bir netije çykarmaga daýanç bolýan pikir ýöretmelere esas diýilýär, täze alnan pikir ýöretmä bolsa netije diýilýär. Akyl netijesini çykarmalar gös-göni gözegçilik edip bolmaýan, emma anygyna ýetilen belli bir kanunlara tabyn bolan hadysalar hakynda bilim almak üçin akyl ýetiriş prosesinde giňden ulanylýarlar. Akyl netijesini çykarmalaryň kömegi bilen haýsydyr bir düzgünleriň hakykylygy ýa-da esaslandyrylýar (ýagny olar subut edilýär ýa-da ýalana çykarylýar), anyklanan faktlara we kanunlara düşündiriş berilýär, tebigatyň we jemgyýetiň akyl ýetirilen kanunalaýyklyklary esasynda ylmy taýdan önünden₈₂görmeler amala aşyrylýar.

6. Ylmy akyl ýatiriş, onuň özboluşlylygy, esassy formalary we ähliumumy metodlary.

Ylym akyl ýetirişiniň birinji we esasy wezipesi hakykylygyň üstüni açmakdyr. Daşarky dünýäniň predmetleriniň we prosesleriniň özleri hakynda, olar hakykylykdylar diýip aýtmagyň manysy ýokdyr. Hakykylygyň özi obýektiw dünýäniň zatlary baradaky hem-de şol zatlara laýyk gelýän bilimlerdir. Eger-de bilimler iş ýüzünde, hakykatda bar zada laýyk gelmeýän bolsalar, onda olar hakykylyk bolman, eýsem azaşmadyr, ýalandyr.

Şeýle sowal gelip çykýar: biziň bilimlerimizde adama garaşly dälde, eýsem şöhlelendirilýän predmetiň özüne garaşly mazmun bolup bilermi? Hakykylygyň özi obýektiw dünýäniň dogry şöhlelenmesi bolansoň, biziň sowalymyzy gysgarak formulirläp hem bolar: obýektiw hakykylyk barmy.

Dealektiki materializm obýektiw hakykylygyň barlygyndan ugur alýar. Munuň özi adamzadyň ylmy we praktiki işleriniň бүтін taryhy tarapyndan tassyk edilýär, ol taryh biziň bilimlerimizde obýektiw mazmunyň barlygyny görkezýär.

Ylmyň praktikada tassyklaýan ähli maglumatlarynyň, onuň anykkan faktlarynyň we kanunlarynyň mazmuny obýektiw hakykylyk bolup durýar. Mysal üçin, “Yer adamdan ozal hem dowam edipdir” diýen pikir ýöretme obýektiw dowam edýän baglanyşyklary we gatnaşyklary şöhlelendirýändiklerine görä, ylmyň şol kanunlarynda bar bolan bilimler obýektiw dünýä hakynda adama garaşsyz maglumatlary bize berýärler. Mysal üçin, fizikanyň ähli metallar elektrik geçirýärler diýen kanunyny gözden geçireliň. Metallaryň şu häsýeti adama garaşlymy? Ýok, garaşly däl, ol häsýeti heniz adamlar açmankalar-da, ol metallara mahsus bolupdyr, onuň özi metallaryň atomlarynyň gurluşynyň aýratyn häsýeti bilen şertlendirilýär. Biziň bilimlerimiziň adama-da, adamzada-da garaşly däl mazmunyna *obýektiw hakykylyk* diýilýär.

6-njy tema. Sosial filosofiýa we onuň düzümi. Adam, jemgyýet we tebigat.

Häzirki zaman filosofiýanyň esasy ugurlary.

– 2 sagat

Meýilnama

1. Sosial filosofiýanyň we taryh filosofiýasynyň döreýşi we ösüşi.
2. Sosial filosofiýada jemgyýetçilik-taryhy kanunalaýyklyklar problemasy.
3. Sosial filosofiýada jemgyýetiň we adamyň tebigat bilen baglylygy hakynda.
4. Häzirki zaman filosofiýanyň esasy ugurlary.

1. Sosial filosofiýanyň we taryh filosofiýasynyň döreýşi we ösüşi.

Adamzat jemgyýetiniň durmuşynyň we ösüşiniň umumy, ilkinji nobatda dünýä akyl ýetiriş we usulyýet ýörelgeleri sosial filosofiýanyň predmeti bolup durýar. Sosial filosofiýa sosiologiýa barabar däldir, sosiologiýa jemgyýetçilik durmuşynyň anyk wakalaryny seljermek we olary umumylaşdyrmak üçin mümkin bolan anyk usullary hem-de hususy usulyýeti peýdalanmak bilen, jemgyýetçilik durmuşynyň dürli taraplaryny derňeýän empiriki ylymdyr. Sosial filosofiýa sosiologiki barlaglara daýanýar we özüniň filosofiki umumylaşdyrmasyny amala aşyrýar. Şunuň ýaly gatnaşyk bilimleriň anyk ugry hökmünde taryhy filosofiýa bilen taryhyň arasynda hem bar: taryhy filosofiýa sosial filosofiýanyň aýratyn tarapyny emele getirýär.

Filosofiýanyň düýpli bölümi hökmünde sosial filosofiýanyň problemasy nämeden ybaratdyr? Bir zat äşgärdir, ýagny, filosofiýa jemgyýetiň nämedigine, onuň adamynyň durmuşyna nähili ähmiýetiniň bardygyna, onuň düýp mazmunynyň nämeden ybaratdygyna, onuň adamynyň⁸⁴nämelere borçly edýändigine we

öz nobatynda adamynyň jemgyýetiň öňünde nähili borçlarynyň bardygyna akyl ýetirýär.

Sosial filosofiýa taryhy filosofiýa bilen birlikde tutuşlygyna gumanitar ylymlara, ilkinji nobatda taryha, sosiologiýa, döwletiň we hukugyň teoriýasyna, syýasy ykdysadyýete, syýasaty öwrenişe we başgalara daýanmak bilen, jemgyýetiň durmuşynyň we ösüşiniň umumy ýörelgelerini, adamzadyň bütindünýä taryhynyň kanunalaýyklygyny öwrenýär. Biz şundan ugur almak bilen, sosial-filosofiki pikiriň taryhyna taryhy filosofiýanyň ideýalarynyň kemala gelmegini seljermek bilen birlikde garamagy doly kanunalaýyk ýagdaý hasaplaýarys.

Sosial-taryhy aň-düşünjäniň döremegi. Taryhy aň-düşünjäniň parçalary (elementleri) adamzat jemgyýetiniň kemala gelmegi bilen bilelikde ýüze çykdy. Ilkidurmuş adamsy öz görýän we eşidýän zatlarynyň çäklerinde dünýä akyl ýetiripdir. Gadymy döwürlerde adamlaryň bileleşigi öz mesgen tutan ýerlerini dünýäniň merkezi diýip hasaplapdyr. Olar dünýäni öz mesgen tutan ýerine, öz aw awlaýan ýerlerine we «galan ähli ýerlere» bölüpdirler. Adam diňe özüni gurşap alan beýleki adamlar toparynyň az sanlysy barada bilipdir, sebäbi, şolar bilen ol ýa-da beýleki bir sebäpler boýunça gatnaşykda bolmaly bolupdyr.

Ilkidurmuş adamsynyň ömrüniň wagt babatdaky gerimi hem dar bolupdyr. Has gadymy we ondan giçkiräk geçmiş adamynyň hakydasynda özi barada nam-nyşan garldyrman geçmişe siňip gidipdir. Önümçiligiň ösüşiniň, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň we adamynyň medeniýetiniň pes derejede bolmagy sebäpli, megerem, onda heniz ýaşap geçen ýyllary babatda oýlanyp, geljekki durmuşyny göz öňüne getirmäge bolan deşrwaýys durmuş islegi bolmandyr. Durmuşyň ýowuz anyk ýagdaýlary ýakyn geljegine göz aýlamaga, mysal üçin, gara güni üçin sarp ediş önümlerini taýýarlamaga we geçmişiň tejribesine - uly ýaşlylaryň rowaýatlarydyr maslahatlaryna ýüz tutmaga mejbur bolan hem bolsa, edil haýwanlar kysmy şol pursat bilen ýaşapdyr we şoňa tabyn bolupdyr.

Tire-taýpa gatnaşyklary bolan döwrüň çylşyrymlaşan durmuşy maşgalasynyň, aslynyň, taýpasynyň geçmişi hakynda oýlanmaga bolan islegiň peýda⁸⁵bolmagy bilen şertlenendir. Öz

maşgalasynyň, aslynyň we taýpasynyň durmuşynyň taryhyna akyl ýetirmek iň bolmanynda ýönekeýje sene bellemegi özünde jemleýär. Bu babatda dil, aýratyn hem ýazuw başlangyçlary ägirt uly orny eýeläpdir. Ýazuw adamlaryň taryhyny belläp alyp we ony nesilden-nesle geçirip, zähmet gurallary we zähmetiň netijeleri bilen bilelikde, medeni-taryhy däpleri, olaryň nesilden-nesle geçijiligini döredipdir, urp-adatlary we ahlagy emele getiripdir. Adamlar hat arkaly, gadymy taryhçylaryň aýdyşy ýaly, wagtyň geçmegi bilen adamlaryň eden etmezlerinden ünsi söwmazlyk üçin we beýik hem-de haýran galmaga mynasyp edermenlikleriň unudylmazlygy üçin jemgyýetiň durmuşyndaky has ähmiýetli wakalary belläp alyp we olaryň senesini goýup başlapdyrlar.

Adamlar diňe bir häzirki wakalaryň däl, eýsem, geçmişiň we geljegiň hem özlerinde bardygyna akyl ýetiripdirler. Olaryň aň-düşünjesiniň taryhydygy we geljekde olaryň kalbynda adamzadyň bütindünýä taryhyna olaryň dahyllydygyny duýmak pikiriniň oýanandygy hut şundan ybaratdyr.

Aýry-aýry adamda olaryň durmuşda nämeleri amala aşyrandygynyň, nämelere olaryň akyl-paýhasynyň we erk-isleginiň, tagallalarynyň sarp edilendiginiň olaryň hakydasynda çuň yz galdyryşy ýaly, bütin adamzat üçin hem olaryň bitiren işleriniň ýakyndygy we gymmatlydygy möhüm bolupdyr.

Taryh – munuň özi adamzadyň jemgyýetçilik hakydasydyr, onuň öz-özünüň düşünmegidir we öz-özünüň aň-düşünjesidir, hakykatda ýok bolup gidýän zatlar onuň düşünjesinde ýaşaýandyr.

Geçmişi bilmegiň häzirki döwri hasyl etmek üçin ägirt uly ähmiýeti bardyr. Sosial durmuşa düşünmekdäki ilkinji ädimler häzirki günün geçmiş bilen üpjün edilendigi baradaky düşünje bilen baglanyşyklydyr. Soňra taryhy aň-düşünjäniň ýoly häzirki döwre düşünmek üçin geçmişi bilmegiň ýeterlik dældigi, geljegi hem göz önüne getirmegiň zerurdygy baradaky ynanja getirdi. Adamzat geçmişiň häzirki döwri hasyl edýändigine, häzirki döwrüň bolsa geljegi taýýarlaýandygyna, şol ýagdaýa «ser salmazdan» diňe bir häzirki döwre däl, eýsem, geçmişe hem dolulygyna akyl ýetirmegiň mümkin dældigine düşünişip başlady.

Gadymy, orta asyr₈₆akyldarlarynyň we Täzeden

döreyiş (Renessans) döwrüniň akyldarlarynyň sosial hem-de filosofiki garaýyşlary hakynda

Gerodot (biziň eýýamymyza çenli 485-425-nji ýyllara golaý) taryhyň atasy hasaplanylýar. Ol hakykaty agtaryp tapmak we edem-gylymlary nesilleriň hakydasynda saklap galmak üçin adamlaryň edem-gylymlaryny ýöne teswirlemäge däl, eýsem, olaryň sebäplerini ýüze çykarmaga çalşan taryhçylaryň iň gadymysydyr.

Fukidit (biziň eýýamymyza çenli 460-400-nji ýyllara golaý) taryhy pikiriň çäklerini ep-esli giňeltdi. Ol taryhda hakykaty agtaryp tapmagy öz önünde wezipe edip goýdy, «adam tebigatynyň» üýtgeşsizdigi bilen şertlenen taryhy hadysalaryň gaýtalanýandygynyň ideýasyny öňe sürdi, oňa bolsa, Fukiditiň pikirçe, häkimlige eýe bolmaga ymtylyş we teňnelik, şonuň bilen bir hatarda bolsa, azatlyga teňnelik mahsusdyr. Bu duýgy adamda onuň häkimlige çalyşmagyna garanynda has güýçlidir we ýanbermezdir.

Jemgyýetçilik ýagdaýlarynyň sebäplerine akyl ýetirmek, zähmetiň barşynyň, harby ýörişleriň, urp-adatlaryň, jemgyýetiň raýat durmuşynyň, döwlet gurluşyndaky tapawudyň, sosial-filosofiki pikiriň ýönekeý teswiri hökmünde ýüze çykyp, kem-kemden özboluşly ders hökmünde bölünýär (Demokrit, Aristotel, Lukresiý). Eýýam bellenilip geçilişi ýaly, gadymy filosoflar jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň tebigatyny, taryhy ösüşiň düýp mazmunyny we kanunalaýyklygyny nähili hem bolsa bilmäge hem-de kesgitlemäge synanyşypdyrlar. Platonyň pikirçe, adamlaryň öz talaplaryny kanagatlandyrmak üçin birek-birege mätäçlik çekýändigleri sebäpli jemgyýet döreyär. Aristotel adamynyň syýasy şahs bolup doglandygy we bilelikde ýaşamaga öz-özünden çalyşýandygy hakyndaky düzgüni öňe sürdi. Ukyplaryň dogabitdi deň dældigi sosial ýagdaýa bu ymtylyşyň başlangyç nokadydyr, adamlaryň jemgyýetdäki wezipeleriniň we ornunyň tapawudy hem şundan gelip çykýar. Lukresiý adamynyň haýwan ýagdaýyndan çykmagynyň sebäbi maddy medeniýetiň ösüşi awlan ýyrtyjy haýwanlarynyň derisinden peýdalanmagydyr, ýaşaaýyş mesgenlerini döretmegidir we iň esasysy bolsa otdan peýdalanmagy başarmagydyr diýip hasaplaýar.

Orta asyryň akyldarlary adamzadyň taryhyna düşündiriş berenlerinde, adatça, Hudaý bilen⁸⁷baglanyşyklylygy tekrarlaýarlar:

ýagny, taryhy Hudaý öňünden kesgitleýär, ähli nogsanlyklar adamlaryň günä etmeginiň netijesidir; jemgyýet deňsizlige esaslanandyr; adamlar muňa kaýyl bolmalydyrlar diýip hasaplapdyrlar. Mysal üçin, Awgustin dünýä taryhy Hudaýyň döwletiniň we dünýewi döwletiň kem-kemden ýola goýulýan gapma-garşylygy hökmünde garapdyr, buthana hem-de Rim imperiýasy şolaryň prototipleri bolup hyzmat edipdir.

Täzeden döreýiş (Renessans) döwründen başlap adam medeniýetiniň köp ugurly taryhy keşbini göz öňünde tutan taryhyň dünýewi filosofiýasynyň (bu düşünje Wolter tarapyndan girizildi) parçalary emele gelýär.

Täze we Iň täze döwrüň sosial hem-de taryhy filosofiki pikiri XVII-XVIII asyrlaryň akyldarlary orta asyryň dini taglymatlaryny berk ýazgardylar: olar jemgyýetiň taryhyna tebigatyň taryhynyň dowamy hökmünde garadylar hem-de jemgyýetçilik durmuşynyň «tebigy» kanunlarynyň üstüni açmaga çalyşdylar. Munuň özi şol döwürde ylmyň ýagdaýy bilen, dünýäniň bir bitewi, köp ugurly kanunlaryny we degişlilikde bir bitewi ylmy agtarmak bilen baglanyşykly bolupdyr. Eger tebigy ýagdaýlaryň zynjyrynda atomlar başlangyç halka bolup durýan bolsa, onda adam jemgyýetçilik durmuşynda şeýle atom bolup durýar. Adamlaryň öz aralarynda şeýle üzül-kesil tapawudyň bardygyna garamazdan, olary umumy esas - öz-özünü saklap galmaga bolan ymtsylyş birleşdirýär. Şol duýgudan hem adamynyň edem-gylymlarynyň özboluşly pružini bolup durýan hyjuw döreýär: şolar bolsa fiziki güýçleriň tebigy jynslaryň hereketini kesgitleýşi ýaly takyklykda adamlaryň özlerini alyp barylşlaryny dolandyryr. Adamlaryň hereketleri berk ýagdaýda kanunalaýykdyr. Adamynyň özüni alyp barmak erkinligi, B.Spinozanyň obrazly beýan edişi ýaly, mehanikanyň kanuny boýunça herekete getirilen we öz islegi boýunça hereket edýändir diýip göz öňünde getirýän daşyň erkinligine barabardyr. Sosial kanunlara mehanikanyň kanunlarynyň ýüze çykması hökmünde garalypdyr. Öz-özünü saklamak duýgusy inersiýa kanuna barabar hasaplanylýpdyr. Sosial duýgy göýä merkeze ymtylýan güýç hökmünde adamlary birek-birege tarap çekýär we olar öz aralaryndaky aralyk näçe azaldygyça bir-birine barha güýçli ymtylýarlar we özleriniň hyjuw-duýgulary bilen öz aralaryndan has garyndaşdylar. Adama mahsus egoizm bolsa göýä merkezden

daşlaşdyryjy güýç ýaly adamlary bir-birinden daşlaşdyrýar. Her bir adam durmuşda öz ýolundan gadam urýar. Merkeze okdurylýan we merkezden daşlaşýan güýçleriň arkalaşykly hereket etmegi netijesinde jemgyýetçilik durmuşynda gyradeňlik ýola goýulýar: asman jisimleriniň bir-biriniň üstüne gaçmaýyşlary ýaly, adamlar hem bir massa goşulyşmaýarlar we dürli taraplara pytrap gitmeýärler.

XVIII asyryň magaryfçylary taryhy progres ideýasyny öňe sürdüler (J.Wiko, Ž.A. Kondorse), taryhy prosesiniň bir bitewilik ýörelgesini beýan etdiler (I.G.Gerder), taryhy medeniýetiň esasy düzdüler (Wolter), geografiki we durmuş gurşawyň adama täsiri hakyndaky düzgüni esaslandyrdylar (Ş.L.Monteskýe, Ž.Ž.Russo).

Karl Marks (1818-1883) we Fridrih Engels (1820-1895). Bu akyldarlaryň işlerinde materializm has doly düşündirişe eýe boldy. Olar bu ýörelgeleri rewolýusion hereket we kapitalizmiň soňuna çykmagyň hem-de täze jemgyýeti - sosialistik we kommunistik jemgyýeti gurmagyň maksatnamalaýyn ýörelgeleri bilen baglanyşdyryp materializmiň esasy ýörelgelerini kemala getirdiler we ösdürdiler. Marks uly göwrümlü «Kapital» diýen işini ýazyp, ykdysadyýetiň esasy problemalary bolan sosial-filosofiki problemalary we taryhyň filosofiýasy meselelerini işläp taýýarlady, şonda Engels bolsa tebigata akyl ýetirişde gazanylan üstünlikleri umumylaşdyryp «Tebigatyň dialektikasy» diýen işini ýazmak bilen, dialektikany seljermäge ünsi jemledi.

Marks bilen Engels ýaş wagtlary G.Gegeliň we L.Feýerbahyň filosofiýasyna gyzgyn eýerijiler bolupdyrlar, hatda özlerini feýerbahçylar diýip hem atlandyrypdyrlar. Olar kämillik ýaşyna ýetenlerinde öz garaýyşlaryna gaýtadan seretdiler we Feýerbahy dialektika, adama düşündiriş bermegiň sosial tarapyna, iş tejribesiniň aň-düşünjedäki ornuna kembaha garady diýip hasaplamak bilen, ony tankyt astyna aldylar. Olar Gegeliň dialektikasyna ýokary baha berip, onuň jemleýji ideallaşdyrmak ýörelgelerinden ýüz öwürdiler. Marks buýsanç bilen Gegeliň taglymatyny «başdan-aýak tersine öwürendigini», ýagny idealistik dialektikany materialistik dialektika gaýtadan işländigini buýsanç bilen tassyklady. Ol tebigata ideal ýagdaýda düşünmekde Gegelden düýpli daşlaşdy. Marks üçin ideal ýagdaý material ýagdaýy₈₉ adamynyň başyna indermekden,

şahsyýetiň we jemgyýetiň aň-düşünjesinde beýan etmekden ybaratdyr, bu pikirler, ideýalar dolulygyna ýerden örküni üzmeýän ýokary derejede guramaçylykly materiýa mahsusdyr, munuň özi bu meseläniň Gegeliň düşündirişi bilen hiç bir umumylygy ýokdugyny aňladýar.

Engels bu ýörelgäni şeýle beýan etdi, şoňa laýyklykda obýektiw we subýektiw dialektika - anyk dünýädäki dialektika we adamlaryň şol dünýäni beýan edýän serindäki dialektika bar. Derejeleriň ähli baýlygynyň ulgamynda Gegel tarapyndan işlenilip taýýarlanylýan ajaýyp dialektikanyň materializm taýdan akyl ýetirilen görnüşde dialektiki materializmiň düzümine doly girendigini nygtap geçmek zerurdyr.

Marksizmde synplar we synpy göreş teoriýasy aýratyn orny eýeleýär, adamzadyň bütin taryhyna şol nukdaýnazardan garalýar. Marks we Engels maýa toplamagyň ilki başdaky tapgyrynda kapitalizmi asyly ýigrenç bilen tankyt astyna alýar, şonda zähmetkeşleriň ezilişi (aýratyn hem çaga zähmeti) agyr görnüşlere eýe bolýar. Marks kapitalizmiň sosializm bilen çalyşmak hususy eýeçiligiň döwlet eýeçiligi bilen ekspropriasiýa arkaly çalyşylmagy baradaky ideýany ösdürip, proletariatyň diktaturasynyň zerurdygyny subut edip «her kimiň öz ukybyna görä, her kime çeken zähmetine görä» diýen sosializmiň Sen-simon ýörelgesini we kommunizmiň «her kimiň öz ukybyna görä, her kime öz islegine görä» diýen ýörelgesini jar etdi. Ol wagtyň geçmegi bilen kapitalistik jemgyýetiň şertlerinde zähmetkeşleriň ezilmegi gürrüňsiz ýagdaýda olaryň garyplaşmagyna, synpy gapma-garşylygyň ýitileşmegine, şunluk bilen sosial partlaýyşa, rewolýusiýa getirer diýip hasaplady.

Marksizm dünýäniň köp ýurtlarynda, şol sanda Russiýda hem köp sanly tarapdarlarynyň uly toparynyň bolmagyny gazandy, Russiýada marksistik ideýalary başarjaň alym we ajaýyp publisist G.W.Plehanow, şondan soň bolsa W.I.Lenin hem giňden wagyz etdi we döredijilikli ösdürdi, W.I.Lenin bolsa esasan syýasy işgärdi. Lenin marksizmi öz paýhas eleginden geçirip, onuň sosialistik rewolýusiýanyň kapitalizm ýokary derejede ösen mahaly, diňe şonda maksadalaýykdyr we mümkindir diýýän ýörelgesine garşy gidip, öz maksadyny - sosialistik rewolýusiýany amala aşyrmak üçin ähli tagallalaryny harçlady we islendik serişdeleri ulandy.⁹⁰ Paýhasly Plehanow bolsa sosial-

demokratiki garaýyşlarda durmak bilen 1917-nji ýyldaky Oktýabr öwrülişiginden soň Russiýanyň geljegine dogry baha berdi. Haçan-da Lenin demini sanap ýatan Plehanowyň ýanyna onuň bilen hoşlaşmak üçin gelende, Georgiý Walentinowiç oňa elini uzatmady we onuň (Leniniň) diktatordygyny aýtdy, onuň rewolýusiýa we ony amala aşyrmagyň şertlerine degişli meselelerde marksizme garşy hereket edendigini hem-de Russiýanyň raýat urşy bilen gana gark boljakdygyny hem-de halka örän uly jebir-jepanyň düşjekdigini aýtdy.

2. Sosial filosofiýada jemgyýetçilik-taryhy kanunalaýyklyklar problemasy.

Jemgyýetçilik-taryhy kanunalaýyklyk ideýasy. Sosial-taryhy kanunalaýyklygyň aýratynlyklary. Jemgyýetiň taryhy tebigatyň taryhyndan ilkinji nobatda jemgyýetiň taryhyny adamlaryň döredýändigini, tebigatyň taryhynyň bolsa öz-özünden döredýändigini bilen tapawutlanýar.

Dünyä taryhy, F.Engelsiň aýtmagyna görä, zorluk astynda däl-de, eýsem, kanunalaýyk ýagdaýda ajaýyp hem-de betnyşan, gussaly hem-de gülküli eseri döredýän şahyrdyr. Jemgyýetiň durmuşy dolulygyna, bir göräýmäge kellä gelmejek ýaly görülýän ähli wakalary bilen, garaz, tötänlikleriň başly-barat üýşmegi däl-de, tutuşlygyna dowam etmegiň we ösüşiniň belli bir kanunyna tabyn bolýan tertipleşdirilen guramaçylykly ulgamdyr.

Adamlar oz hereketlerinde oz isleglerinden we delillerinden ugur alyarlar, belli bir maksatlary eýerýärler, ideyalara goldanyarlar, yagny, añ-duşunjeli hereket edýärler. Şahsy adamlaryň hereketleri köpçüligiň, synplaryň, partiýalaryň, hökümetleriň hereketleriniň akymyna goşulýar. Jemgyýetçilik durmuşynyň barşynda progressiw we reaksiön, öňde baryjy hem-de könelişen, dogry we galp ideýalar ýüze çykýar hem-de göreşýär. Köp sanly hususy we synpy, milli hem-de dowletara maksatlar we bähbitler caknyşýar. Joşgunly we pessaý, asylly hem-de ýakymсыz adam hyjuwlarynyň deňizi joşup tolkun atýar. Gapma-garşy duýgularyň - söýgi we ýigrenç, hoşniýetlilik hem-de betpäl duýgularyň akymy möwjeyär.

Taryhyň logikasy barmy?⁹¹Aýry-aýry wakalaryň gezekleşip

gelmeginde haýsydyr bir tertibi we bir ugra gönükmegi tapmak mümkinmi? Ýa-da sosial durmuş düşüniş bolmajak bulam-bujarlykmy? Taryhyň bulam-bujar öwrümleriniň içi bilen „Ariadnanyň sapagy“ - jemgyýetçilik kanunalaýyklyk uzalyp gidýär. Adamlaryň hiç bir durmuşyny jemgyýetçilik kanunalaýyklykdan üzňe göz önünde getirmek bolmaýar, sebäbi berk daýanç nokadyň bolmasa hiç bir zady ynam edip, hiç bir zady bilip we önünden görüp we hiç bir zady bil baglap bolmazdy.

Emma hamala taryh adamyň işinden daşary we oňa dahylsyz ösýär diýip bu ýagdaýy göz önünde getirmek bolmaz. Adamlar haýsydyr bir şahsyýete mahsus güýçleri bilen däl-de, öz jemlenen tagallalary bilen taryhy hasyl edýärler. Belli bir jemgyýetçilik gatnaşyklary hem edil stanok ýa-da kompýuter ýaly adamyň işiniň önümi bolup durýar. Haýsydyr bir adamlaryň üstünden garaýan substansiýa hökmünde taryh däl-de, eýsem hut adamlaryň özi ähli zady amal edýär, ähli zady eýelik edýär we ähli zat üçin göreş alyp barýar. Taryh adamyň öz maksatlaryna ýetmegiň serişdesi hökmünde ulanylan haýsydyr bir nam-nýşansyz güýç däldir. Taryh başga zat däl-de, eýsem, öz maksatlaryna eýerýän adamlaryň, olaryň bileleşiginiň işidir. G.W.Plehanowyň aýtmagyna görä, jemgyýetçilik ösüşiniň kanunlary materiýa gatnaşmazdan tebigatyň kanunlarynyň pes derejede amala aşyrylyşy ýaly, adamlar gatnaşmazdan pes derejede amala aşyrylyp bilner. Bu kanunlar adamlaryň akyllý-başly jemlenen işinden ýüze çykýan hem bolsa, olar muňa garamzadan, subýektiw däl-de, eýsem obýektiw häsiýete eýedir, sebäbi aýry-aýry (adaty) şahsyýetleriň erk-islegine we aň-düşünjesine bagly däldir. Şonuň üçin hem taryhyň kanunlary adamlaryň özi tarapyndan döredilýän hem bolsa, adamlar soňra şol kanunlaryň haýsydyr bir şahsyýet babatda häkimiýetine tabyn bolýarlar: şonda kanunlar taryhy wakalaryň barşyny «dolandyrylar» diýip aýdýarlar. Eýsem jemgyýetçilik kanunalaýyklygyň düýp manysy nämeden ybarat? Jemgyýetiň ösüş kanunlary - munuň özi jemgyýetçilik durmuşynyň sosial ösüşiň esasy ýagdaýdaky bir ugra gönükdirilendigini häsiýetlendirýän obýektiw, düýpli, zerur, gaýtalanyp duran arabaglanyşydyr. Şeýlelikde, maddy we ruhy eşretleriniň artmagy bilen, adamlaryň islegleri hem artýar; önümçiligiň ösüşi sarp edişi höweslendirýär, sarp ediş bolsa önümçiligiň özüni kesgitleýär; jemgyýetiň progresi₉₂ kanunalaýyk ýagdaýda taryhyň

barşynda subýektiw ýagdaýyň ornunyň artmagyna we başgalara getirýär.

Taryhyň kanunlary diýen kesgitlemäniň özi şeýle sowaly ýüze çykarýar: şolar tebigatyň kanunlary ýalymy ýa-da olarda özüne mahsus özboluşlylyk barmy we eger ol bar bolsa, onda ol nämelerden ybaratdyr? Elbetde, bu kanunlaryň arasynda haýsydyr bir umumylyk bar we olaryň ikisi hem kanun diýen düşüňjäniň ähli häsiýetnamalaryna laýyk gelýär, ýagny, bolýan hadysalarda zerur, düýpli ýagdaýlaryň üstüni açýar, sebäbi, olar obæektiw hereket edædrler. Jemgyýetçilik kanunlarynyň özboluşlylygy bolsa birinjiden, olaryň jemgyýetiň ýüze çykmagy bilen bilelikde ýüze çykandygyndan we şonuň üçin hem baky dıldiginden ybaratdyr. Ikinjiden, öň bellenip geçilişi ýaly, tebigatyň kanunlary öz-özünden bolup geçýär, şol bir wagtda jemgyýetiň ösüşiniň kanunlaryny döredilýär; sebäbi olar «ýurduň fiziki ýagdaýlaryna, onuň sowuk, yssy, aram howasyna, topragyň hiline, ýerleşişine, möçberine, ondaky halklaryň - ekerançylaryň, awçylaryň, çopanlaryň durmuşyna, döwlet gurluşy bilen ýol berilýän erkinlik derejesine, ilatyň uýýan dinine, ýykgyň edýän ugurlaryna, baýlygyna, sanyna, söwda, ahlakyna we urp-adatlaryna laýyk gelmelidir, ahyr soňunda bolsa, olar öz aralarynda baglanyşyklydyr hem-de ýüze çykmagynyň ýagdaýlary, kanun çykaryjynyň maksatlary, olaryň tassyklanylýan tertibi bilen şertlenendir» (Monteskýe Ş. Saýlanan eserler. M., 1955. 168-nji sahypa). Üçünjiden, olar anyk ýagdaýda hereket etmegiň görnüşi hökmünde sosiumy guramagyň ýokary derejesi bilen baglanyşykly olaryň has çylşyrymly häsiýetini görkezýär. Akyllý-başly adamlaryň dünýäsi köp halatynda fiziki dünýädäki ýaly kämil we takyk dolandyrylmaýar: şol dünýäde özüniň özboluşly kanunlary bar hem bolsa, ol fiziki dünýäniň öz kanunlaryna eýerişi ýaly şol kanunlara gysarnyksyz eýermeýär. Munuň sebäbi şundan ybaratdyr: ýagny, aýry-aýry akyllý-başly adamlar erkin erk-islege we erkanalyga eýe bolmak bilen, azaşyp bilerler we şeýlelikde jemgyýetiň kanunlaryny erkin ýa-da erkin däl ýagdaýda berjaý etmän, bozup bilerler. Mysal üçin, tozgunçylyk we baş-başdaklyk ýagdaýlary ykdysady kanunlaryň bozulmagynyň netijesi bolup biler. Adamzat taryhynda syýasy awantýurizmiň ençeme mysallary bardyr, olar hemişe taryhyň obýektiw kanunlaryna howsalaly ýagdaýda gapma-garşy durýarlar. Mysal üçin, fransuz₉₃akyldary Ş.Monteskýe şwed

koroly Karl XII-nji eden işleri hakynda pikir öwürüp, onuň harby ýörişleriniň, adatça awantýuristiki häsiýete eýe bolandygyny, aýratyn hem potensal güýjüniň şwed korolynyň güýçlerinden has artyk bolan rus döwletine şwedleriň çozuzynyň paýhassyz şozuş bolandygyny belleýär. Monteskýeniň pikiriçe, Karlyň başyna ýeten Poltawa dälidir: şwed koroly şol ýerde bolmasa-da, eýsem, başga bir ýerde-de heläk bolardy. Tötänleýin ýagdaýlary aňsat düzetmek mümkindir, ýöne tebigy ýagdaýda, ýagny taryhy kanunlaýyklykdan birsyhly döräp duran wakalardan özüni goramak mümkin dälidir. Karlyň esasy ýagysy tötänleýýin şowsuzlyk bolman, eýsem, onuň hut özüdür we obýektiw ýagdaýdyr. Mönteskýe pikir öwürmesiniň ahyrynda adamlar öz işlerinde erkin ýagdaýdaky isleglerine goldanmaly däl-de, eýsem, bar bolan ýagdaýdan, ýagny, obýektiw taryhy zerurlykdan baş alyp çykmaladyrlar diýip tassyklaýar.

Dördünjiden, taryhçy eýýäm amala aşyrylan ýagdaý bilen iş salyşýar we gör näçe anyk mümkinçilikleriň duşdan geçirilendigini bilip bilmeýär. Ol hut şol waka amala aşyrylan bolsa, şol hem kanunlaýyk ýagdaýdyr diýip hasaplaýar. Ol tötänlikde bolup geçen wakadan boýun gaçyrmaga meýillidir. Fiziki dünýäde, tebigatda bolsa birsyhly gaýtalanyp duran zat kanun hasaplanylýar. Taryhda ähli zatlar özboluşlydyr, edil durmuşdaky ýaly gaýtalanma ýokdur: her bir pursat täzedir, öň görlüp-eşidilmedikdir we özboluşlydyr. Olaryň her biri täze wezipäni orta atýar we şeýlelik bilen täze jogaplary talap edýär. Başinjiden, durmuşda we jemgyýetiň ösüşinde statistiki kanunlaryň tutýan orny has ulydyr we şol kanunlara ýol berilýär: taryhy wakalarda örän köp zatlar tötänlige tabyndyr.

Taryh hiç haçan gaýtalanmaýar: ol tegelek boýunça däl-de, burum-burum bolup aýlanýar we şondaky gaýtalanyp duran ýaly bolup görünýän ýagdaýlar hem hemişe özüne haýsydyr bir täzeligi jemlemek bilen, bir-birinden tapawutlanýar. Emma anyk wakalaryň bu gaýtalanmaýan özboluşlylygynda we tötänliginde hem hemişe umumy ýagdaýlar bar, mysal üçin, Ikinji jahan urşunyň Napoleonyň tutaşdyrylan urşuna çalymdaş dældigi umuman alnanda uruşlaryň tebigatyna filosofiki taýdan akyl ýetirmek üçin päsgelçilik bolup durmaýar. Taryhda özboluşlylyk - munuň özi düýpli umumylygy ýüze çykarmagyň anyk görnüşidir. Emma jemgyýetçilik durmuşynda,

taryhda wakalaryň özboluşlylygy, gaýtalanmazlygy has doly ýagdaýa eýe bolýar. Bu babatda umumy ýagdaý göýä paş edýän ýaly ýekelikde ýüze çykýan ýagdaýy düzläp-tekizlemeýär, onuň tersine diňe tebigatyň dinamiki kanunlary (mysal üçin dartys kanuny) ýaly däl-de, eýsem bütindünýä taryhynyň baş ýolundan gapdala gyşarmaga ýol berýän meýilleri ýaly statistiki kanunlar ýaly çykyş etmek bilen, özboluşlylygyň has doly ýüze çykan şertlerinde amala aşyrylyp bilner. Şunda jemgyýetçilik kanuny diňe bir meýil (onuň özi hem tötänleýin, çalt bolup geçýän ýagdaý bolup biler), eýsem, esasy, düýpli meýil hökmünde çykyş edýär.

Sosial-taryhy ýagdaýlarda tötänlik hakynda. Aýry-aýry taryhy wakalar olarda anyklygyň, tötänleýinligiň köp bolmagy bilen hem hakykatda hiç haçan gaýtalanmaýar. Eýýäm aýdylyp geçilişi ýaly, tötänlik, ýmuman alnanda, taryhyň barşynda we jemgyýetiň durmuşynda uly orny eýeleýär. Jemgyýetiň taryhynda tebigata garanynda has uly derejede tötänlik hereket edýär: sebäbi adamlaryň amala aşyryan işleri diňe bir olaryň ideýalary we erk-islegleri bilen däl, eýsem, hyjuwlary we hatda aşa hyjuwlary bilen ýüze çykýar. Emma taryhda hem tötänligiň tötänlikden parhy kân. Bir tarapdan, tötänlik köp ýa-da az derejede zerurlygyň barabar görnüşi hökmünde çykyş edýär. Bu babatda tötänlikler göýä bir-biriniň «öwezini dolup» belli bir kanualaýylyklygyň ýüze çykmagyna ýardam edýär. Başga kysymdaky tötänlikler bolsa taryhy ýagdaý üçin nähilidir bir keseki bolmak, göýä oňa gapdalyndan aralaşmak bilen, şol taryhy ýagdaýa çynlakaý, hem-de käteler bolsa ýowuz düzedişleri girizip biler. Iň bir ujypsyz tötänligiň hem getirjek uly netijeleri bolup biler. Şu meşhur söz düzümi B.Paskalya degişlidir: «Eger Kleopatranyň burny gysga bolan bolsa, ýer şarynyň tutuş keşbi (syýasy keşbi) başgaça bolardy».

Jemgyýet öz ösüşinde hil taýdan belli bir tapgyrlary geçýär. Olaryň her birinde taryhda gönüden-göni gaýtalanýan, durnukly diýlip häsiýetlendirilýän umumy kanunlar hem, diňe çäkli taryhy döwürde we giňişlikde ýüze çykýan özboluşly kanunlar hem hereket edýär. Umumy we aýratyn kanunlar bir-biri bilen özara baglanyşyklydyr we bitewi ýagdaýda öwrenilmelidir, sebäbi aýratyn kanunlar her bir jemgyýetçilik-ykdysady formasiýanyň taryhy taýdan geçýän, üýtgäp durýan häsiýetini görkezip şol formasiýalaryň her biriniň hil

taýdan kesgitlenilen ýagdaýyny häsiýetlendirýär. Umumy kanunlar bolsa göýä adamzadyň ösüşiniň ähli tapgyrlaryny bir bitewilige birleşdirýän göze görünmeýän sapakdan ybaratdyr.

Sosial-taryhy prosesde obýektiw we subýektiw ýagdaýlar. Taryhyň barşynda kanunalaýyklygyň durmuşa geçirilmegi hakynda söz açyp biz şunluk bilen taryhda subýektiw faktoryň tutýan ornuny ýalana çykarýan bolaýmalyň? Sowala jogap bermek üçin taryhda obýektiw we subýektiw ýagdaýlaryň mazmunyny we düýp manysyny hem-de olaryň özara gatnaşyklaryny aýdyň göz önüne getirmek zerurdyr.

Wolter durmuş wakalarynda tötänligi absolýutlaşdyrmak garaýyşynyň üstünden barlyşyksyz ýagdaýda gülükdir. Onuň eserleriniň birinde paýhasly indus çep aýagy 1610-njy ýylda öldürilen Fransiýanyň koroly Genrih IV-iň ölümüne sebäp boldy diýip tassyklaýar. Bir gezek 1550-nji ýylda şol indus deňziň kenarynda çep aýagyndan ätläp gezelenç edip başlaýar. Ol gezelenç mahaly tötänleýin ýagdaýda öz dosty pars söwdagärini suwa itekleýär. Söwdagäriň kakasyz galan gyzy bir ermeni bilen dogduk ülkesinden başyny alyp gidýär we soňra bir gyz dogurýar. Şol gyzam soňra ulalyp bir grege durmuşa çykýar. Şol gregiň gyzy Fransiýa göçüp barýar, şol ýerde äre çykýar. Şol nikadan hem Genrih IV-iň başyna ýeten Rawalýak dünýä inýär. Şol indus eger ol çep aýagyndan ätläp gezelenje başlamadyk bolsa Fransiýanyň taryhy başgaça bolardy diýip hasaplaýar.

Adamlaryň her bir täze nesli durmuşa gadam urup, taryhy täzedan başlamaýar, eýsem, özünden öňkileriň amala aşyran işlerini dowam etdirýär. Şeýlelik bilen, adamlaryň amala aşyran işleri belli bir derejede eýýäm olaryň düşünjesine hem-de erk-islegine bagly bolmadyk we esasan, adamlaryň durmuş işjeňliginiň görnüşlerine hem gönükdirilen işiniň häsiýetini hem-de usulyny şertlendirýän obýektiw şertler bilen üpjün edilendir. Ilkinji nobatda anyk maddy-tehniki ýagdaýlaryň jemi: zähmet guraly we serişdeleri, dürli zatlar, jemgyýetçilik önümçiliginiň başarnyklary, belli bir döp-dessurlar, ynançlar, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň emele gelen ulgamy, ol ýa-da beýleki sosial institutlar, häkimiýetiň görnüşleri we başgalar, ýagny önümçiligiň ösüşiniň hem-de jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň belli bir derejesi şol şertlere degişlidir.

Bularyň hemmesi her bir nesil⁹⁶üçin olaryň işleriniň başlangyç

nokadyndan ybarat bolan anyk esas hökmünde çykyş edýär. Şeýlelikde, taryhdaky obýektiw faktor - munuň özi ilkinji nobatda zähmetdir, önümçilikdir we jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ep-esli derejede adamlaryň öňki işleriniň kristallaşdyryjy bolup durýan görnüşleridir.

Emma her bir täze nesil özünden öňküleriň edenlerini ýöne bir gaýtalamak bilen çäklenmän, eýsem, öz isleglerini hem-de bähbitlerini durmuşa geçirýär, özüne degişli maksatlary amala aşyrýar. Adamlaryň köp dürli işleri, olaryň janly zähmeti taryhyň subýektiw faktorynyň düýp mazmunyny düzýänlerdir. Taryhy subýektiň işini açyp görkezýändigini üçin ol subýektiw faktor diýlip atlandyrylýar, köpçülik, sosial toparlar we aýry-aýry adamlar şol subýektlere degişlidir.

Başgaça aýdylanda adamlaryň zähmeti, bilimi, başarnygy, beden, akyl we ahlak güýçleri her hili bolelinligi hem-de taryhyň hereketini üpjün edijilerdir.

Subýektiw faktoryň mazmuny syýasy, sosial, ideologiýa gatnaşyklarynyň jemgyýetiň ykdysady gurluşyna gaýdymlaýyn täsiriniň barşyny görkezmek bilen, adamlaryň öz durmuşynyň obýektiw şertlerine, taryhyň hereketlendiriji güýjüniň düýp mazmunyna edýän täsiriniň mehanizmi açýar. Bularyň hemmesi subýektiw faktoryň belli bir derejede özbaşdaklygy barada, taryhyň barşynda, mysal üçin, biziň jemgyýetimiziň durmuşynyň dürli taraplarynyň ruhy, döredijilik mümkinçiliklerini aýgytly ýagdaýda mobilizlemegi, jemgyýetiň her bir agzasynyň tagallalaryny, onuň döredijilikli gujur-gaýratynyň doly derejede sarp edilmegini talap edýän häzirki reformalary ýaly taryhyň has aýgytly öwürmeleriniň bolup geýän döwürlerinde onuň netijeli-işjeň güýji hakynda habar berýär. Sebäbi, subýektiw faktoryň hut özeni bolup işjeň şahs hökmünde adam çykyş edýär, çünki ol subýektiw faktoryň ýagdaýynyň janly barometridir, onuň oňyn ýa-da oňyn däl ugra gönükdirilendiginiň görkezijisidir. Subýektiw faktor örän depginlidir, hereketlidir, dürli gyşarmalara sezewar edilendir. Ol döretmegiň hem, weýran etmegiň hem, jemgyýetçilik ösüşini çaltlandyrmagyň hem, ony bökdemegiň hem kuwwatly faktory bolup hyzmat edip biler.

Şeýlelikde, taryhyň anyk keşbi iki faktoryň - subýektiw we obýektiw faktoryň utgaşmagy hem-de arkalaşykly hereket etmegi hökmünde ýüze çykýar. Olaryň⁹⁷arkalaşykly hereket etmeginiň

barşy belli bir meýiller, ugur bilen häsiýetlendirilýär. Adamzat taryhy şunuň ýaly ösýär, ýagny, subýektiw faktoryň iş ýüzündäki ähmiýeti güýçlenýär, başgaça aýdanyňda, subýektiw faktoryň orny taryhda kem-kemden artýar we munuň ozi ählummy taryhy kanunlaýyklykdyr. Ony durmuşa geçirmegiň zerur şerti jemgyýetiň ösüşiniň obýektiw kanunlaýyklyklarynyň dogry we berk ýagdaýda hasabynyň ýöredilmeginiň esasynda subýektiw faktoryň akyly-başly ýüze çykmagydyr. Emma bu kanunlaýyklyk ýaramaz ýagdaýda öňünden kesgitlenilmegini aňlatmaýar, sebäbi jemgyýetçilik durmuşynyň esasynda adamlaryň işjeň iş ýüzündäki-özgerdiji işi ýatyr, ol bolsa şolaryň islegleri, aň-düşünjeleri we başgalar bilen düzgünleşdirilýär. Ol dürli mümkinçilikleri özünde jemleýär we döredýär. Sosial determinizm aslynda adamynyň erk-isleginiň erkinligini ýalana çykarmaýar, gaýta tersine, işiň delillerini we maksatlaryny akyly-başly seçip almagy göz öňünde tutýar. Emma sosial determinizm köplenç halatda awantýurizm bilen birleşýän, mysal üçin, syýasy durmuşyň iş tejribesinde ýa despotizme ýa bolmasa anarhizme eltýän subýektiwizm we wolýuntarizm bilen bir ýere sygyşmalýar. Taryhyň kanunlarynyň islendik bozulmalary temmi berilmän galmaýar, taryh munuň üçin ýowuz ýagdaýda ar alýar.

Taryhda özakymlaýyn we aňly-düşünjeli ýagdaýlar. Aýry-aýry adamlaryň hereketlerinden köp sanly çeşmeler ýaly, taryhy wakalaryň derýalary hem-de deňizleri emele gelýär. Adamlar öz gündelik durmuşynda belli bir maksatlara eýermek we ol ýa-da beýleki ýagdaýlarda öz hereketleriniň getirýän netijeleri öňünden görmek bilen, adatça, aňly-düşünjeli hereket edýärler. Emma şunuň esasynda jemgyýetiň, taryhyň möçberlerinde olaryň işiniň jemi hemme halatlarda olar tarapyndan düşünilýän netijilere getirer diýip aýdyp bolarmy? Ýok bolmaz, umumy netije hiç kimiň kellesine gelip bilmejek ýaly bolup biler: iş aňly-düşünjeli amala aşyrylýar, ýöne şol işiň ähli netijeleri, aýratyn hem alys netijeleri öňünden görülenlere gabat hem gelmeýär. Şu halatda hem taryhy ýagdaýlaryň özakymlaýynlygy barada söz açýlýar.

Kapitalistik gurluş feodalizmden senagaty, tehnikany, söwdany we başgalary ösdürmek bilen ýeňiş gazandy. Senagat kärhanalaryny guran, tehniki täzelikleri girizen, söwdany giňelden adamlar aslynda

öz hereketleri bilen täze gurluşyň döredilmegine ýardam edendikleri barada pikir hem etmediler. Bu obýektiw netije köp netilleriň işiniň dowamynda göýä ýakynlaşan ýaly kemala gelýär (Haçan-da şular ýaly ýagdaýlar düşüňjaniň çägene araralaşan mahaly dolulygyna fatalizm maksatnamasyny döredip biler we döredýär). Käteler akylly-başly guramaçylykly hereketler hem arzuw edilenlere gönüden-göni ters netijelere getirýär. Mysal üçin, 1780-nji ýylyň Fransuz rewolýusiýasynyň ideologlary akyl-paýhasyň, azatlygyň we adalatlylygyň şalyk sürmegi hakynda arzuw etdiler. Köpçülik we syýasy partiýalar munuň hatyrasyna göreşdiler (olar doly ýagdaýda guramaçylykly güýç bolup durýardylar, özlerriniň hereket etmek baradaky maksatnamalary bardy). Öňde uly wezipeler bardy we olar ýeňiş gazandylar. A.I.Gerseniň ýazyşy ýaly, olar ýeňiş gazanyp şeýle pikir etdiler: «Ine indi..., ýöne indi olary gilýotina getirdiler». G.Gegel bütindünýä taryhda adamlaryň hereketleri netijesinde olaryň ymtylýan netijelerine garanynda birneme başgaça netijeler gazanylýar. Adamlar öz islegleriniň we bähbitleriniň kanagatlandyrylmagyny gazanýarlar, emma şunuň netijesinde obýektiw ýagdaýda olaryň bähbitlerinde we hereketlerinde gizlin bar bolan haýsydyr bir zatlar hem amala aşyrylýar, ýöne olara akyl ýetirmeýärler, şolar olaryň meýillerine girmeýär. Şunda bolsa «taryhy paýhasyň mekirligi» gizlenýär. Bu mekirlilik görnükli inlis ykdysatçysy A.Smit tarapyndan belenilip geçildi, ol şoňa «göze görünmeýän el» diýip at berdi. Ol indi eýýäm düýp mazmunynda şeýle nukdaýnazardan taryhdaky özakymlaýyn we aňly-düşünjeli dialektikany beýan edýän hereketiniň usulyny aýyl-saýyl we sazlaşykly ýazyp beýan etdi. Smitiň pikiriçe, her bir aýratyn adam öz bähbitlerini kanagatlandyrmaga, öz maksatlaryna ýetmäge çalyşýar; adatyça, ol şunda jemgyýetçilik peýdasy barada pikir etmeýär we oňa näderejede ýardam edýändigine akyl ýetirmeýär. Emma «şu halatda beýleki köp halatlardaky ýaly ol «göze görnümeyän eli bilen» aslynda öz meýline girmeyän maksadyna tarap gadam urýar... Ol öz bähbitlerine eýermek bilen, köplenç halatlarda has täsirli ýagdaýda haçan-da aňly-düşünjeli muny amala aşyrmaga çalyşmagyň ýerine jemgyýetiň bähbitlerine hyzmat edýär». (A.Smit. Halklaryň baýlygynyň tebigaty we sebäpleri hakynda barlaglar. M. 1962. 332 sah.). «Göze görünmeýän el» - munuň özi jemgyýetiň durmuşynyň obýektiw kanunlarynyň özakymlaýyn hereketleridir. Bu

kanunlar aýry-aýry adamlaryň erk-isleginden daşary, käteler bolsa olaryň erk-isleginiň garşysyna hereket edýärler.

Taryhy ösüşiň özakymlaýynlygy üçin adamlaryň öz işiniň obýektiw ýagdaýda emele gelýän jemgyýetçilik netijelerine akyl ýetirmeýändikleri häsiýetlidir. Hatda aňly-düşünjeli derejede amala aşyrmak bilen olaryň ýakyndaky maksatlaryna, ýakyndaky bähbitlerine eýerýändikleri, ýa bolmasa olary gazanmagyň serişdelerini, şol bar bolan şertlerde mümkinçilikleriň hilinde bar bolan jemgyýetçilik ösüşiniň bar bolan şertlerini hem-de meýillerini ýeterlik derejede nazara almaýandyklary özakymlaýyn işiň üýtgeşsiz alamatydyr.

Taryhda aňly-düşünjeli iş şundan ybaratdyr, ol şoňa gatnaşýan adamlaryň hususy maksatlarynyň sosial toparyň ýa-da jemgyýetiň ähli agzalarynyň umumy maksatlaryna laýyk gelmeginde guralýar. Munuň özi bolsa diňe jemgyýetçilik kanunlaryna akyl ýetirmegiň, işiň maksatlarynyň we onuň serişdeleriniň şol kanunlar bilen özara ylalaşmagynyň esasynda mümkindir.

Sosial taýdan çaklamak we meýilleşdirmek işiň diňe bir gönüden-göni däl, eýsem, has uzakdaky netijelerini nazara almagyň anyk mümkinçiliklerini berýär. Ýöne ösen jemgyýetiň şeýle ýaramlylygy hem öz ösüşinde özakymlylygy ýeňip geçmeýär: durmuş örän çylşyrymlydyr, ony iň bir oňat meýilnamalaryň formulalaryna hem-de sanlaryna durşy bilen ýerleşdirmek üçin gürrüňsiz suratda oňa öz düzedişlerini girizýär. Dogrusy, şeýle özakymlylygy ýeňip geçmek gerekmiä? Jemgyýetiň progressiw ösüşiniň göýä özakymlaýynlygyň paýyny azaldyp we aňly-düşünjeliligiň tutýan ornuny artdyryp geçýändigini göz önünde tutmak bilen bir hatarda olaryň obýektiw dialektikasyny nazara alman bolmaz.

3. Sosial filosofiýada jemgyýetiň we adamyň tebigat bilen baglylygy hakynda.

Adam, jemgyýet we tebigat: ekologiýa problemalary. Adamynyň we tebigatyň birligi hakynda. Adam tebigatyň bir bölegidir, ol tebigatyň täjidir, iň ýokary₁₀₀ biologiki görnüşidir. Ýöne ol

ilkinji nobatda sosial şahsdyr. Adam Ýer şarynda onuň ýuka gabygynyň - geografiki gurşawynyň çäginde ýaşaýar. Ol tebigatyň jemgyýet bilen aýratyn ýakyn özara baglanyşykly bolan hem-de onuň täsirini öz başyndan geçirýän bölegidir. Geografiki gurşawa diňe bir gönüden-göni ýa-da gytaklaýyn adamynyň işi bilen baglanyşykly bolan derýa däl, eýsem akaba hem, diňe bir kenar däl, eýsem gaçy hem, diňe bir tokaý däl, eýsem emeli tokaý zolagy hem, şonuň ýaly meýdanlar, mal bakylýan ýerler we öri meýdanlary hem, gök otly jülge hem, şäher hem, beýleki ähli ýaşalýan ýerler, howa we toprak şertleri, gazylyp alynýan peýdaly magdanlar, ösümlik we haýwanat şalygy hem girýär.

Tebigy gurşaw - munuň özi tebigatyň jemgyýetçilik durmuşyna çekilmek bilen jemgyýetiň durmuşynyň zerur şertlerinden ybarat bolan bölegidir (ýer gabygy, atmosferanyň aşaky bölegi, suwlar, toprak we toprak örtügi, ösümlik hem-de haýwanat dünýäsi). Bizi geografiki gurşaw bilen «jana-jan» arabaglanyşyklar arkaly baglanyşyklydyrys we biziň durmuşymyz şondan daşarda mümkin däl: tebigat adam ömrüniň tebigy esasydyr. Tebigat we jemgyýetçilik başlangyçlarynyň arasynda uçut gaýa ýokdur, dogry, munuň özi hil taýdan özboluşlylygyň ýokdugyny aňlatmaýar. Jemgyýet özüniň hil taýdan ähli tapawutlaryna garamazdan, has giň we bir bitewi tebigatyň bir bölegi bolup galýar.

Ýer şarynda jemgyýetiň dörän wagtyndan bäri üç kysymly ýagdaý, ýagny tebigy, özboluşly jemgyýetçilik we olaryň bir-biri bilen utgaşan ýagdaýy bolup geçýär.

Tebigatyň we jemgyýetiň özara gatnaşygynyň dialektikasy şunuň ýalydyr, ýagny, jemgyýetiň ösüşine görä, onuň tebigata gönüden-göni garaşlylygy azalýar, garaşly edilmegi bolsa güýçlenýär. Munuň özi düşnükli ýagdaýdyr, adam tebigatyň kanunlaryna ýokary derejede akyl ýetirmek we şonuň esasynda tebigaty özgertmek bilen, adam onuň üstünden häkimligini artdyrýar; şunuň bilen birlikde jemgyýet öz ösüşiniň barşynda tebigat bilen has giňden we çuň gatnaşygy ýola goýýar.

Tebigat bolsa özara gatnaşygy talap edýär, ondan diňe alyp bileniňi almaly däl-de, eýsem, oňa zerur zatlary hem bermeli. Tebigat jemgyýetiň kemala gelyän irki tapgyrlarynda, Wl.Solowýowyň aýdyşy ýaly, adamyny bäbek ýaly¹⁰¹huwwalaýan, ähli häkimiýete eýe

bolan ýowuz ene ýa-da oňa ýat gul, başga bir zat boldy. Şol ikinji eýýamda özünde durmuş bolan ýa-da bolup biljek deň hukukly gurşaw hökmünde tebigata bolan, hasabat soralmaýan çekinjeň duýgy oýandy.

Jemgyýetiň we tebigatyň özara gatnaşygy. Her bir jemgyýet öňki eýýamlaryň gazananlaryny peýdalanyp geografiki gurşawy özgerdýär we öz nobatynda tebigy resurslaryň baýlygyny medeni-taryhy durmuşyň serişdelerine öwürmek bilen, geljekki nesillere miras berýär. Tebigaty özgertmäge adam zähmetiniň bimöçber mukdary harç edildi we tutuş şol zähmet, D.I.Pisarýewiň aýtmagyna görä, göýä ägirt uly süýşürintgiler pulhanasy ýaly ýere goýuldy. Adam öz zähmeti bilen ekerançylyk meýdanlaryny giňeltmek üçin tokaýlary çapyp aýyrды, batgalyklary guratды, bent gurды, obalaryň we şäherleriň düýbünü tutды, ýeriň daş-töweregini ýollaryň gür tory bilen örtди we başga-da ençeme işleri amala aşырды. Adam ösümlükleriň we haýwanlaryň dürli görnüşlerini başga howa şertlerine geçirmek bilen bir hatarda, olary üýtgetmegi hem başарды.

Ýöne geografiki gurşaw hem jemgyýetiň ösüşine möhüm täsir edýär. Adamynyň başdan geçiren taryhy planetamyzyň üst tarapyň gurşawynyň hem-de gurluşynyň şertleriniň adamzadyň ösüşine ýardam edendiginiň ýa-da tersine oňa päsgel berendiginiň aýdyň mysalydyr. Eger buza örtülen aýazly Çetki Demirgazykda adam özüniň ýaşamagy üçin zerur serişdeleri gujak açyp garşylamaýan, ýowuz tebigatdan jebir baryny çekip alýan bolsa, gül-lälelige, baky gök otluga we bal ýaly ir-iýmişlere bürenip oturan tropiki mesgenlerde, tebigatyň öz baýlyklaryny bol-elin eçilýän ýerlerinde adam özüni çagajyk ýaly alyp barýar. Geografiki gurşaw jemgyýetiň hojalyk işiniň şerti hökmünde ýurtlaryň we sebitleriň hojalygy ýöretmek babatda ýöriteleşmegine hem belli bir derejede täsir edýär.

Biosfera ideýasy. Jemgyýetiň durmuşynyň tebigy gurşawy geografiki gurşaw bilen çäklenmeýär. Ähli janly zatlar - ýer gabygynyň organizmler tarapyndan mesgen tutulan ýokarky bölegini, derýalaryň, kölleriň, deňizleriň we okeanlaryň suwlaryny, şeýle hem atmosferanyň aşaky bölegini özünde jemleýän biosfera jemgyýetiň durmuşynyň tebigy ýagdaýdaky gurşawdyr. Onuň gurluşy we energiýa-maglumat beriş ýagdaýlary janly organizmleriň öňki we häzirki geçirýän işleri bilen kesgitlenilýär. Ol älemiň,¹⁰² şeýle hem çuň ýer astynyň täsiri

astyndadyr: ol planetanyň ýaşyl örtüginin üstünden gün energiýasynyň özgertmeleri bilen baglanyşykly ägirt uly tebigy biofiziki we biohimiki barlaghanadyr. Uzak möhletli ewolýusiýa netijesinde biosfera depginli, işki bölünişikli, gyradeň ulgama öwrüldi. Emma ol üýtgeşsiz galmaýar, öz-özünden guralýan ulgam bolmak bilen, Älemiň hem-de tutuş janly gurşawyň ewolýusiýasy bilen bilelikde ösýär. Çuňňur özgertmeleriň eýýäm ençeme gezek bolup geçendigini we biosferanyň hil taýdan gaýtadan guralmagynyň haýwanlaryň we ösümlikleriň dürli görnüşleriniň ýok bolup gitmegini we täzeleriniň peýda bolmagyna getirendigini biziň planetamyzyň durmuşynyň taryhy görkezýär. Biosferanyň ewolýusion ýagdaýynyň dolanuwsyz häsiýeti bardyr.

Noosfera. Görnükli tebigaty synagdan geçiriji we akyldar W.I.Wernadskiý obýektiw hakykatyň tebigy (kosmos) we adama dahylly (sosial-ynsanperwer) taraplarynyň birliginden ybarat bolan antropokosmizmi döredijileriň biri bolmak bilen, biosferanyň noosfera geçmegine degişli problemalaryň barlagyny geçirdi. Gönüden-göni hut şol «noosfera» düşüňjesini girizdi. Bu ideýany soňra hut şol ruhda P.Teýýar de Şarden ösdürdi, Russiýada bu ýörelgeleri A.L.Çižewskiý «Gün tupanynyň Ýerdäki ýaňy» atly ajaýyp eserinde ösdürdi (M. 1976).

Biosfera ösümliklerden we haýwan organizmerinden başga adamyny hem özünde jemleýär: adamzat biosferanyň bir bölegidir. Özüne-de ylmyň we tehnikaýyň ösmegi bilen baglanyşykly biosfera barha kuwwatly we işjeň täsir etmek bilen biosferanyň üýtgemeginiň barşyny çaltlandyrýar. Adamzadyň peýda bolmagy bilen biosferanyň hil taýdan täze ýagdaýa - janly hem-de akyly-başly pudakdan ybarat bolan noosfera (grekçe noos - akyly, paýhas sözünden) geçmegi amala aşyrylýar. Şeýlelikde, noosfera paýhasyň üzňe şalygy däl-de, eýsem, ilkinji nobatda ylmyň, ylmy taýdan düşünmegiň ösmegi hem-de oňa esaslanan adamzadyň sosial zähmeti bilen döredilýän biosferanyň ösüşiniň taryhy taýdan kanunalaýyk basgançagydyr. Noosfera - jemgyýetiň tebigata özgerdiji täsiriniň has çuň we hemmetaraplaýyn görnüşleri bilen baglanyşykly täze, aýratyn hakykatdyr diýip aýdyp bolar. Ol diňe bir tebigy we gumanitar ylymlaryň gazananlaryny peýdalanmagy däl, eýsem, döwletleriň, ähli adamzadyň akyly-başly hyzmatdaşlyk etmegini hem-de adamynyň tebigata-dogduk öýüne

gatnaşyklarynyň ýokary ynsanperwer ýörelgelerini göz önünde tutýar.

Ekologiýa (grekçe oikos - mesgen tutulýan ýer, bolünýan ýer sözünden) adamzadyň dogduş öýi hakyndaky, şonda ornaşanlaryň mesgen tutmagyň şertleri baradaky ylmydyr. Has anyk ýagdaýda kesgitlenilse ekologiýa - jemgyýet-tebigat ulgamynyň depginli gyradeňligini saklamak maksadyna eýerip, janly zatlaryň mesgen tutan daşky şertleri bilen özara gatnaşyklarynyň kanunlaýyklygyny öwrenýän toplumlaýyn ylmy ugurdyr.

Adamynyň geçirýän işiniň adam bilen tebigatyň arasynda birsyhly «madda alyş-çalyşygynyň» amala aşyrylýan akabasydyr. Adamynyň geçirýän işiniň häsiýetindäki, ugrundaky we möçberindäki islendik üýtgetme jemgyýetiň hem-de tebigatyň gatnaşyklaryndaky üýtgetmäniň esasyňy düzýär. Adamynyň iş ýüzündäki-özgerdiji işiniň ösmegi bilen biosferanyň tebigy ýagdaýdaky aragatnaşyklaryna onuň gatyşmagynyň möçberleri hem artdy.

Geçmişde adamynyň tebigy güýçleri we onuň resurslaryny peýdalanmagy özakymlaýyn häsiýete eýe bolupdyr, adam tebigatdan öz öndüriji güýçleriniň mümkinçilik berişi ýaly möçberde gerek zatlaryny alypdyr.

Emma ylmy-tehniki rewolýusiýa täze problema - tebigy resurslaryň çäkliliginiň, emele gelen ulgamyň depginli gyradeňliginiň bozulmak mümkinçiliginiň, şunuň bilen baglanyşykly bolsa tebigata aýawly çemeleşmegiň zerurlygynyň problemsy bilen çaknyşdyrды. Şuny ýatdan çykarmak bolmaz: biz entropiýa kanunynyň şalyk sürýän dünýäsinde ýaşaýarys, şonda senagat üçin we iýmitlenmek üçin bize peýdaly serişdeleriň gollary «dargaýar», ýa-da başga söz bilen aýtsaň olaryň dolanuwsyz soguna çykylyar. Adam tebigaty boýun egdirmek bilen oňa höküm sürmelidir diýip baryp F.Bekon hem aýdypdy. Adam tebigy gurşawyň şertlerine uýgunlaşmaly däl, ýöne onuň bilen özara gatnaşygy arkaly tebigaty birsyhly uýgunlaşdyrýar, ony öz isleglerine we bähbitlerine laýyklykda özgerdýär. Emma adamynyň tebigata edýän täsiriniň ekologiýa ýagdaýynyň emele gelen sazlaşygyny bozmak meýli bar. Adamzat giň möçberli ekologiýa problemalary bilen has ýakyndan çaknyşdy, bu bolsa adamzadyň hut özüniň bolmagyna howp salýar. Olar şulardan ybaratdyr: atmosferanyň hapalanmagy, topragyň üstki gatlagynyň¹⁰⁴zaýalanmagy, suw basseýnleriň

himiki maddalar bilen zäherlenmegi. Şeýlelikde, adam öz geçiren işleri netijesinde öz mesgen tutan şertlerine howply ýagdaýda ýiti gapmaga garşylyga girişdi.

Giň möçberli ekologiýa krizisiň mümkindigine akyl ýetirmek tehnika-adam-biosfera ulgamynda arkalaşykly hereket etmegi akyllýbaşly sazlaşdyrmagyň zerurdygyny ýüze çykarýar. Adam tebigatyň barha uly bölegini öz mesgen tutýan gurşawyna öwürmek bilen, tebigata gatnaşyk boýunça öz erkinliginiň çäginä giňeldýär, bu bolsa tebigata özgerdiji täsir edilmegi üçin onda jogapkärçilik duýgusyny güýçlendirmelidir. Bu babatda erkinligiň dialektikasy we jogapkärçilik bilen baglanyşykly umumyfilosofiki ýörelge öz anyk beýanyna eýe bolýar: erkinlik näçe doly boldugyça jogapkärçilik hem ýokarydyr.

Bu ýörelgäniň çuň ahlak-estetiki manysy hem bar. Häzirki döwürdäki ekologiýa ýagdaýy adaman tebigata hut şunuň ýaly gatnaşygy talap edýär, şonsuz bolsa öz öňündäki duran iş ýüzündäki meseleleri çözmek hem, has beteri tebigatyň özi tarapyndan döredilen, onuň «bir bölegi» bolup durýan adamynyň özüni kämilleşdirmek hem mümkin däl. Adama onuň ösüşine görä hemişe diňe bir rejeli, çuňňur amaly däl-de, eýsem, çuň emosional, ahlak-estetiki jähtden tebigata bolan gatnaşyk hemişe mahsus bolupdy. Adamynyň tebigata bolan ahlakly gatnaşygy adamlara ahlakly çemeleşmek bilen şertlenendir. Dogrusy adamyň çekýän zähmeti baradaky wesýet hem şeýledir: tebigaty özüň üçin, tutuş adamzat üçin we tebigatyň özi üçin uly tagalla bilen işläp bejermeli.

Ekologiki heläkçiligiň öňünde tebigatyň we jemgyýetiň birligine, olaryň organiki baglanyşylydygyna we adamynyň öz ene tebigatynyň öňündäki jogapkärçiligine akyl ýetirmezlik kyndyr.

4. Häzirki zaman filosofiýanyň esasy ugurlary.

Synpy däl filosofiýanyň eýýamy bolan XIX asyryň ahyry we XX asyr filosofiýa medeniýetini çuň we nepis ideýalar bilen baýlaşdyran, ylmyň we adamzadyň maddy hem-de ruhy ösüşiniň beýleki taraplarynyň gazananlaryny beýan eden ajaýyp akyldarlaryň bir toparyny berdi. Şol döwrüň günbatar filosofiýasy dürli mekdeplere, ugurlara we¹⁰⁵konsepsiýalara degişli bolan

filosoflaryň ençemesini özünde jemleýär. Filosofiýada dürli akymlaryň: amerikan pragmatizm filosofiýasynyň (Ç.Pirs, U.Jems, J.Dýui), fenomenologiýanyň (E.Gusserl), germenewtikanyň, filosofiki antropologiýanyň (M.Şeler, P.Teýýar de Şarden), ekzistensializmiň (M.Haýdegger, K.Ýaspers, Ž.P. Sartr), pozitiwizmiň we neopozitiwizmiň (O.Kont, B.Rassel, L. Witgetşteýn) strukturalizmiň (K.Lewi-Stros) ýaly has meşgur wekilleriniň filosofiki garaýyşlarynyň üstünde durup geçeliň.

Jon Dýui (1859-1952) - amerikan filosofdyr, pragmatizmiň görnükli wekilleriniň biridir. Bu akyldaryň düýpli filosofiki düşüňjesi tejribe boldy, şonuň bilen bolsa adam durmuşynyň ýüze çykmagynyň ähli görnüşleri göz önünde tutulýar. Dýuiniň pikiriçe, filosofiýa baryp gadymy döwürlerde hasaplanylşy ýaly, haýran galmakdan däl-de, eýsem, sosial dartgynlylyklardan we stres ýagdaýlardan ýüze çykdy. Şonuň üçin hem filosofiýanyň wezipesi durmuş tejribesini, ilkinji nobatda sosial durmuşyň ähli gatlaklaryny şunuň ýaly guramakdan ybaratdyr. Olar bütin dünýäde adamlaryň durmuşyny, ýaşaýyş şertlerini gowulandyrmaga ýardam etmelidir. Ylym we paýhas usuly munuň üçin zerur serişde bolmalydyr, olar bolsa biziň pragmatiki ymtylyşlarymyza laýyk gelyän iş gurallary, abzallary bolup hyzmat edýär. Şeýle usul mümkin bolan ähli durmuş ýagdaýlarynda ýüze çykýan, synalyp görülýän kynçylyklaryň ýa-da problemalaryň bellenilmeginden ybaratdyr we adamynyň önünde olary maksadalaýyk çözmek üçin serişdeleri agtarmak wezipesini goýýar. Şunda ideýalar, teoriýalar derwaýys zerur intellektual gurallaryň ornunda çykyş etmelidir. Akyldaryň öz filosofiýasynyň - insturmentalizmiň düýp mazmunyny kesgitleän esasy ideýasy hem şundan ybaratdyr. Dýuiniň pikiriçe, netijeli-peýdaly, derwaýys durmuş ýagdaýlarynda üstünlikli ulanylýan, pragmatiki maksatlary gazanmaga eltýän ideýalar, maksatnamalar we teoriýalar hakykydyr. Şunda degişli problemalary çözmek üçin seçilip alynýan serişdeler problemalaryň hem-de önünde goýlan maksatlaryň häsiýetine laýyk gelmelidir, sebäbi birmeňzeş bolmadyk serişdeler iň gowy meýilleri we maksatlary hem ýoýup biler.

Diýmek, Dýuiniň pikiriçe, düşünmek tebigi ýagdaýdaky hem, sosial ýagdaýdaky hem daşky gurşawa adamynyň uýgunlaşmagynyň guralydyr. Hakyky teoriýanyň ölçegi bolsa şol durmuş

ýagdaýynda onuň iş ýüzündäki işe ukyplylygydyr. İş ýüzündäki maksadalaýyklygy diňe bir hakykylygynyň däl, eýsem, ahlaklylygynyň ölçegleridir. Dýui hususan-da dini problemalara hem şol garaýyş bilen garady.

Dyui oz hodürlän instrumentalizm usuly demokratiki jemgyyetde islendik problemalary netijeli cözmek üçin yaramlydyr diyip hasaplar. Ol hut şeýle jemgyýeti goramagy we esaslandyrmagy özüniň baş sosial we ahlak maksady, şeýle hem öz filosofiýasynyň manysy hasaplady. Dogrusy, Dəuiniň ajaýyp syýasy akyldar bolandygyny hem belläp geçmeli. Mundan başga hem ol medeniýetiň pedagogikasy we teoriýasy ideýasyny işläp taýýarlamaga düýpli goşant goşdy.

Jemlemede pragmatizmiň durmuşynyň içki manysyna düşünmek ýa-da düşünmezlik hakynda pikir öwürmäge çalyşmaýandygy barada aýtmak bolar. Ol durmuşda üstünlik gazanmaga eltjek zatlar hakynda pikir öwrenini gowy görýär, şundan hem şular gelip çykýar, ýagny, adamynyň wezipesi durmuşda, dünýäde göwnejaý ornaşmakdan, filosofiýanyň wezipesi bolsa bu babatda oňa kömek bermekden ybaratdyr.

Pragmatizm ýörelgesiniň amerikan pikir öwürmesiniň we iş tejribesiniň, şol sanda syýasatynyň hem umumy stiline düýpli täsir edendigi öňden bäri bellenendir. Bu babatda, megerem, hususy-sosial durmuşyň we pikir öwürmäniň özara gatnaşygy bardyr, munuň özi iň bolmanynda görkezilen filosoflaryň - pragmatikleriň filosofiýa bilen meşgullanmagynyň kysymynda öz barabar beňanyňy tapdy.

Edmund Gusserl (1859-1938) - görnükli nemes akyldarydyr, hđzirki zaman filosofiýasynyň esasy ugurlaryň biri bolan fenomenologiýanyň başyny başlaýjydyr, munuň özi sözme-söz olar tarapyndan zatlaryň we wakalaryň aňda ýüze çykýan manysy hökmünde fenomenler hakyndaky taglymaty aňladýar. E.Gusserl boýunça fenomenologiýa sap «ideal durmuşyň dünýäsini emele getirýän dēp mazmunlar» hakyndaky, «üz-özünden äşgär logiki ýörelgeler» hakyndaky aňy empiriki mazmundan arassalamaga mümkinçilik berýän, «fenomenologiýa reduksiýasy» atly köp basgançakly usulyň kömegi bilen amala aşyrylyýan ähli hususy anyň ýagdaýynda «berk ylmy¹⁰⁷ filosofiýadyr». Şonuň netijesinde

daşymyzy gurşap alan ähli dünýä, ähli bar bolan garaýyşlar, ylmy teoriýalar, barlaglaryň meselesi bolup durýan zadyň bardygy hakyndaky meseläniň özi garamakdan aýrylýar (ýa-da «ýaý içine alynýar»). Biz diňe şu ýol bilen anyk ýagdaý babatda erkin, ýöne öz mazmunynyň ähli baýlygyny saklap galýan düşünje ugry görnüşinde «zatlaryň özüne» göýä gaýdyp barýarys. Şeýle reduksiýa esaslandyrmagyň, ideýallaşdyrmagyň usuly bolup durýar. Şeýlelikde, fenomenologiýa öz düýp mazmuny boýunça doly derejede umumylaşdyrylan we ideallaşdyrylan halatlaryň ylmydyr. Gusserliň özi ony deskriptiw, ýagny, teswirlenýän ylym diýip atlandyrdy.

Ol psihologizmiň häsiýetini alan skeptizmi we relýatiwizmi üzül-kesil tankytlamak bilen çykyş etdi, şonda her bir akyl ýetiriş hereket uz mazmuny boýunça empiriki aňyň düzümi bilen kesgitlenilýär. Eger şeýle bolsa, biziň subýektiwligimize bagly bolan haýsydyr bir hakykat barada hiç zat aýdyp hem bolmaz: ol mümkin däldir. Gusserl «Logiki barlaglar» atly eseriniň birinji tomunda öz eýýamynyň psihologizmine hüjüm edýär, logiki kanunlaryň öz asly boýunça psihologiki däldigini aýdyp, psihologiýanyň logikasyny esaslandyrmaga synanyşygy tankytlaýar. Gusserliň pikiriçe tebigat we jemgyýet baradaky ylym gürrüňsiz suratda belli bir filosofiki esaslandyrmaga mätäçlik çekýär. Gusserl «Logiki barlaglar» diýen işinde filosofiýanyň obýektini, maksatlaryny we usulyny şeýle kesgitledi: onuň esasy obýekti ylmy bilimdir we düşünjedir, onuň maksady ylym hakyndaky ylymy gurmakdyr, ýagny «ylym taglymatydyr». Düşünjäniň teoriýasynyň aýgytlaýjy problemasy - düşünjäniň obýektiwliginiň problemsydyr. Filosoفا biziň dünýäde ugur alýan zatlarymyz, bizde bar bolan, şolar boýunça zatlaryň geljekde bolmagyny önünden aýdyp biljek we geçmişi dikeldip biljek formulalar hökmünde kanunlarymyzyň bardygy ýeterlik däldir diýip Gusserl aýdýar. Ol düýp mazmuny boýunça «zatlaryň», «wakalaryň», «tebigatyň kanunlarynyň» we başgalaryň nämedigini aýdyňlaşdyrmak isleýär. Eger ylym öz problemalaryny birsyhly amala aşyrmak üçin teoriýalary gurýan bolsa, onda filosof teoriýanyň dörp mazmunyny, teoriýany umuman nämäniň mümkin zat edýändigini we başgalary soraýar. Diňe filosofiki derňew tebigaty öwrenijiniň we matematigiň ylmy işleriniň üstüni doldurýar hem-de sap we hakyky akyl ýetirişi tamamlýar (Gusserl E. Logiki barlaglar. SPb., 1907. T.1. 222-nji sah.).¹⁰⁸ Gaňtalap aýdýarys, Gusserl

filosofiäa berk gyşarnyksyz, añ-düşünjäniň fenomenleri hakyndaky ylym hökmünde garady. Gusserl rasionalist R.Dekartdan soň añ-düşünjäni empiriki mazmundan arassalamak üçin ahyr soňky öz-özünden äşgär, hakykatda logiki ýörelgeleri agtarmaga çalyşdy, munuň özi bolsa diňe reduksiýanyň, ýagny pese, ýönekeýe tarap ýokary maglumatlaryň kömegi bilen amala aşyryp bolar. Munuň üçin filosofiýa ähli dogmatiki ýörelgelerden saplanmalydyr, olar bolsa dünýä bolan garaýyşdaky adaty «tebigy görkezmeleriň» esasynda ösüp ýetişýär. Şu nuktaý nazardan filosofiýa adamzada zerur bolan özüne mahsus düşünje üçin hem göreşiji bolmalydyr: hut şol hem onuň ulgamynyň tutuş logiki binasynyň esasy boldy. Gusserl «epohe» berjaý etmäge - haýsydyr bir tassyklamadan saklanmaga çagyryýar. Reduksiýanyň netijesinde düşünjäniň soňky bölünmeýän birligi - intensionallyk, ýagny, düşünjäniň bir zada gönükmegi galýar (şuny belläp geçmeli, gadymy akyldarlaryň döwründe düşünjäniň desga bolan gatnaşygyna hut şeýle düşünilipdir). Gusserl intensionallyga düşünjäniň onuň hususy-psihologik, sosial we beýleki ýagdaýlardan erkin umumylaşdyrylan-sap düzümi hökmünde şol zada şunuň ýaly gönükmegine düşünýär. Gusserl şunuň ýaly özboluşly usul bilen subýektiň we obýektiň arabaglanyşygy hakyndaky gnoseologiki meseläni çözmäge çalyşýar. Fenomenologiýa olaryň arasynda özboluşly halka bolup hyzmat edýär, bir wagtyň özünde ruhy dünýäniň we adaty transsendent dünýäniň wekili bolup durýar. Akyldar şu babatda wakalaryň düýp manysyna düşünmegiň usulyny görýär. Dogry Gusslere görä «düýp many bolmagynyň özüne mahsus, ýeterlik derejedäki derejesi bolmadyk «many» hökmünde çykyş edýär. Ol ömrüniň soňky döwründe «durmuş dünýäsi» ideýasyna ýüzlenýär, munuň özi ony durmuş filosofiýasyna getirýär. Ol ssientizmiň hökmürowanlygyna garşy çykyş edýär (Şu babatda ssiensizm diýlip ylmyň, ilkinji nobatda tebigat ylmynyň ähli barlyga akyl ýetirmegiň ylmy usuly hökmünde absolýutlaşdyrylmagy göz önünde tutulýar). Gusserliň ideýasy ekzistensionizmiň we germenewtikanyň çeşmeleriniň biri bolup hyzmat etdi (Motroşilowa N.W. Fenomenologiýa filosofiýasynyň ýörelgeleri we gapma-garşylyklary. M., 1968; Gaýdenko P.P. Gusserliň intensionallyk problemasy we transsendensiýanyň ekzistensial derejesi// Häzirkizaman ekzistesionalizmi. M.1966).

Germenewtikanyň wekilleri: Hususan-da, teoretiki-akyl ýetiriş manysynda germenewtika diýlip tekstlere düşündiriş bermek, düşünmek göz önünde tutulýar. «Germenewtika» sözi gadymy grek miflerden gelip çykýar, şoňa laýyklykda Hudaýyň wekili Germes adamlaryň Hudaýdan gelyän habarlara düşündiriş bermäge hem-de düşündirmäge borçly bolupdyr. Antik filosofiýasynda we filologiýasynda germenewtika diýlip göçme manyly sözleri, köp manyly simwollary düşündirmek, gadymy şahyrlaryň, ilkinji nobatda Gomeriň eserlerinden many çykarmak sungatyna düşünilipdir. Soňra bu düşünje hristianlaryň Dini Mukaddes Kitaba düşündiriş bermek sungatyny, soňra bolsa geçmişiň ýazuw ýadygärliklerini dogry tejribe etmek sungatyny hem aňladypdyr.

Bu adalga filosofiki manysynda irki german romantizminde ulanylyp başlanypdyr. Germenewtika turuwbaşdan many çykarmak we düşünmek ideýalary bilen baglanyşkly bolupdyr. Häzirkizaman filosofiki germenewtikanyň wekilleri (E.Betti, H.G. Gadamer, M.Landman) şonda diňe bir gumanistik ylmyň usulyny däl, eýsem, belli bir medeni-taryhy ýagdaýa we tutuşlygyna alnanda adam durmuşyna düşündiriş bermegiň usulyny görýärler. Olar dil problemasynda esasy filosofiki problema hökmünde garap, olar obýektiw ylmy akyl ýetirişden, aň-düşünjäniň sözleýiş dilinde, ilkinji nobatda ýazuwda beýan edilen gytaklaýyn şaýatlaryna çäksiz ynanmakdan ýüz öwürýärler. Nemes romantizmi eýýamynyň ajaýyp wekili F. Şleýýermaher (1768-1834) germenewtika ilkinji nobatda keseki şahsyýete - «beýlekä» düşünmek sungaty hökmünde akyl eleginden geçiripdir. Beýan etmegiň tarapy germenewtikanyň meselesi bolup çykýar, sebäbi hut şol şahsyýetiň asyl durkundaky beýanydyr.

Martin Haýdegger (1880-1976) – nemes filosofy-ekzistensialist. Ekzistensializm (giçki latyn ekzistensia - ýaşamak diýen sözden) - «ýaşamak filosofiýasy» XX asyryň ortasynda iň bir ýörgünli filosofiki akym bolup, häzirki döwrüň gönüden-göni beýany, onuň ýitenligi, onuň çykgynsyzlygy... boldy. Ekzistensial filosofiýasy - bu düýpli aňyrky ýagdaýyň filosofiýasydyr (Hýubşer A. Biziň döwrümiziň akyldarlary. M. 1962, 43-44 sah.).

Ekzistensializme laýyklykda filosofiýanyň wezipesi diňe bir onuň nusgawy rasionalistik beýanynda₁₁₀ ylym bilen meşgullanmak bolman,

eýsem, gönüden-göni hususy adam durmuşynyň meseleleri bilen meşgullanmakdyr. Adam öz erk-islegine bagly bolmazdan bu dünýä düşünendir, öz kysmatyna eýe bolandyr we özi üçin ýat dünýäde ýaşaýar. Onuň durmuşy durşuna syrly nyşanlar, simwollar bilen gurşalandyr. Adam näme üçin ýaşaýar? Onuň durmuşynyň näme manysy bar? Adamyň dünýäde nähili orny bar? Ol haýsy durmuş ýoluny seçip alýar? Bular hakykatdan hem adamlary tolgundyrýan möhüm sowallardyr. Ekzistensialistler ýeke-täk ýagdaýda adamynyň ýaşamagyndan ugur alýarlar, ol zyýanly ýagdaýlaryň toplumy - aladaçylyk, gorky, öz durmuşynyň ahyrlap gelýänine göz ýetirmek bilen häsiýetlendirilýär. Bu we beýleki ähli problemalara garalan mahaly ekzistensializmiň wekilleri ençeme çuň manyly we nepis gözegçilikleri hem-de garaýyşlary beýan etdiler.

Ekzistensializmiň has iri wekilleri Germaniýada M.Haýdegger, K.Ýaspers, Fransiýada G.O.Marsel, Ž.P.Sartr, A.Kamýu, Italiýada Abbanýano, ABŞ-da Barret dagydyr. Bu filosoflar öz ulanan usulyny köp babatda E.Gusserliň fenomenologiýasyndan aldylar.

M.Haýdegger «Barlyk we wagt» atly öz işinde durmuş hakyndaky meseläni esasy edip goýdy, şol mesele bolsa onuň pikiriçe, döp bolan filosofiýada «ýatdan çykarylypdyr». Haýdegger dünýäde adam durmuşynyň problemalaryny seljermek bilen bu pikiri açyp görkezmäge çalyşýar. Aslynda diňe adama durmuşa akyl ýetirmek, diňe oňa «durmuşy açmak» mahsusdyr, hut şeýle durmuş-ekzistensiýa ontologiýanyň gurulmaly esasydyr, şoňa laýyklykda bolsa dünýä akyl ýetirmäge synanyşmak bilen şol akyl ýetirýän adamyny hem unutmak bolmaz. Haýdegger durmuşyň şu meselesine: muny talap edýän adam üçin durmuşyň adamlar tarapyndan akyl ýetirilýän we düşünilýän ähli zatlaryň üsti bilen açylýandygyna üns beripdir. Adam dünýä öz durmuşynyň, akyl-paýhasynyň, erk-isleginiň, durmuşyň nähilidigi hakynda öz talap edýän zatlarynyň üstünden başga ýagdaýda seredip bilmez. Oýlanýan adam üçin bir bitewi gurşap alan dünýä bilen jemlenip alnanda hemme halatlarda öýünde bolmaga çalyşmak mahsusdyr. Şol bitewilik bolsa biziň dünýämizdir - biziň öýümizdir. Adam durmuşynyň ahyrky esasyň wagtlaýyndygy, geçip gidýän ýagdaýdadygy, soňlanýandygy sebäpli ilkinji nobatda ýaşalan döwre durmuşyň iň möhüm häsiýetnamasy hökmünde

garamalydyr. Adatça bolsa adam durmuşy diňe «baky durýan» hökmünde häzirki döwrüň çäkleri we wagty babatda ýörite hem-de düýpli seljerildi. Haýdeggeriň pikirçe, şahsyýet durmuşyň wagtlaýynlygyny kynlyk bilen başdan geçirýär, ýöne geljege umytly garamak şahsyýete hakyky ýagdaýda ýaşamaga mümkinçilik berýär, «Häzirki ýagdaý bilen baky çäklilik» bolsa gündelik durmuşdaky zatlaryň dünýäsiniň şahsyýetden iň ahyrky ýagdaýdan öňüni tutmagyna getirýär. «Alada, «gorky», «günä» we başgalar ýaly ideýalar özüniň özboluşlydygyny, şonuň bilen birlikde bolsa wagtlaýynlygyny, ölmelidigini duýýan şahsyýetiň ruhy tejribesini beýan edýär. Ol adam durmuşynyň hususy başlangyjyna-şahsy seçip almasyna, jogapkärçiligine, özüni tapmaga ünsüni jemleýär, şunda ekzistenssiýany tutuşlygyna alnanda dünýä bilen arabaglanyşykda goýýar.

Soňra öz filosofiki ösüşine görä Haýdegger durmuşyň diňe bir şahsyýet-ahlak düýp manysyny däl-de, eýsem şahsyýete dahylsyz-kosmiki düýp manysyny seljermäge geçdi: olary «barlyk we hiç zat», «gizlin we açyk barlyk», «ýerdäki we asmandaky», «adama we Hudaýa mahsus» diýip atlandyrdy. Şunuň bilen birlikde oňa «barlygyň hakykatyndan», ýagny, barlyk derejesiniň has giň, hatda aňyrçäk derejede giň akyl ýetirmekden ugur almak bilen, adama akyl ýetirmäge çalyşmak mahsusdyr.

Haýdegger akyl ýetirmegiň we tutuşlygyna alanda dünýägaraýşyň metafiziki usulynyň çeşmelerini derňemek bilen, metafizikanyň ähli ýewropa ruhy dünýägaraýşynyň esasy bolup, kem-kemden dünýägaraýş babatda täze ylymy we tehnika taýýarlaýandygyny görkezmäge çalyşýar, olar ähli bar zatlary adama tabyn etmegi wezipe edip goýýar hem-de häzirki jemgyýetiň durmuşyny, hususan-da, onuň bir ýere jemlenmeginiň hem-de medeniýetiň «köpçülikleýin häsiýete eýe bolmagynyň» stiilini döredýär. Haýdeggeriň pikirçe metafizikanyň çeşmeleri ähli bar zatlara rasionalistik akyl ýetirmegiň hem-de baky hakyky ýagdaýlary synlamak, ýagny, haýsydyr bir öz-özüň barabarlaşmagy we kemala gelmegi hökmünde akyl ýetirmäge düşündirmegiň başyny başlan Platona we hatda Parmenide degişli edýär. Haýdegger bu däpleriň garşysyna hakyky pikirlenmäniň häsiýetnamasy üçin «gulak asmak» adalgasyny ulanýar: barlygy diňe synlamak bolmaz - ony özüňde gazanmak mümkindir we

gerekdir. Haýdeggeriň pikirçe, metafiziki pikirlenmäni ýeňip geçmek ýewropa medeniýetiniň turuwbaşdaky, ýöne durmuşa geçirilmedik başlangyç mümkinçiliklerine, Gresiýanyň «sokrata çenli» medeniýetine gaýdyp gelmegi talap edýär, ol bolsa şonda «hakyky durmuşa ýaşapdy». Şeýle garaýyş şu sebäpli mümkindir, ýagny, durmuş («unudylyan» hem bolsa) garaz heniz durmuşyň «Dil-durmuşyň öýüdir» diýlişi ýaly, iň bir ýaşyryn dünýäsinde - dilde ýaşaýar. Emma gural hökmünde dile häzirki gatnaşykda ol tehniki häsiýete eýe bolýar, diňe maglumatlary bermegiň guralyna öwrülýär we şonuň üçin hem hakyky «sözleýiş dili», «durnukly söz düzümi» «rowaýat» hökmünde ýitip ýok bolýar, şonluk bilen adamyny, onuň medeniýetini durmuş bilen baglanyşdyrýan iň soňky sapak üzülýär, dil bolsa özi dile öwrülýär. Şonuň üçin hem Haýdeggeriň pikirçe, «gulak asmak» wezipesi bütindünýä-taryhy wezipe hökmünde häsiýetlendirilýär. Adamlar öz dilinde geplemän, eýsem dil adamlar bilen «gepleýän we «adamlar» tarapyndan gepledilýän ýaly bolup çykýar. Durmuşyň «hakyky keşbini» açyp görkezýän dil ilkinji nobatda şahyrlaryň eserlerinde ýaşamagyny dowam etdirýär (Haýdeggeriň F. Gelderliniň, R.Rilkäniň we başgalarynyň eserlerini derňemäge synanyşandygy tötänleýin däl). Ol barlygyň hazynasy hökmünde adama «goraglylyk» we «ygtybarlylyk» berýän sungata romantiki gatnaşygy beýan edýän nemes romantizminiň ruhuna ýakyndyr. Haýdegger ömrüniň soňky ýyllarynda barlyk gözleglerinde Gündogara, hususan-da, dzen-buddizme barha köp nazar aýlapdyr (Dzen - buddizm ugrunyň biriniň ýaponça ady), şonuň bilen bolsa ony «beýan edilmedikler» we «aýdylmadyklar» boýunça ymtylyş, mistiki syn etmäge hem-de metaforiki beýan etmäge baş goşmak ýakynlaşdyrypdyr.

Şeýlelikde, eger Haýdegger irki eserlerinde filosofiki ulgamy gurmaga çalşan bolsa, soňra ol durmuşy rejeli ýagdaýda gazanmagyň mümkin dældigini jar edipdir. Haýdeggeriň has soňky işlerinde öz garaýyşlarynda subýektiwizmi we psihologizmi ýeňip geçmäge çalyşmak bilen barlygy bolşy ýaly öň hatara çykarýar. Hakykatda hem barlygyň häsiýetleriniň we gatnaşyklarynyň obýektiw tarapyňy nazara almazdan, ähli zatlaryň düýp mazmunyna düşünimezden adam aslynda ýaşap bilmez. Sebäbi dünýädäki barlyk diňe bir dünýä akyl ýetirmekde däl, eýsem, «aladany» göz önünde tutýan «üpjün etmekde» adamdan bölümsiz ýagdaýda açylyp₁₁₃ görkezilýär (Gaýdenko P.P.

**7-nji tema. Ykdysady filosofiýa.
sagat**

– 2

1. Pikirlenmäniň filosofiki-ykdysady keşbi.
2. Zähmetiň filosofiýasy we psihologiýasy. Adam, zähmet we tehnika.
3. Eýeçilik we şahsyýetiň öz-özünü ykrar etdirmegi.
4. Sosial-ykdysady dolandyryşyň düýp mazmuny we düzüm bölekleri. Bazar gatnaşyklarynyň düýp mazmuny we sosial manysy.
5. Ykdysadyýetiň ahlak-psihologiki sütünleri. Ykdysadyýet we ahlaklylyk.

1. Pikirlenmäniň filosofiki-ykdysady keşbi.

Ykdysadyýetiň ähmiýeti. Ykdysadyýet: ylym we hojalyk. Ykdysady işiň düýp mazmuny we ölçegleri. Adamlar gündelik durmuşynda dürli görnüşdäki maddy we ruhy gymmatlyklardan peýdalanýarlar. Bu bolsa adamzat jemgyýetiniň ýaşasynyň iň bir möhüm aýratynlyklarynyň biridir. Adamlar isleglerini kanagatlandyrmak üçin maddy we ruhy gymmatlyklaryň belli bir möçberini öndürýärler. Munyň üçin bolsa serişdeler harçlanylýar. Öndürilen gymmatlyklar soňra paýlanylýar, alyş-çalyş sezewar bolýar we ahyrky netijede hem olar adamlar tarapyndan sarp edilýär. Şu hili çylşyrymly hadysalar toplumy jemgyýetde üznüksiz dowam edip durýar. Olary öwrenmek bolsa ykdysadyýet bilen gönüden-göni baglydyr.

“Ykdysadyýet”

diýen₁₁₄düşünjäniň birnäçe kesgitlemeleri

bolsa-da, ýöne häzirki döwürde ol, esasan, iki manyda, ýagny ylym we hojalyk manylarynda ulanylýar. Ylym manysynda alnanda ykdysadyýet maddy gymmatlyklary öndürmekde, olary paýlamakda, alyş-çalyşwe sarp etmekde adamlaryň arasynda emele gelýän gatnaşyklary, jemgyýetçilik önümçiligindäki ykdysady kanunlary öwrenýän ylmyň adydyr.

Ykdysadyýet ylmynyň esasy düşüňjeleriniň biri hem jemgyýetçilik önümçiligidir. Adam jemgyýetçilik önümçiligine öndüriji we sarp ediji bolup gatnaşýarlar. Jemgyýetçilik önümçiligi bolsa nazaryýet taýdan alnanda dört sany bölege bölünýär: önümçilik; paýlamak; alyş-çalyş; sarp ediş. Jemgyýetçilik önümçiliginiň bu bölekleri biri-birinden üzňe dälirler. Olaryň arasynda aýrylmaz berk baglanyşyk bardyr.

Önümi sarp etmeklik iki görnüşde bolýar. Sarp edişiň birinji görnüşinde önüm gutarnykly sarp edilip, soňra hiç hili önümçilikde ulanylmaýar. Meselem, adamlaryň iýmek-içmegine sarp edilýän harytlar, olaryň gündelik durmuşynda ulanylýan geýimleri, aýakgaplary we şuna meňzeşler sarp edişiň bu görnüşine degişlidir. Sarp edişiň ikinji görnüşinde önüm önümçilik maksatlary üçin ulanylýar, ýagny sarp edişiň bu görnüşinde ol täze önümçilik prosesine gatnaşyp, onda önümçilik serişdesi hökmünde ulanylýar. Sarp edişiň bu görnüşine dänäniň tohum üçin ýa-da degirmende un uwemek üçin ulanylmagy, şekerini önümçilikde süýji-köke taýýarlamakda ulanylmagy mysal bolup biler.

“Ykdysadyýet” diýen düjünje hojalyk, hojalygy guramak we dolandyrmak manyda hem ulanylýar, sebäbi hojalykda maddy gymmatlyklar öndürilýär, ykdysady işler ýerine ýetirilýär.

Ykdysady iş. Adamlar tarapyndan ýerine ýetirilýän işler dürli-dürli bolýar. Olaryň arasynda ykdysady iş esasy orun tutýar. Adamlaryň ykdysady peýda almak maksady bilen ýerine ýetirýän işine *ykdysady iş* diýilýär. Ykdysady iş diňe adam tarapyndan ýerine ýetirilýär. Ykdysady iş çylşyrymly hadysadyr. Ykdysady iş amala aşyrylanda ykdysady serişdeler (adam zähmet, tebigy serişdeler, önümçilik serişdeleri) ulanylýar we onuň netijesinde bolsa ykdysady önüm (haryt, hyzmat) alynýar.

Adamlaryň ýerine ýetirýän₁₁₅ ykdysady işleri olaryň şahsy we

jemgyýetçilik işlerini kanagatlandyrmaklyga gönükdirilendir. Bazar gatnaşyklary şertinde ykdysady işleri amal edijiler hökmünde kärhanalar, öý hojalyklary we döwlet çykyş edýär. Kärhanalar önümçilik serişdelerini ulanyp, bazarlarda satmak maksady bilen haryt öndürýärler. Kärhanalaryň esasy maksady – peýda gazanmakdan ybaratdyr. Öý hojalyklary kärhanalaryň öndürýän harytlaryny, döwletiň ýerine ýetirýän jemgyýetçilik hyzmatlaryny sarp edijilerdir. Öý hojalyklarynyň ahyrky maksady isleglerini mümkin boldugyça doly kanagatlandyrmakdan ybaratdyr. Döwlet kanunçylyk, ýerine ýetiriji we kazyýet işleri amala aşyrýar. Bazaar gatnaşyklarynyň çäklerinde döwletiň işi, esasan, ykdysady işleri sazlamaklyga gönükdirilendir. Şunuň bilen birlikde, döwlet öz ygtyýarlygyndaky önümçilik serişdelerini ulanyp, haryt hem öndürýär, hyzmatlary hem ýerine ýetirýär. Döwletiň ykdysady işiniň esasy maksady halkyň maddy-hal ýagdaýyny ýokarlandyrmakdyr.

Önümçiligiň görnüşleri. Öndirijiniň ykdysadyýeti. Adamzat jemgyýetinde önümçiligiň ähmiýeti juda uludyr, çünki ol ykdysadyýetiň iň bir möhüm bölegidir. Önüm öndürmek üçin dürli görnüşdäki önümçilik faktorlary ulanylýar. Olary häsýetli aýratynlyklary boýunça toparlara bölýärler. Ýöne önümçilik faktorlaryny toparlara bölmekde ykdysatçylaryň arasynda ýeke-täk garaýyş ýok. Marksistik nazaryýete laýyklykda önümçilik faktorlary işçi güýjüne we önümçilik serişdelerine (zähmetiň predmetlerine we zähmetiň serişdesine bölünýär. Maržinalistik nazaryýetiň tarapdarlary önümçilik faktorlaryny dört topara bölýärler: ýer (tebigy serişdeler); zähmet; capital; telekeçilik işi.

Ýer tebigy serişdelere degişli bolup, ol adam tarapyndan haryt öndürmekde we hyzmatlary ýerine ýetirmekde ulanylýar. Bu topara beýleki tebigy serişdeler hem, ýagny ýerasty baýlyklar, suw, tokay we beýlekiler degişlidir. Tebigy serişdeler adam zähmetiniň önümi dälidir. Önümçilik factory nukdaýnazardan zähmet diýlip adamynyň fiziki we akyl ulybyna aýdylýar. Ol önümçiligiň dowamynda işçi güýji hökmünde gatnaşýar. Capital adam zähmetiniň önümidir we önüm öndürmeklikde önümçilik serişdesi hökmünde ulanylýar. Kapitala jaýlar, desgalar, maşynlar, enjamlar, aragatnaşyk serişdeleri, çig mallar we beýlekiler degişlidir. Telekeçilik işi önümçilik factory

hasap edilyär, sebäbi telekeçi önümçiligi guramak we dolandyrmak üçin öz bilimini, ukybyny, ugur tapyjylygyny ulanýar.

2. Zähmetiň filosofiýasy we psihologiýasy. Adam, zähmet we tehnika.

Ykdysady sistemalar dürli görnüşde bolýarlar. Şonuň üçin ykdysady sistemalar öwrenilende olary düýpli alamatlary boýunça toparlara bölýärler. Ykdysady sistemalary toparlara bölmekde dürli pikirler we garaýyşlar bar. Ykdysady sistemalary toparlara bölmekde dürli pikirleriň bolmagy, toparlaryň esasy edilip dürli alamatlaryň alynmagy bilen baglydyr.

Ykdysadyýet ylmynda ykdysady sistemalary önümçiligiň usuly, teknikanyň ösüş derejesi, önümçilik serişdelerine bolan eýeçiligiň görnüşleri, ykdysady işleri dolandyrmagyň usuly we şuna meňzeş alamatlary boýunça toparlara bölýärler. Mysal üçin, ykdysady sistemalar marksizmiň ykdysady nazaryýetinde önümçiligiň usuly boýunça baş sany formasiýa, ýagny ilkidurmuş, gul eýeçilik, feodalizm, kapitalizm we sosializm formasiýalaryna bölünýär. Ýöne häzirki wagtda ykdysady sistemalary formasiýalar boýunça tapawutlandyrmaklyk ykdysatçy alymlaryň arasynda doly goldanylmaýar. Sebäbi ykdysady sistemalaryň formatiýalar esasynda bölünmegi köp ýurtlaryň ykdysady ösüş aýratynlyklaryny häsiýetlendirmeýär.

Häzirki döwürde ykdysady sistemalar öwrenilende, olary önümçilik serişdelerine bolan eýeçiligiň görnüşleri we ykdysady işleri dolandyrmaklygyň usullary boýunça toparlara bölmeklik giňden ulanylýar. Ykdysady sistemalar şu alamatlar esasynda üç topara, ýagny

- 1) *gadymdan gelyän däplere esaslanýan ykdysady sistema;*
- 2) *administratiw we merkezleşdirilen ykdysady sistema; we*
- 3) *bazar gatnaşyklaryna esaslanýan ykdysady sistema* bölünýärler.

Indi bolsa ykdysady sistemalaryň bu üç görnüşiniň üstünde aýratynlykda durup geçeliň.

Bazar gatnaşyklaryna¹¹⁷esaslanýan ykdysady sistemanyň

beýki ykdysady sistemalardan düýpli aýratynlyklarynyň biri hem onda önümçilik serişdeleri, esasan, hususy eýeçilikde bolýar.

Bu ykdysady sistemada erkin telekeçilige giň ýol açylyp, haryt önümçiligi erkin konkurensiýa esasynda ösýär. Haryt öndürijiler bilen sarp edijileriň arabaglanyşygy bazaryň üsti bilen amala aşyrylýar. Döwletiň ykdysady sistemany dolandyrmak işine gatnaşmagy köp derejede çäklendirilendir. Haryt önümçiligini dolandyrmak we sazlamak bazaar mehanizmleriniň üsti bilen amala aşyrýar. Harytlara bolan islegleriň, olaryň teklipleriniň üýtgäp durmagy, şol esasyda bolsa harytlaryň bahasynyň üýtgemegi, şunuň ýaly-da haryt öndürijileriň peýdasyny artdyrmaga hemişe ymtylmagy bazary herekete getiriji esasy güýçler bolup çykyş edýärler.

Häzirki zaman dünýä ykdysadyýetinde köp ýurtlaryň ykdysadyýeti bazar gatnaşyklaryna esaslanýan ykdysady sistema bilen administratiw we merkezleşdirilen ykdysady sistemanyň utgaşdyrylmagy esasynda emele gelen ykdysady sistema degişlidir. Şeýle ykdysady sistema bolsa gatyşyk ykdysady sistema diýilýär.

Islendik ykdysady sistemadabolup geçýän hadysalar belli bir derejede eýeçilik we eýeçilik gatnaşyklary bilen bagly bolup durýar. Eger-de haýsy hem bolsa bir emläk adamlaryň ykdysady işlerinde ulanylyp, netijede, önüm öndürilen bolsa, onda, hökmany suratda, şol emlägiň ony ulanmaklygyň netijesinde alnan önümiň kime degişlidigi barada mesele ýuze çykýar. Bu bolsa emlägi ykdysady işlerde ulanmagyň, öndürilen önümleri jemgyýetiň çäginde paň gönüden-göni eýeçilik bilen baglydygyny görkezýär.

3. Eýeçilik we şahsyýetiň öz-özünü ykrar etdirmegi.

Eýeçilik çylşyrymly jemgyýetçilik hadysasy bolany üçin, birnäçe jemgyýetçilik ylymlary tarapyndan öwrenilýär. Ol, esasan hem, ykdysady we hukuk ylymlary tarapyndan giňden öwrenilýär. Şonuň üçin hem “eýeçilik” diýen düşüňjäniň ykdysady we hukuk mazmuny bolýar. Bu ýerde biz diňe eýeçiligiň ykdysady mazmunynyň üstünde durup geçeris.

Ykdysady nukdaýnazardan *eýeçilik* emläk serişdelerine we zähmetiň netijesine eýe¹¹⁸bolmaklykda adamlaryň arasynda

emele gelýän gatnaşykdyr. Şunuň bilen birlikde, eýeçilik gatnaşyklarynyň jemgyýetiň ykdysady gatnaşyklarynyň özeni bolup durýandygyny hem bellemek gerek. Jemgyýetçilik gurluşynyň esaslary, adamlaryň ýa-da olaryň aýry-aýry toparlarynyň, gatlaklarynyň jemgyýetde tutýan orunlaryhem belli bir derejede eýeçilik gatnaşyklaryna baglydyr.

Eýeçilik gatnaşyklary iki hili ýagdaýda ýüze çykýar. Birinji ýagdaýyň eň emläge bolan gatnaşygy görnüşinde ýüze çykýar. Ilkinji ýagdaýda gatnaşyk emläk eýeleriniň öz aralarynda emele gelýär. Bular ýaly gatnaşyk emläk, haryt, girdeji we beýleki gymmatlyklar paýlanylanda döreýär.

Emläk eýesiniň emläge bolan gatnaşygy üç hili görnüşde ýüze çykýar: eýeçilik etmek gatnaşygy; peýdalanmak gatnaşygy; ygtyýarlyk etmek gatnaşygy. Eýelik etmek emlägiň hukuk taýdan onuň eýesine degişlidigini görkezýär. Peýdalanmak emlägiň eýesiniň emlägi belli bir maksatlar üçin ulanmak hukugynyň barlygyny aňladýar. Ygtyýarlyk etmek bolsa emlägiň eýesiniň oňa ygtyýarlyk hukugynyň barlygyny görkezýär. Bu bolsa emläge ygtyýarlyk edýaniň ony islegine görä ulanmaga (satmaga, kärendesine ýa-da karzyna bermäge, sowgat etmäge we ş.m.) hukugy bar diýiligidir.

Türkmenistanda hereket edýän kanunlara laýyklykda ýer, ýerasty baýlyklar, suw, tokaýlar, jaýlar, desgalar, enjamlar, pul serişdeleri, gymmatly kagyzlar, sosial-medeni maksatly emläkler, oýlap tapyşlar we beýleki akyl zähmetiniň önümleri dürli eýeçilikde bolup bilýär. Emlägiň eýesi bolmaga şahsy adamlaryň, edaralaryň, guramalaryň, kärhanalaryň we döwletiň hukuklary bardyr.

Ykdysady ösüşiň köp şertlere bagly hem bolsa, ony iki ýol bilen gazanyp bolýar. Ýagny ykdysady ösüşiň ekstensiw we intensiw ýollary bardyr. Ekstensiw ykdysady ösüş diýlip önümçiligiň tehniki esaslaryny üýtgetmän, goşmaça önümçilik serişdelerini ulanmak arkaly jemi içerki önümi artdyrmaklyga eýdylýar. Intensiw ykdysady ösüşde jemi içerki önüm ylmyň we ornaşdyrmagyň, bar bolan önümçilik serişdelerini netijeli ulanmagyň hasabyna ertdyrylýar. Ykdysady taýdan ösen ýurtlarda ykdysady ösüş, esasan, intensiw ýol bilen gazanylýar.

de sebitleýin aýratynlyklary bardyr. Milli ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzüminde senagat esasy orun tutýar. Bu pudagyň paýyna ýurtda ähli öndürilýän önümleriň 40 %-e golaýy düşýär. Türkmenistanyň senagatynda ýangyç energetika, ýeňil we azyk senagaty pudaklary has-da ösendir. Häzirki wagtda senagat pudaklarynda öndürilýän önümleriň 50%-e golaýy ýangyç energetika senagatynyň 30%-e golaýy, azyk senagatynyň we 20%-e golaýy bolsa ýeňil senagatyň önümleridir. Senagatyň beýleki pudaklarynyň tutýan bölegi o diýen uly däl.

Bazaryň döremegi zähmetiň jemgyýetçilik bölünişigi bilen baglydyr. Zähmet bölünişiginiň ösmegi zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagynyň, önümçiligiň netijeliliginiň artmagynyň esasy şertleriniň biridir. Bu bolsa zähmet önüminiň alyş-çalyş edilmeginiň giňelmegine we ahyrky netijede bolsa bazaryň döremegine getirdi.

4. Sosial-ykdysady dolandyryşyň düýp mazmuny we düzüm bölekleri. Bazar gatnaşyklarynyň düýp mazmuny we sosial manysy.

Bazaryň köp dürli görnüşi bolýar. Şonuň üçin bazarlar belli bir alamatlary boýunça dürli toparlara bölünýär. Meselem, satylýan harytlaryň görnüşlerine baglylykda bazarlar, esasan, aşakdaky üç topara bölünýär:

- 1) önümçilik serişdeleriniň bazarlary;
- 2) sarp ediş harytlarynyň we hyzmatlarynyň bazarlary;
- 3) puluň, gymmatly kagyzlaryň we karzyň bazarlary.

Önümçilik serişdeleriniň bazarlaryna, esasan, önümçilikde ulanylýan önümçilik serişdeleriniň satylýan bazarlary degişlidir. Sarp ediş harytlarynyň we hyzmatlarynyň bazarlaryna ilatyň gündelik durmuşda sarp edýän we ulanýan harytlarynyň (çörek, et, süýt, geýim-gejimler we şuna meňzeşler), şeýle hem ilata edilýän hyzmatlaryň bazarlary girýär. Puluň, gymmatly kagyzlaryň we karzyň bazarlary tutuşlygyna alnanda maliýe we karz serişdeleriniň bazarlarynyň toparyny emele getirýär.

Bazarlar geografiki ýerleşişi boýunça hem toparlara bölünýär. Bu toparlara milli, sebit we halkara bazarlary degişlidir. Milli bazarlar diýlip bir döwletiň çägendäki¹²⁰ bazarlara aýdylýar. Milli bazarlara

türkmen, türk, hytaý we şuna meňzeş bazarlar mysal bolup biler. Sebit bazarlary diýlip sebitdäki döwletleriň bilelikdäki toparlaýyn bazaryna aýdylýar. Meselem, ýewropa, aziýa döwletleriniň bazarlary sebit bazaryna degişlidir. Dünýäniň ähli ýurtlarynyň gatnaşýan bazarlaryna halkara bazarlary diýilýär.

Bazar we bazar gatnaşyklary konkurensiýa (ykdysady bäsdeşlik) bilen aýrylmaz baglydyr. Konkurensiýa bazar gatnaşyklarynyň özenidir, ol bolmasa, bazar gatnaşyklary hem bolmaýar. Konkurensiýa diýlip haryt öndürijileriň arasyndaky peýdanyň möçberini artdyrmaklyga gönükdirilen bäsdeşlige aýdylýar. Haýsy haryt öndüriji az harajat bilen köp peýda gazanyp bilse, şol hem ykdysady bäsdeşlikde ýeňiji bolýar. Önümçiligiň harajatlaryny azaltmak, harydyň hilini ýokarlandyrmak, alyjylaryň isleglerini doly kanagatlandyryan harytlary öndürmek we şuna meňzeşler ykdysady bäsdeşlikde ýeňmekligiň esasy ýollarydyr.

Konkurensiýanyň netijesi köp derejede onuň hereket edýän şertlerine, bäsleşýän haryt öndürijileriň sanyna, ykdysadyýetiň açyklyk derejesine bagly bolup durýar. Şu şertleriň nukdaýnazaryndan konkurensiýa iki görnüşe bölünýär: kämil konkurensiýa; kämil däl konkurensiýa. Kämil konkurensiýanyň bolmagy üçin şu aşakdaky şertler zerurdyr:

-bazarda köp haryt satyjylar we satyn alyjylar bolmaly;

-haryt öndürýän önümçiligiň möçberi gaty uly bolmaly däl we her bir haryt öndürriji aýratynlykda harydyň bazar bahasyna täsir edip bilmeli däl;

-bazarda bäsleşýän haryt satyjylar birmeňzeş haryt satmaly;

-haryt satyjylaryň we satyn alyjylaryň bazar, harytlar we olaryň bahalary barada erkin ýagdaýda doly maglumat almaga mümkinçiligi bolmaly;

-her bir haryt öndürijide haýsy hem bolsa bir pudaga girmäge ýa-da ondan çykmaga doly erkinlik bolmaly.

Eger-de kämil konkurensiýanyň haýsydyr bir şerti ýerine ýetirilmeyän bolsa, onda onuň ýaly konkurensiýa kämil däl konkurensiýa diýilýär. Häzirki¹²¹wagtda dünýä ykdysadyýetinde

kämil däl konkurensiýa agdyklyk edýär.

5. Ykdysadyýetiň ahlak-psihologiki sütünleri. Ykdysadyýet we ahlaklylyk.

Bazar we döwlet. Bazaryň jemgyýetiň ykdysady ösüşinde uly ähmiýetiniň barlygy hemmelere mälimdir. Ýöne jemgyýetiň ösüşiniň belli bir ugurlarynda bazaryň özbaşdak çözüp bilmeýän meseleleri hem bardyr. Şonuň üçin hem döwletiň bazar ykdysadyýetine gatnaşmak zerurlygy ýüze çykýar.

Bazar ykdysadyýeti önümçilik serişdelerini netijeli ulanmak we peýlamak, önümçilik bilen sarp ediş ulgamlarynyň arasynda amatly sazlaşygy tapmak, ylmy we tehniki progresi çaltlandyrmak meselelerinde has amatlydyr we işjeňdir. Ýöne häzirki zaman jemgyýetçiligiň köp ugurlaryndaky işler diňe döwlet tarapyndan amala aşyrylyp bilner.

Telekeçilik we telekeçi. Bazar ykdysadyýetiniň häsýetli aýratynlyklarynyň biri hem telekeçilik işidir. Telekeçilik diýlip raýatyň ýa-da raýatlaryň birleşmeleriniň başlangyjy esasynda peýda almak maksady bilen özbaşdak amala aşyrylýan işlere aýdylýar. Häzirki zaman ykdysadyýetinde telekeçiligiň uly ähmiýeti bardyr. Telekeçilikde önümçilik serişdeleri, işçi güýçleri ulanylyp, haryt önümçiligi ýola goýulýar. Şunuň bilen birlikde, talakeçilik ykdysady işlerde adamlaryň başarjaňlyk we ugurtapyjylyk ukyplaryny ulanmaklyga giň mümkinçilik döredýär. Telekeçilik ykdysadyýetiniň ösmeginiň, kämilleşmeginiň möhüm ugurlarynyň biri bolup durýar.

Pul we onuň funksiýalary. Pul adamzat durmuşyna giňden ornaşandyr. Onuň adamzat jemgyýetiniň ösmeginde örän uly ähmiýeti bardyr.

Puluň döremegi haryt önümçiliginiň ösüş taryhy bilen gönüden-göni baglydyr. Haryt önümçiliginiň irki döwründe bir harydyň başga bir haryda çalşylmagy tötänleýin görnüşde bolupdyr. Soňra haryt önümçiliginiň ösmegi, alyş-çalyş edilýän harytlarynyň güşleriniň köpelmegi we möçberiniň artmagy netijesinde haryt çalşygy ýuwaş-ýuwaşdan kämilleşipdir. Netijede,¹²² haýsydyr bir haryt araçy häsýete

eýe bolup, beýleki harytlaryň gymmatyny aňlatmak üçin ulanylypdyr.

Puluň mazmunyna has çuň düşünmek üçin onuň ýerine ýetirýän funksiýalaryny (wezipelerini) bilmek gerek. Pul baş sany, ýagdaý dolanyşyk serişdesi, gymmat ölçegi, baýlyk toplamaklygyň serişdesi, töleg serişdesi we dünýä puly funksiýesine ýetirýär.

Inflýasiýa diýip harytlaryň we hyzmatlaryň bahasynyň umumy derejesiniň ýokarlanmagyna aýdylýar. Inflýasiýa diýlende ähli harytlaryň bahalary birden ýokarlanýar diýip düşünmeli däl. inflýasiýa wagtynda käbir harytlaryň bahasy üýtgemän hem biler ýa-da käbir harytlaryň bahasy peselip hem biler. Ýöne inflýasiýa ýagdaýynda harytlaryň bahasy, umuman alnanda ýokarlanýar.

Banklar we bank işleri. Bank ilatyň, kärhanalaryň we edaralaryň wagtlaýyn ulanylman duran pullaryny toplam, karzyna pul bermek işlerini, şeýle hem dürli görnüşdäki pul-hasaplaşyk amallaryny ýerine ýetirýän maliýe edarasydyr. Şonuň üçin banklaryň emele gelmegi bilen tutuş ykdysadyýetiň çäklerinde wagtlaýyn ulanylman duran pullary netijeli peýdalanmaklyk mümkin boldy. Ykdysadyýetiň netijeli hereket etmeginde we onuň ösüşini çaltlandyrmakda banklaryň ähmiýeti örän uludyr.

8-nji tema. Syýasy filosofiýa. sagat

– 2

1. Hukuk ideýasy we sosial adalatlylyk.
2. Döwletiň düýp mazmuny. Syýasy häkimiýet. Syýasat we ahlaklylyk.
3. Liberal-demokratik jemgyýetiň syýasy gurluşy. Liberal demokratiýa, adam hukuklary we şahsyýetiň mertebesi.
4. Adam hukuklary ideýasy. Şahsyýetiň mertebesi hakynda.
5. Demokratik däl syýasy düzgünler. Ruhun totallaýyn (tutuşlaýyn) weýran bolmagy.

1. Hukuk ideýasy we sosial₁₂₃ adalatlylyk.

HUKUK BİLİMİ SOSIAL FİLOSOFİYANYŇ BİR BÖLEĞİ BOLUP. HUKUK YLMYNYŇ ESASY SEREDÝÄN MESELELERİNİŇ BİRİDİR. HUKUK İDEÝASY KANUN HÖKÜM JEZA, KANUNALAÝYKLYK ŞU DÜŞÜNJE BİLEN BİRLİKDE DÖWLETLİLİK İDEÝASY HEM GİRÝÄR. HUKUK JEMGYÝETİ YNSANPERWERLİGE GARŞY, DÜŞÜNJELERİ, ŞAHSY İSLEGLERİ KANAGATLANDYRMAK MAKSADY BİLEN DÖRÄPDİR.

T.GOBBS HUKUK BİLEN KANUN TAPAWUTLANDYRYP ŞEÝLE DİÝİPDİRLER. “DÖWLETİŇ ÝOKARY HÄKİMİYETİŇ HUKU İDEÝASNY GARAMAGY BİLEN HUKUK GYZYKÝAR. KANUN HUKUK İDEÝASNYŇ ÝÜZE ÇYKMAGY BİLEN (DÄP-DESSUR) HEREKETE GÜÝJE GİRÝÄR”.

HUKUK – BU ADAMYŇ DOLANDYRÝAN DÖWLETLİKDE SOSIAL NORMANYŇ BİR HÄSİYETİ.

KANUN – UMUMY TASSYKLANAN HİÇ HİLİ ŞAHSY PİKİRE, İSLEGE BAGLY BOLMAÝAR, ŞONUŇ ESASYN-DA HUKUK DÜŞÜNJESİNDEN TAPAWUTLANÝAR. ÝÖNE KANUN BİLEN HUKUK İDEÝASY BİRİ-BİRİ BİLEN ARABAGLANŞYKLYDYR.

HUKUGYŇ ÄHLİUMUMY KABUL EDİLEN DÜZGÜNLERİ WE KADA-KANUNLARY ÖZÜNDE JEMLEÝÄN GURAL HÖKMÜNDE EMELE GELMEĞİ, ESASAN, DÖWLETİŇ DÖREMEĞİ BİLEN BAGLANŞYKLYDYR. ÝER ÝÜZÜNDE EÝÝÄM İLKİNJİ DÖRÄN DÖWLETLERDE ADAMLARYŇ GATNAŞYKLARY BİLEN BAGLANŞYKLY MESELELERİŇ HEMMESİNİ DİŇE AHLAGYŇ KÖMEĞİ BİLEN KADALAŞDYRYP BOLMAJAKDYGYNA GÖZ YETİRİPDİRLER. NETİJEDE, DÖWLETLER ADAMLARYŇ ÖZLERİNİ ALYP BARYŞLARYNY, BİRİ-BİRLERİ BİLEN GATNAŞYKLARYNY, OLARYŇ ARASYNDA DÖREÝÄN DAWALARY WE JEDELLERİ KADALAŞDYRMAK ÜÇİN BELLİ BİR KANUNLARY WE HUKUK DÜZGÜNLERİNİ İŞLÄP DÜZMÄGE MEJBUR BOLUPDYR. HUKUK ELMYDAMA ADALATLYLYK BİLEN BERK BAGLANŞYKLYDYR. HUKUK DÜZGÜNLERİ ADAMLARYŇ ARASYNDAKY GATNAŞYKLARDA EMELE GELÝÄN DÜRLİ MESELELERİŇ ADALATLY ÇÖZÜLMEGİNE YARDAM EDÝÄR. HUKUK DÜZGÜNLERİ JEMGYÝETİŇ DURMUŞYNDY AÄHLİUMUMY YLALAŞYGYŇ WE RAÝAT AGZYBİRLİĞİNİŇ SAKLANMAGYNYŇ GİREWİ BOLUP HYZMAT EDÝÄR.

DÖWLETLERİŇ İŇ ÖSEN GÖRNÜŞİ HUKU DÖWLETİ GÖRNÜŞİNDÄKİ DÖWLETLERDİR. GYSGAÇA AÝDYLANDA, HUKUK DÖWLETİ – BU ADAMYŇ ERKİNLİKLERİNİ WE HUKUKLARYNY, ONUŇ YAŞAÝYŞ DURMUŞYNY WE EMLÄKLERİNİ GYŞARNYKSyz GORAMAGY ÖZ BAŞ WEZİPESİ HASAP EDÝÄN DÖWLETDİR. HUKUK DÖWLETİNİŇ ESASY AÝRATYNYLYKLARYNYŇ BİRİ ŞEÝLE DÖWLETDE “KANUN TARAPYNDAN GADAGAN EDİLMEDİK ZATLARYŇ HEMMESİNE RUGSAT BERİLÝÄR” DİÝLEN ÝÖRELGÄNİŇ ULANYLYANLYGY BİLEN BAGLANŞYKLYDYR.

RAÝAT JEMGYÝETİ ÖRÄN ÇYLŞYRYMLY BAGLANŞYKLARYŇ WE DÜZÜMLERİŇ ULGAMYDYR. RAÝAT JEMGYÝETİ DÖWLETİŇ GARAMAGYNDAN DAŞARKY, OŇA GOŞULYŞMAÝAN ŞAHSARA GATNAŞYKLARYNYŇ ÄHLİSİNİ ÖZ İÇİNE ALŞONUŇ ÝALY-DA OL ADAMLARYŇ HEM-DE BİRLEŞMELERİŇ HER GÜNKİ İSLEGLERİNİ AMAL EDÝÄN, DÖWLETE BAGLY BOLMADYK JEMGYÝETÇİLİK EDARALARYNYŇ GİŇİŞLEÝİN ULGAMYNY HEM ÖZÜNDE JEMLEÝÄR.

ADAMLAR ÖZLERİNİŇ GÜNDELİK YAŞAÝYŞ DURMUŞY BİLEN BAGLY BOLAN İSLEGLERİNİŇ BİRNÄÇESİNİ (MYSAL ÜÇİN, BAZARLARDA WE DÜKANLARDA EKOLOGİK TAÝDAN HOWPSUZ İÝMİTLERİŇ WE İÇGİLERİŇ SATYLMAGYNA, YAŞAÝAN YERLERİNİŇ TÖWEREGİNİŇ ABADANÇYLYGYNYŇ ÜPJÜN EDİLMEGİNE WE Ş.M. BEÝLEKİ ZATLARA BOLAN İSLEGLERİNİ) DEĞİŞLİ BİRLEŞMELERİ WE WAGTLAÝYN HEREKET EDÝÄN GURAMALARY DÖRETMEK ARKALY KANAGATLANDYRÝARLAR. ŞEÝLE BİRLEŞMELER BİLİM, MEDENİYET, SPORT WE¹²⁴SYÝAHATÇYLYK MESELELERİ BABATDA HEM

RAÝAT JEMGYÝETİNDE DÖWLET TÄZE DEREJÄ GALÝAR. ADATY DÖWLETİŇ ÝERİNE RAÝATLAR BİLEN KANUN ÝÖRELGELER ESASYNDA GATNAŞYGA GİRÝÄN RAÝAT DÖWLETİ GELÝÄR. ŞEÝLE DÖWLETE HUKUK DÖWLETİ DİÝİLÝÄR. BU MESELÄ AÝRATYN GARAP GEÇELİŇ.

GADYMY AKYLDARLARYŇ DÖWLET BARADAKY GARAÝYŞLARYNYŇ ÜSTÜNDE BİZ ÝOKARDA HEM AZ-KEM DURUP GEÇİPDİK. ŞONDA BİZ DÖWLET BARADAKY TAGLYMATYŇ DÖREÝŞI WE KÄMİLLEŞİŞI BİLEN HEM AZ-KEM TANŞYPDYK. BU ÝERDE BİZ HUKUK DÖWLETİ DİÝLİP ATLANDYRYLÝAN DÖWLETİŇ ESASY ÝÖRELGELERİ DOGRUSYNDA GÜRRÜŇ AÇMAK İSLEÝÄRİS.

2. Döwletiň düýp mazmuny. Syýasy häkimiýet. Syýasat we ahlaklylyk.

HUKUGY ÖWRENİŞ YLMYNDA HUKUK DÖWLETİNİŇ ESASY ÝÖRELGELERİNİŇ HATARYNA ŞU AŞAKDAKYAŞAKDAKYLAR GOŞULÝAR:

1. Jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlarynda kanunyň agalyk etmegi.

Beýle diýildigi hukugyň jemgyýetiň ähli künjeklerine siňmekligini aňladýar. Jemgyýetçilik durmuşyndaky ähli dawalar we jedelli meseleler (hojalyk jedelleri, syýasy düşüňmezlikler, maşgala dawalary we ş.m.) diňe hukugyň üsti bilen, kanuny ýollar arkaly çözülmeli. Ýöne munuň üçin kanunlaryň inňän köp sanysynyň işlenilip düzülmekligi zerur. Hakykatdan-da, hukuk döwletinde jemgyýetçilik durmuşynyň hemme ugurlaryna degişli kanunlar hereket etmeli. Bu kanunlaryň hiç biri hem beýleki kanunlara ters gelmeli däl, ýagny olaryň birindäki getirilen düzgünler beýleki bir kanunlardaky göz öňünde tutulan düzgünleri inkär etmeli däl.

2. Kanunlaryň hil taýdan ýokary derejede bolmagy. Kanunlaryň sanynyň köp bolmagy hukuk döwleti üçin ýeterlik däldir. Esasy mesele kanunlaryň hil taýdan ýokary derejede bolmaklygyndadyr. Kanunlaryň hiliniň ýokary derejede bolmaklygy üçin bolsa olaryň degişli jemgyýetiň gymmatlyklary we däpleri bilen sazlaşyklylygy, kanunlaryň biri-birine çapraz gelmezligi, olarda jemgyýetçilik durmuşynda gabat

gelyän hadysalaryň mümkingadar hemme görnüşleriniň göz önünde tutulan bolmagy zerurdyr.

3. KANUNYŇ DÖWLETDEN ÝOKARDA DURMAGY. BU ÝÖRELGE DŇ ÖZÜNIŇ HEM KANUNA BOÝUN EGMELİDİGİ BİLEN BAGLANÝŞYKLYDYR. DÖWLET DİŇE KANUNLARY ÇYKARÝAN EDARA BOLMAN, EÝSEM, ONUŇ ÖZI HEM ÖZ ÇYKARAN KANUNLARANY GYŞARNYKSYZ ÝERİNE ÝETİRMELİDİR. HATDA KANUNLARY ÜYTGETMEK WE ÝATYRMAK BİLEN BAGLANÝŞYKLY HEREKETLER HEM DÖWLET TARAPYNDAN KANUNY TERTİPDE AMALA AŞYRYLMALYDYR.

4. ŞAHSYÝETİŇ AZATLYKLARYNYŇ, HUKUKLARYNYŇ WE MERTEBESİNİŇ MİZEMEZLİGİ. BU ŞERT HUKUK DÖWLETİNİŇ KONSTITUSIÝASYNDA ÖZ BEÝANYNY TAPÝAR. HUKUK DÖWLETİNDE HER BİR ŞAHSYÝETE DİŇE BİR WEPALY RAÝAT HÖKMÜNDE GARALMAN, EÝSEM, OŇA DEŇ HUKUKLY HYZMATDAŞ HÖKMÜNDE HEM GARALÝAR.

5. DÖWLETİŇ WE ŞAHSYÝETİŇ ÖZARA JOGAPKÄRÇİLİGİ. IKİ TARAPYŇ ARASYNDAKY DEŇHUKUKLY GATNAŞYKLAR OLARYŇ BİRİ-BİRLERİNİŇ ÖŇÜNDE ÖZARA JOGAPKÄRÇİLİKLERİNİ HEM AŇLADÝAR. DÖWLETİŇ ŞAHSYÝETİŇ ÖŇÜNDÄKİ JOGAPKÄRÇİLİGİ ONUŇ HUKUKLARYNYŇ GORAGYNY ÜPJÜN ETMEKDEN WE ONUŇ DURMUŞY GORAGY ÜÇİN ZERUR BOLAN MAKSATNAMALARY IŞLÄP DÜZMEKDEN WE DURMUŞA GEÇİRMEKDEN YBARATDYR. ŞAHSYÝET BOLSA ÖZ GEZEGİNDE DÖWLETİŇ KANUNLARANY ÝÖRITE ÝETİRMÄGE, ÄHLIUMUMY TERTİP-DÜZGÜN ÜÇİN ZERUR BOLAN HALATYNDÄ ÖZ-ÖZÜNİ ÇÄKLENDİRMÄGE BORÇLUDYR. ADAM HÄKİMİÝETİ HALAMAN-DA BİLER, ÝÖNE OL ONUŇ KANUNY ESASDALYGyny WELİN, DOLY YKRAR ETMELİDİR.

6. KANUNLARYŇ ÝERİNE ÝETİRİŞİNE GÇİLİK EDİLİŞİNİŇ NETIJELİ USULLARYNYŇ ULANYLMAGY. ŞEÝLE GÖZEGÇİLİK DÜRLİ DÖWLET EDARALARY TARAPYNDAN-PROKURATURA, KAZYÝET, POLİSİÝA WE Ş.M. BEÝLEKİ HUKUK GORAÝJY EDARALAR TARAPYNDAN AMALA AŞYRYLÝAR. KANUNLARYŇ ÝERİNE ÝETİRİŞİNE GÖZEGÇİLİGİŇ EDİLMEGİ HALKARA DEREJESİNDE HEM ZERURDYR. MYSAL ÜÇİN, BİRLEŞEN MİLLETLER GURAMASYNYŇ HALKARA KAZYÝETİ DÖWLETLERİŇ ARASYNDAKY ÝÜZE ÇYKÝAN HUKUK DAWALARYNA SEREDÝÄN EDARADYR.

7. HÄKİMİÝETİŇ BÖLÜNMEKLİK ÝÖRELGESİNİŇ AMAL EDİLMEGİ. BU ÝÖRELGE HUKUK DÖWLETİNİŇ BAŞ ÝÖRELGESİDİR. BU ÝÖRELGÄ GÖRÄ DÖWLET HÄKİMİÝETİ ÜÇ SANY ŞAHADAN, ÝAGNY KANUN ÇYKARYJY, ÝERİNE ÝETİRİJİ WE KAZYÝET HÄKİMİÝETLERİNDEN YBARAT BOLUP, OLARYŇ HER BİRİ ÖZÜNE DEGIŞLI WEZİPELERİ AMAL ETMELİ. OLARYŇ BİRİNJISI KANUNLARY IŞLÄP DÜZÝÄR WE YGLAN EDÝÄR, BEÝLEKİSİ OLARY IŞ ÝÜZÜNDE AMALA AŞYRÝAR, ÜÇÜNJISI BOLSA, BİRİNJİ İKİSİNİŇ ÖZYGTYÝARLYKLARYNYŇ ÇÄGİNDEN ÇYKMAZLYGYNA WE KANUNLARYŇ BERJAY EDİLİŞİNE GÖZEGÇİLİK EDÝÄR. HÄKİMİÝET BÖLÜNİŞİGİ HÄKİMİÝETİŇ BİR ELDE JEMLENİLMEZLİGİNİŇ WE DİKTATURANYŇ (DÖWLETİŇ ÇÄKSİZ HÖKÜMDARLYGynyŇ) EMELE GELMEGİNİŇ ÖŇÜNİ ALMAKLYGYŇ ESASY GİREWİDİR.

RAÝATYŇ HUKUK AŇY WE HUKUK MEDENİÝETİ KANUNLARY AMAL ETMEKLİGİŇ AÝRYLMAZ BÖLEKLERİDİR. DOGRUDAN HEM, KANUNLARY AMAL ETMEKLİK AŇLY HEREKETLERDEN YBARATDYR. HUKUK KADALARYNY WE KANUNLARY BERJAY ETMEKLİGE, ÝERİNE ÝETİRMELİGE WE ULANMAKLYGA GÖNÜKDİRİLEN HEREKETLERİŇ AŇLY-DÜŞÜNJELİ BOLMAGY RAÝATLARDA DEGIŞLI HUKUK MEDENİŇ BOLMAGYNY TALAP EDÝÄR. HUKUK AŇY UMUMY GÖRNÜŞDE ALNANDA, JEMGYÝETÇİLİK AŇYNYŇ HUKUK GATNAŞYKLARY BİLEN BAGLY BOLAN ZATLARY ŞÖHLELENDİRÝÄN TARAPDYR. JEMGYÜZÝÄN ADAMLARYŇ HER BİRİNİŇ¹²⁶AÝRATYNLYKDA ALNAN HUKUK AŇY HEM

ADAMLARYŇ HUKUK BILEN BAGLY BOLAN GARAÝYŞLARYNY WE DÜŞÜNJELERINI ÖZÜNDE JEMLEÝÄR. ADAMLARYŇ HUKUK BILEN BAGLANÝŞYKLY DÜŞÜNJELERI NÄÇE BAÝ BOLSA, ŞONÇA-DA OLARYŇ HUKUK AŇY GIŇDIR. RAÝATLARYŇ HUKUK AŇYNYŇ GIŇLIGI, DÜŞÜNJELERINIŇ WE GARAÝYŞLARYNYŇ DÜRSLÜGI BOLSA RAÝATLARYŇ HUKUK MEDENIÝETINIŇ ÝOKARY BOLMAKLYGYNYŇ ESASY ŞERTIDIR. EGER-DE JEMGYÝETDE ÝAŞAÝAN HER BİR ADAM ÖZ KONSTITUSION HUKUKLARYNY, ERKINLIKLERINI WE BORÇLARYNY GOWY BILÝÄN BOLSA, ÝURTDAKY HEREKET EDÝÄN KANUNLARDAN GOWY BAŞ ÇYKARYP BILÝÄN BOLSA, ONDA ŞEÝLE RAÝATLARDAN YBARAT BOLAN JEMGYÝETIŇ HUKUK MEDENIÝETI HEM ÝOKARY BOLÝAR. ÖZ RAŇ ÝOKARY HUKUK MEDENIÝETINIŇ BOLMAKLYGY DÖWLETIŇ ÖZI ÜÇIN HEM BÄHBITLIDIR. SEBÄBI ÝOKARY HUKUK MEDENIÝETI BOLAN RAÝATLAR JEMGYÝETÇILIK DURMUŞYNYŇ DÜRLI TARAPLARYNA DEGIŞLI BOLAN KANUNLARY GOWY BILIP, DEGIŞLI HUKUK DÜZGÜNLERINI BERJAÝ EDIP ÝAŞAMAKLYGY WE HEREKET ETMEKLIĞI BAÝARLAR.

HUKUGY BOZMAKLYK ÝOL HEREKETINIŇ DÜZGÜNLERINI BERJAÝ ETMEZLIK, ÝAGNY HOWPSUZLYGYNY ÜPJÜN ETMEZLIK, KESELI BEJERMEGIŇ DÜZGÜNLERINI BERJAÝ ETMELIK WE Ş.M. HEREKETLER GÖRNÜŞINDE HEM ÝÜZE ÇYKYP BILÝÄR. ŞEÝLE HALATLARDA DÜZGÜNI BOZANLARA ADMINİSTRATIW ÇÄRELER ULANYLYP, OLARA EDEN ETMIŞINIŇ YETIREN ZYÝANYNA GÖRÄ DUÝDURYŞ BERMEK, KÄÝINÇ YGLAN ETMEK, JERİME SALMAK, OLARY BELLİ BİR HUKUKLARYNDAN MAHRUM ETMEK ÝALY ÇÄRELER ULANYLYAR.

HUKUGY BOZMAKLYGYŇ IŇ HOWPLY GÜŞI JENAÝATDYR. JENAÝAT DIÝLIP JENAÝAT KANUNLARYNA LAÝYKLYKDA GADAGAN EDİLEN, ŞAHSYÝETE, JEMGYÝETE WE DÖWLETE ULY ZEEL YETIRÝÄN HYÝANATÇYLYKLY HEREKETLERE DÜŞÜNİLYÄR. JENAÝATÇYLYKLY HEREKETLERI ÜÇIN JEZALARYŇ DEGIŞLI GÖRNÜŞLERI GÖZ ÖŇÜNDE TUTULANDYR. JENAÝAT JOGAPKÄRÇILIGINE ÇEKİLEN ADAMLARA KAZYÝETIŇ KARARY ESASYNDA HUKUK JOGAPKÄRÇILIGINIŇ DÜZEDIŞ-ZÄHMET IŞLERINE ÝOLLAMAK WE AZATLYKDAN MAHRUM ETMEK (KÄBİR ÝURTLARDA ADAMLAR AZATLYKDAN ÖMÜRLİK MAHRUM EDİLYÄR YA-DA ÖLÜM JEZASYNA SEZEWAR EDİLYÄR) ÝALY GÖRNÜŞLERI ULANYLYAR.

ÝURİDİKİ JOGAPKÄRÇİLİGE ADAMLAR BELLİ BİR YAŞDA, ÝAGNY:

- RAÝAT-HUKUK MESELELERİ BABATYNDAN 18 YAŞDAN, KÄ HALATLARDA 14 YAŞDAN;
- JEMGYÝETÇILIK TERTİP-DÜZGÜNIŇ BOZULMAGY BILEN BAGLANÝŞYKLY JOGAPKÄRÇİLİGE 16 YAŞDAN;
- ADMINİSTRATIW HUKUGYŇ DÜZGÜNLERINIŇ BOZULMAGY BILEN BAGLANÝŞYKLY JOGAPKÄRÇİLİGE 16 YAŞDAN;
- JENAÇYLYKLY HEREKETLER BILEN BAGLANÝŞYKLY JOGAPKÄRÇİLİGE 16 YAŞDAN BAŞLAP ÇEKİLYÄR.

DÖWLET HAKYNDAKY, JEMGYÝETIŇ SYÝASY GURLUŞY HAKYNDAKY MESELE SYNPLAR HAKYNDAKY MESELE BİLEN YSNYŞYKLY UTGAŞYAR, AGALYK SÜRÜJİ SYNPLARYŇ DÜÝP BÄHBİTLERİNE GÖS-GÖNİ GALTAŞYAR. ŞOŇA GÖRÄ-DE W.I.LENİN BURŽUAZIÝANYŇ IDEOLOGLARYNYŇ HEMME ZATDAN BETER HUT DÖWLET HAKYNDAKY, ONUŇ ÝÜZE ÇYKMAGYNYŇ SEBÄPLERİ WE ONUŇ DÜÝP MANYSY HAKYNDAKY, MESELÄNİ HEMME ZATDAN BETER BULAŞDYRANDYKLARYNYŇ ÝÖNE ÝERDEN DÄLDİGİNİ AÝDYPDY. BURŽUAZ IDEOLOGLARY DÖWLETIŇ ÖMÜRLİKDİGİNİ WE ÜYTGIEWSİZDİGİNİ, ONUŇ TARYHDAN DAŞGYN HÄSÝETİNİ SUBUT ETMEGİ MAKSAT EDİNÝÄRLER.

Döwlet mydama bolup durmandyr. Mysal üçin: ilkidurmuş obşına gurluşy wagtynda şunuň ýaly guramanyň bolmagyna zerurlyk ýok eken, çünki hususy eýeçilik, duşmançylykly synplar bolmandyr. Jemgyýetiň işlerini jemgyýetiň ýa-da urugyň has hormatlanylýan we abraýly çlenleri dolandyrypdyrlar.

Diýmek, döwlet – taryhy hadysadyr. Ol hususy eýeçiligiň we emläk taýdan deňsizligiň peýda bolmagy netijesinde ýüze çykypdyr, emläk taýdan deňsizlik bolsa jemgyýetiň biri-birine duşmançylykly synplara bölünmegine getiripdir. Döwlet jemgyýetde antogonistik synplar peýda bolan mahalynda ýüze çykýar diýip, W.I.Lenin özüniň “Döwlet we rewolýusiýa” diýen eserinde ýazdy. Döwlet synpy garşylyklaryň barlyşyksyzlygynyň önümidir.

Döwlet bilen birlikde hukuk-jemgyýetde adamlaryň özlerini alyp barşynyň normalarynyň (kanunlarynyň) belli bir jemi hem ýüze çykýar. Bu normalar döwlet tarapyndan bellenişli, olary ýerine ýetirmeklik jemgyýetiň her bir çleni üçin hökmandyr. Synpy jemgyýetde hukuk hemişe agalyk sürüji synpyň erk-islegini aňladyp gelýär. Ekspluatatorçylyk döwletde hukuk ekspluatatorlaryň erk-islegini aňladýar.

Buržuaziýanyň ideologlary döwletiň göýä barlylara-da, garyplara-da deň derejede hyzmat edýändigini subut etjek bolýardylar. Hakykatda bolsa ekspluatatorçylyk jemgyýetde döwlet hususy eýeçiligi goramak üçin döredilendir. Onuň esasy wezipesi ekspluatirlenilýän köpçüligi boýun bolmak ýagdaýynda saklamakdan ybaratdyr. “Döwletiň özi bir synpyň üstünden beýleki synpyň agalyk sürmegini goldamak üçin maşyndyr” diýip, W.I.Lenin ýazdy.

Döwletiň düýp manysy onun ýerine ýetirýän funksiýalaryndan

ýüze çykýar. Şonuň ýaly funksiýalar iki hilidir – içerki funksiýa we daşarky funksiýadyr. Döwletiň içerki funksiýasy esasy funksiýadyr. Antagonistik jemgyýetde ol ekspluatirlenilýän köpçüligi basyp ýatarmaga gönükdirilendir. Daşarky funksiýa içerki funksiýadan gelip çykýar, ony dowam etdirýär, onuň üstüne ýetirýär. Ekspluatatorçylyk döwletde bu funksiýanyň maksady keseki territoriýalary basyp almakdan we öz ýerlerini beýleki döwletleriň çozuşundan goramakdan ybaratdyr.

Döwletler özleriniň tipi boýunça we dolandyryş formalary boýunça bölünýärler. Döwletiň tipi jemgyýetiň ykdysady bazisi bilen, önümçilik gatnaşyklary bilen kesgitlenilýär. Döwletiň şol tipi döwletiň synpy tebigatyny aňladýar, ýagny döwletiň haýsy synpa hyzmat edýändigini görkezýär. Ekspluatatorçylyk jemgyýetde döwletiň üç tipi – gul eýeçilik döwleti, feodalçylyk döwleti we kapitalistik döwleti bardyr. Bu tipleriň her birine dürli dolandyryş formalary (häkimiýet organlarynyň dürli gurluşy, dürli syýasy düzgün) mahsusdyr.

Döwlet aparatynyň monopoliýalar bilen birikmek prosesi monopolistik kapitalizmiň döwlet – monopolistik kapitalizme öwrülmegini aňladýar. Döwlet-monopoliýalara ykdysadyýat sferasynda-da, syýasy sferasynda-da çäklendirilmedik häkimiýet berýär. Häzirki zaman buržuaz döwleti hakykat ýüzünde monopolistik buržuazıýanyň işlerini dolandyryjy birhili komitete öwrüldi. Monopoliýalaryň döwlet bilen birikmegi proletar hereketiniň we milli azatlyk göreşiniň öňküsinden-de has rehimsizlik bilen basyp ýatyrylmagyna, täze agresiw uruşlaryň taýýarlanylmagyna we turzulmagyna alyp barýar. Fillosoflaryň atmagyna görä: “Milliarderleriň we millionerleriň sähelçejik üýşmegi kapitalistik dünýäniň bütin baýlygyna kontrolyz ygtyýar edýär, tutuş milletleriň durmuşyny özleriniň betpäl niýetleri üçin satlyk mala öwürýär”.

Imperialistik döwlet monopolistleriň täsirine düşüp, hatda bir wagtlar zähmetkeşleriň peýdalanyp gelen formal hukuklaryny hem her hili ýol bilen çäklendirýär. Bermit arkaly satyn almagy, nadaraçylygy, gorkuzmagy, adam öldürmegi giň möçberlerde ulanyp, saýlawlaryň jemlerini galplaşdyryp, buržuaziýa diňe monopoliýalara gürrüňsiz hyzmat etjek adamlaryň parlamente saýlanylmagyny we ýolbaşçy wezipelere bellenilmegini₁₂₉ gazanýar. Aslyýetden häzir

buržuaz parlamenti kapitalistleriň bütin synpynyň däl-de, eýsem onuň diňe ýokary gatlagynyň, maliýe we senagat magnatlarynyň kiçeňräk toparynyň erk-islegini aňladýar. Birentek kapitalistik ýurtlarda parlament demokratiýasyndan syýasy reakjsiýa tarap üzül-kesil öwrülýär.

4. Adam hukuklary ideýasy. Şahsyýetiň mertebesi hakynda.

Häzirki zaman buržuaz döwletiniň reaksionlygy ideologiýa barasynda hem ýüze çykýar. Giň halk köpçüligini öz yzyna düşürüp bilmejek ideýalary öňe sürmäge ýagdaýy bolmansoň, imperialistik buržuaziýa halk köpçüliginiň synpy göreşden ünsüni sowjak her tüýsli ylma garşy teoriýalary peýdalanjak bolýar. Ownuk buržuaz partiýalar, sagçy sosialistleriň ýolbaşçy ýokary gatlagy synpa parahatçylygy we buržuaziýa bilen proletariatyň arasynda hyzmatdaşlygy ündäp, aslyýetinde monopoliýalaryň bähbitleriniň goragynda durýarlar.

Imperializmiň esasy ideýa-syýasy ýaragy antikomunizmdir. Bu reaksiyon adyň aňyrsynda ähli öňde baryjy we rewolýusion zada garşy deňi-taýy bolmadyk göreş gizlenilýär. Biziň günlerimizde antikomunizmiň özi diňe bir ideologiýa bolmak bilen çäklenmän, eýsem sosializmýurtlaryna, halkara işçiler hereketine, Aziýanyň, Afrikanyň we Latyn Amerikasy ýurtlarynyň halklarynyň azat edijilik hereketlerine garşy gizlin we äşgär göreşmeklige gönükdirilen gös-göni syýasy ýol hem bolup durýar.

Kapitaliz ýurtlarynyň işçiler synpy, zähmetkeşleri özleriniň kommunistik we işçiler partiýalarynyň ýolbaşçylygy astynda imperializmiň reaksiyon syýasatyna we ideologiýasyna garşy göreşýärler. Olar diňe sosialistik rewolýusiýanyň özlerini kapitalistik monopoliýalaryň we harby-zabun düzgünleriň häkiminden halas etjekdigine barha gowy düşünýärler.

Häkimiýetiň düýp mazmuny. Häkimiýetiň esasy güşleri. Syýasy häkimiýet. Syýasy liderler. “Häkimiýet” sözüniň düýp manysy haýsy-da bolsa bir adamyň ýa-da toparyň başga bir adama ýolbaşçylyk etmegidir, has dogrusy, üstünden agalyk etmegidir. Şu manyda alnanda, “häkimiýet” sözüniň “höküm” düşünjesi bilen hem arabaglanyşygy duýulýar. Sebäbi¹³⁰ agalyk edýän tarap özüniň

tabynlygyndaky tarapa belli bir tabşyryklary ýerine ýetirmekligi höküm edip bilýär. Görşümüz ýaly, häkimlik etmekligiň esasy şert onuň bir tarapynda tabşyryk berýän, ýumuş buýurýan (höküm edýän) tarap, beýleki bir tarapynda bolsa şol tabşyryklary ýerine ýetirmäge borçly tarap bolmaly. häkimlik edýän tarapyň tabynlykdaky tarapy berlen tabşyryklary ýerine ýetirmäge borçly etmekligi üçin degişli güýji we serişdeleri bolmaly. şeýle serişdeleriň hataryna agalyk edýän tarapyň tabynlykdaky tarapy zorluk bilen mejbur etmeklige bolan mümkinçiligi hem girýär.

Jemgyýetçilik durmuşynda häkimiýetiň dürli güşleri gabat gelýär. Mysal üçin, maşgalada ene-atalar öz çagalarynyň üstünden özboluşly agalyk edip, öz hökümini ýöredip bilýär.

Emma jemgyýetçilik durmuşyndaky häkimiýetleriň içinde esasy orun syýasy häkimiýete degişlidir. Adamzadyň durmuşynda häkimiýetiň bu görnüşiniň peýda bolmagy jemgyýetde döwletiň döremegi bilen baglanyşdyrylýar. Bu, hakykatdan-da, şeýledir. Sebäbi islendik jemgyýet bähbitleri (islegleri) biri-birleriniňkiden tapawutly toparlardan ybaratdyr. Jemgyýeti düzýän dürli toparlaryň bähbitlerini sazlaşdyrmak, olaryň özara agzybirligini üpjün etmek, adamlary belli bir maksada gönükdirmek ýaly meseleleri çözmek üçin haýsy-da bolsa bir toparyň ýa-da şahsyýetiň jemgyýete ýolbaşçylyk etmekligi zerur, jemgyýetiň bolsa, öz gezeginde, bu topara ýa-da şahsyýete tabyn bolmagy zerur. Jemgyýete umumy ýolbaşçylyk edýän, ony birleşdirýän, düzgünleşdirýän häkimiýete syýasy häkimiýet diýilýär. Syýasy häkimiýet haýsy-da bolsa bir şahsyýetiň, belli bir syýasy guramanyň elinde hem bolup biler. Emma tutuş jemgyýet derejesinde alnanda, syýasy häkimiýet döwletiň elindedir. Munuň öz sebäpleri bar. Döwlet jemgyýeti dolandyrmak üçin döredilen ýörite edaradyr. Döwlet jemgyýeti özüne degişli bolan serişdeleriň üsti bilen adamlaryň oňa meýletin beren ygtyýarlyklarynyň esasynda dolandyrýar. Döwlet gerek ýerinde güýç hem ulanyp, jemgyýetde tertip-düzgüniň bolmagyny amal edýär. Döwletiň syýasy häkimliginiň gowşaklyk ýa-da güýçlülük derejesi onuň başynda duran şahsyýetlere, döwlet ýolbaşçylaryna, ýagdaý syýasy liderlere degişlidir.

Syýasy liderler diýlip, esasan, döwlet häkimiýetiniň iň ýokarky wezipesini eýeleýän adamlara₁₃₁ düşünilýär. Ýöne her bir döwlet

başyna geçen adam, sözüň hakyky manysynda syýasy lider bolup bilmeýär. Döwleti dolandyrmak, jemgyýeti agzybir saklamak, halky bir maksada gulluk etmäge gönükdirmek aňsat çözülyän meseleler däl. Şeýle meseleleri akyly-başly çözüp bilýän döwlet ýolbaşçysy hakyky lider bolup bilýär. Döwlet ýolbaşçysy halkyň arasynda öz adalatlylygy, dogruçylygy, parasatlylygy bilen tapawutlanmaly, uly abraýdan peýdalanmaly, halky yzyna düşürmegi başarmaly. Syýasaty öwreniş ylmynda syýasy liderler birnäçe toparlara bölünýär. Amerikan alymy Robert Taker syýasy liderleri aşakdaky üç topara bölýär:

1. Lider-reformator – jemgyýetde agalyk edýän maksat ýörelgelerine doly düşünýär, olary ykrara edýär, olar bilen ylalaşýar. Emma jemgyýetiň şol maksada ýetmek üçin ulanýan hereketlerini ýeterlik hasap etmeýär. Şol sebäplide ol jemgyýetdäki ýagdaýy üýtgedip, öňde goýlan maksada ýetmeklik täze, başgaçarak ýollar bilen amala aşyrmaga çalyşýar.

2. Liderrewolýusioner – jemgyýetde agalyk edýän garaýyşlary tutuşlygyna inkär edip, ähli güýjüni olaryň ýok edilmegine gönükdirýär. Ol düýbünden täze maksatlary öňe sürýär, jemgyýetçilik guruluşyny bütinleý üýtgetmäge başlaýar.

3. Lider-konserwator – jemgyýetçilik durmuşynda hiç bir zady üýtgetmek islemeýär. Jemgyýetiň şol bir dowam edip gelýän akym bilen ýöremegine ýygyn edýär.

Syýasy lideriň güşleri babatynda edebiýlara meňzeş başga-da garaýyşlar kän. Biz bu ýerde olaryň hemmesini sanap geçmekden saklanyp, syýasy liderlik meselesiniň harizmalaryň liderler we şahsyýet kulty diýlip atlandyrylýan taraplary barada az-kem gürrüň etmekçi. “Harizma” sözi irkristian golýazmalarynda gabat gelýär. Ol “hudaýtarapynlyk” diýen manyny berýär. Syýasaty öwreniş ylmynda ol nemes sosiology Marks Weber (1864-1920) tarapyndan girizilipdir. Bu düşüňjaniň üsti bilen syýasy lideriniň aýratyn bir topary häsýetlendirilip, şeýle liderlere öz önbaşçylyk edýän halky, goşuny tarapyndan köre-körleýin goldanylýan, pygamberlere deňelýän, ýarym hudaý hasaplanylýan serdarlar, serkerdebaşylar degişli edilýär. taryh ylmynda harizmalaryň liderleriň hatarynda Aleksandr Makedonskiniň, Gaý Ýuliy Sezaryň, Napoleonyň, Gitleriň, Frankonyň, Staliniň atlaryň sanalýar. Ýurduň halky ýa-¹³²da goşunyň esgerleri şeýle

liderleriň yzyna oňa doly ynanyp, onuň hemme hereketlerini doly goldap düşýär. Şeýle lideriň yzyna köre-körlük bilen düşen halk hatda ol ilaty ejir çekmeklige mejbur etse-de, ony näletlemän, gaýtam, tersine, oňa alkyş ýagdyrýar. Harizmalawyň liderlik şahsyýet kulty (cultus-tagzym etmek, boýun egmek diýen manylary berýän latyn sözünden) diýilýän hadysa bilen gös-göni baglanyşyklydyr. Şahsyýet kulty haýsy-da bolsa bir syýasy lideriň jemgyýetiň durmuşyndaky ornuna çakdanaşa ýokary baha berilmegi, hemme gazanylan üstünlikleriň diňe onuň ady bilen baglanyşdyrylmagy, onuň çäksiz mahabatlandyrylmagy, taraplanylmagygy we öwürmegi netinde emele gelýär.

Köplenç halatda liderleriň harizmasy ondan gorkmaklyk esasynda döreýär. Ýone harizmalawyň liderlik halkyň hakyky söýgüsiniň we hormatynyň esasynda hem dörap bilýär.

Saparmyrat Türkmenbaşynyň halkara jemgyçiligi tarapyndan häzirki zamanyň görnükli syýasy lideriniň biri hökmünde ykrar edilmegi. Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy diňe bir Türkmenistanyň taryhyna däl-de, eýsem, bütündünýä taryhyna hem iň görnükli syýasy liderleriň biri hökmünde giren şahsyýetdir. Ol türkmen halkyna onuň asyrlar boýy arzuwlan özbaşdak döwletini gurup berdi.

5. Demokratik däl syýasy düzgünler. Ruhň totallaýyn (tutuşlaýyn) weýran bolmagy.

Islendik döwlet öz syýasy ideologiýasyny (aňyýetini) jemgyýetiň içine wagyz ediş edaralarynyň we serişdeleriniň (okuw we terbiýeçilik edaralarynyň, radionyň we telewideniýäniň, gazetleriň we žurnallaryň, sungat we medeni edaralarynyň) üsti bilen ýaýradýar we ornaşdyrýar. Köp ýurtlarda syýasy aňyýeti halka ýetirmekde esasy orun şol ýurtda agalyk edýän syýasy partiýa degişli bolýar. Syýasy aňyýet jemgyýeti umumy bir maksada gönükdirmek we hakyň belli bir gymmatlyklary ykrar etmekligini gazanmak ýaly wezipeleri ýerine ýetirýär. Şahsyýetiň, ilatyň, tutuş jemgyýetiň syýasat bilen baglanyşykly bolan düşüňjeleriniň we garaýyşlarynyň, durmuş ýörelgeleriniň, erk-islegleriniň we duýgularynyň¹³³ köplügi bütewi halda

jemgyýetçilik aňyny emele getirýär. Ýeri gelende aýtsak, syýasy aň jemgyýetçilik aňynyň bir bölegidir. Syýasy aňyýet we syýasy aň düşüňjeleri bilen syýasy medeniýet düşüňjesi aýrylmaz baglanyşyklydyr. Syýasy aňyýet işleri maksada laýyk ýöredilen halatynda ýurduň raýatlarynyň syýasy aňy giň bolup, olar syýasatyň dürli meselelerinden dogry baş alyp çykarmagy baýarlar, öz syýasy hukuklaryna we borçlaryna dogry düşüňip, jemgyýetiň syýasydurmuşyna işjeň gatnaşýarlar. Jemgyýetiň syýasy medeniýetiniň derejesi raýatlaryň öz syýasy hukuklary we borçlary hakyndaky düşüňjeleriniň giňligine ýa-da darlygyna, syýasata goşulmagyň tertip-düzgünleri bilen tanyşlyk derejesine görä kesgitlenilýär. Raýatlaryň syýasy medeniň derejesi olaryň döwlet häkimiýetiniň edaralary bilen gatnaşygynda öz beýanyny tapýar. Halk bilen döwlet häkimiýetiniň arasyndaky gatnaşyk, esasan, raýatlaryň özleriniň saýlaw hukuklaryndan peýdalanyşynda aýdyň ýüze çykýar.

Belli bir wezipä dalaşgärlik edýänleriň maksatnamalary saýlawçylary dürli toparlara bölüp bilýär. Şol maksatnamalaryň mazmunyna görä saýlawçylar kime ses bermelidigini kesgitleýärler. Emma saýlawçylaryň dalaşgäri öz erkeklerine görä saýlap almak mümkinçiligi saýlaw meselesiniň diňe bir tarapy. Saýlawlaryň netijesi saýlawlaryň geçirilişiniň düzgünlerine, berlen sesleriň hasaplanylşyna hem bagly. Bu düzgünleriň we saýlaw ýörelgeleriniň toplumy saýlaw ulgamyny emele getirýär. Saýlaw ulgamlarynyň iki görnüşi bar. Olaryň birine mažoritar (majorite-diýen fransuz sözünden bolup, köplük diýen manyny aňladýar) ulgam, beýlekisine bolsa barabar gatnaşykly (proporsional) wekilçilik ulgamy diýilýär. Mažoritar ulgama görä, her bir saýlaw okrugyndan bir saýlaw okrugyndan bir adam saýlanylyp bilinýär. Dalaşgäriň içinden kime saýlawçylaryň 50 göteriminden köpüsiniň sesini alan bolsa, şol dalaşgär hem saýlanylýar. Barabar gatnaşykly wekilçilik ulgamy köp syýasy partiýaly döwletlerde ulanylýar. Bu ulgama laýyklykda, sawçylar belli bir adama ses bermän, öz maksatnamalary bilen çykyş edýän syyasy partiýalara ses berýärler. Saýlawlaryň netijesine görä iň köp orny eýelemäge hukuk gazanýar. Beýleki partiýalara bolsa, parlamentdäki orunlar olaryň saýlawlaryň netijesinde alan sesleriniň göterimleýin möçberine görä berilýär.

Döwlet iň gadymy syýasy edaralaryň biridir. Ilkinji döwletler

gadym zamanlarda Gündogarda döräpdir. Dünýäniň halklary öz taryhy geçmişleriniň dowamynda döwlet gurluşynyň gaty kän görnüşlerini ulanyp görüpdirler, döwletsiz ýaşamagyň kynlygyna ýa-da bolmaýanlygyna göz ýetiripdirler. Döwletiň haýsy zerurlyk esasynda döränligi hakyndaky mesele adamlary gadym döwletlerden bäri gyzyklandyryp gelipdir. Gadymy ýunan akyldary Aristotel döwletiň döreýşini tebigy hadysa hökmünde düşündiripdir. Onuň pikirine görä tebigatyň özi adamlary jübütleýin birleşmäge itekläp, ýagny aýal bilenerkegi birleşdirip, maşgalanyň döremegine sebäp bolupdyr. Emele gelen maşgalalaryň birnäçesi birleşip, bir umumylygy emele getiripdir.

Döwletiň döreýşi baradaky meseleden onuň esasy wezipeleri baradky meselä geçeliň. Jemgyýetiň iň esasy edarasy hökmünde her bir döwlet içerki we daşarky wezipeleri çözmäge borçludyr. Onuň içerki wezipelerine şu aşakdakylar girýär:

- emele gelen jemgyýetçilik gurluşyny gorap saklamak;
- jemgyýetiň ykdysady durmuşyny düzgünleşdirmek;
- jemgyýetiň ýaşayyş durmuşy üçin zerur bolan kadakanunlary we hukuk düzgünlerini işläp düzmek we olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek;

Döwletiň alamatlary. Döwletiň 4 sany esasy alamaty bar: 1) çägi, 2) ilaty, 3) suwereniteti we 4) dolandyryş apparaty (diwany). Olaryň her biriniň üstünde aýratynlykda durup geçeliň.

Döwletiň çägi. Her bir döwlet haýsy hem bolsa bir aýratyn alnan caked ýerleşýär. Häzirki zaman döwletleriniň köpüsi öz çäklerini goňşy döwletleriň çäklerinden serhet zolaklaryny geçirmek arkaly araçäkleyärler. Çäk döwletiň iň wajyp gymmatlyklarynyň biridir. Her bir döwlet diňe onuň çägi bolan ýagdaýynda hakyky döwletdir. Çäginin ululygy ýa-da kiçiligi döwletiň döwlet hökmünde Kabul edilmegine täsir etmeýär. Häzir dünýäniň ýüzünde çäginin ölçegi ummasyz uly döwletler-de, ujypsyzja caked ýerleşýän döwletler-de bar. Döwlete onuň ýerleşýän çäginin diňe gury gaty ýeri degişli däldir. Onuň eýeçiligine şol çägiň ýerasty baýlyklary-de suwly ýerleri-de (deňizleri, kölleri, derýalary), üstündäki howa giňişligi-de degişlidir.

Ilat. Hiç bir döwleti ilatsyz₁₃₅ göz önüne getirmek mümkin däl.

Sebäbi döwlet häkimiýeti belli bir caked ýaşan adamlaryň üstünden ýöredilýär. Diňe döwleti bolan halk özüni bir bütewi umumylyk – bir millet hökmünde duýýar.

Suwerenitet. Her bir döwletiň suwerenitetiniň bolmaklygy hem iň zerur alamatlaryň biridir. Suwerenitet sözi “souverainete” “ýokary häkimiýet” diýen manyny aňladýan fransuz sözünden. Döwletiň suwerenitetiniň bolmaklygy oňa ýurduň çäginde iň ýoakary häkimiýetiň degişlidigini we ol häkimiýetiň hökmürowanlygyny aňladýar. Bu bolsa döwletiň ýurdy özbaşdak we garaşsyz dolandyrmaga ygtyýarlydygyny, ýurduň çäginde hut şonuň buýruklarynyň we görkezmeleriniň gutarnyklydygyny aňladýar. Suwereniteti bolan döwlet öz daşary syýasatyny hem garaşsyz ýöretmäge ygtyýarlydyr.

Dolandyryş apparaty, häkimiýet (diwany). Döwlet ýurdy diňe özüniň ýörite döredilen edaralarynyň üsti bilen dolandyryp bilýär. Häziki zaman döwletleriniň dolandyryş apparaty birmeňzeş däl. Emma her bir döwletde hem şu aşakdaky ýaly edaralaryň ol ýa-da başga görnüşleri bar:

- kanunlary işläp düzýän wekilçilikli edaralar (parlamentler);
- ýerine ýetiriji we buýruk beriji edaralar (ministrlkler, häkimlikler);
- kanunlaryň we buýruklaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýän edaralar (kazyýet edaralary, prokuratura, polisiýa, harby güýçleri).

Ýokarda sanalan alamatlardan hem görnüşi ýaly, döwlet jemgyýetçilik durmuşynyň kadaly ösmegi üçin zerurlyk hökmünde taryhy taýdan dörän edaradyr.

Döwletler özleriniň çäkleýin gurluşy boýunça birnäçe görnüşlere bölünýär. Döwletler, esasan, imperiýa, unitar, federasiýa we konfederasiýa görnüşli döwletlere bölünýär.

Imperiýalar bir döwletiň başga halklaryň ýerlerini basyp alyp, olary özüne tabyn etmekliginiň netijesinde döreýän ägirt uly döwlet gurluşlarydyr. Imperiýalar elmydama diýen ýaly metropoliýalardan we oňa¹³⁶tabynlykda ýaşaýan

koloniýalardan ybaratdyr. Metropoliýa diýlip imperiýanyň başlangyç merkezine, ýagny ýerleri basyp almaklygy, birleşdirmegi we özüne tabyn etmekligi başlan ýadrosyna aýar. Imperiýalaryň ilaty dili, medeniyeti we dini aýry bolan dürli milletlerden we halkyýetlerden ybarat bolýar. Imperiýalara imperatorlar, patyşalar, soltanlar, korollar tarapyndan ýolbaşçylyk edilip, olar esasan, güýç ulanmak arkaly saklanýar. Taryh ylmy dünýede şeýle imperiýalaryň birnäçesiniň bolanlygy barada we olaryň wagtyň geçmegi bilen dargap gidendikleri barada giňişleýin maglumatlar berýär.

Unitar döwletler häkimiýetiň ýokary derejede merkezleşdirilýänligi bilen häsýän bir bitewi döwletlerdir. Ýöne olar başga ýerleri basyp almak arkaly döräpdöwletler däldir. Unitar döwletleriň hiç bir bölegi özbaşdak hereket edip bilmeýär. Hemme meseleler diňe ýeke-täk bolan merkezi häkimiýet tarapyndan çözülýär.

Federasiýa tipli döwletler birnäçe aýratyn döwletleriň meýletin birleşmesi, has dogrusy, döwletleriň soýuzy görnüşli döwletler bolup, olara girýän döwletleriň her haýsysy umumy meselelerden (goranmak üçin bir bitewi goşun saklamak, ýeke-täk pul birligini ulanmak ýaly)başga meseleleri özbaşdak, merkeze garaşsyz çözmeklige hukuklydyr.

Konfederasiýa tipli döwlet birnäçe döwletleriň wagtlaýyn birleşmesi görnüşindäki döwlet bolup, oňa girýän döwletleriň her biri özüniň syýasy özbaşdaklygyny saklaýar.

Häzirki zaman döwletleri barada gürrüň edilende, olaryň ählisiniň diýen ýaly öz döwlet we milli simwollarynyň (nyşanlarynyň) barlygyny bellemek gerek. Döwlet simwollarynyň iň esaslarynyň hataryna döwlet baýdagy (tugy), döwlet gerbi (tugrasy) we döwlet gimni (senasy) girýär. Her bir döwlet öz döwlet simwollarynda öz taryhy gelip çykyşyny, milli, medeni, syýasy we ykdysady aýratynlyklaryny simwoliki görnüşde aňlatmaga çalyşýar.

Syýasy ulgamlaryň görnüşleri. Syýasy sistema (ulgam) häkimiýetiň hereket ediş we ýaşaýyş usulydyr, ýagny onuň jemgyýetiň durmuşynda hakyky görnüşde ýüze çykmanydyr. Syýasy sistemanyň, esasan, iki sany görnüşü, ýagny monosentristik syýasy sistema we plýuralistik syýasy sistema görnüşleri bar.

Monosentristik (mono-ýeke, center-merkez) syýasy sistema, adyndan hem görnüşi ýaly, häkimiýetiň bir merkezden amal edilýändigini aňladýar. Şu görnüşli syýasy sistema piramidany ýatladyp, onuň çür depesinde iň esasy, ýagny häkimiýeti dolulygyna elde saklaýan, aýratyn bir şahsyýet ýa-da topar ýerleşýär, ondan aşakda ýerine ýetiriji edaralar, iň aşagynda bolsa halk ýerleşýär. Başgaça aýdylanda, ýokary häkimiýet buýurýar, ýerine ýetiriji häkimiýet ol buýrugy aşaky gatлага, ýagny halka ýetirýär, halk bolsa oňa boýun bolýar.

Plýuralistik (köplük manysyndaky pluralis diýen latyn sözünden) görnüşli syýasy sistema syýasy durmuşyň dürli syýasy edaralar arkaly ýöredilýänligini, jemgyýetde syýasaty amal etmeklige bolan garaýyşlaryň dürli görnüşleriniň barlygyny aňladýar.

Syýasy sistemanyň esasy wezipelerine şu aşakdakylar degişlidir:

- jemgyýetiň ösüşiniň baş ugurlaryny kesgitlemek;
- bellenilen sepgitlere ýetmeklik üçin zerur bolan serişdeleri bir ýere jemlemek we ulanmak;
- jemgyýeti düzýän gatlaklaryň arasynda maddy we ruhy gymmatlyklary paýlamak;
- jemgyýetde agzybirligi saklamak, adamlar toparynyň hereketlerini utgaşdyrmak;
- kanunlar çykarmak we olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek.

Syýasy sistemalaryň hereket edişine has doly göz ýetirmek üçin syýasy režim (düzgün) diýlen düşüňjeden giňden peýdalanylýar. Onuň üstü bilen syýasaty öwreniş ylmynda syýasy ulgamyň hereket edişiniň we häkimiýetiň amal edişiniň ýollary we usullary häsýetlendirilýär. Syýasy düzgünler dürli-dürlidir. Ylmynda dünýäniň ýurtlarynda gabat gelýän syýasy düzgünleri dört sany görnüşe bölmeklik kabul edilen. Syýasy režimler totolitar, awtoritar, liberal we demokratik ýaly görnüşlere bölünýär.

Totolitar düzgün. “Totolitar” diýen söz (totalis-bütün diýen manyny aňladýan latyn sözünden) syýasat₁₃₈ ylmynda giňden ulanylýar.

Totolitar düzgüniň esasy aýratynlygy häkimiýetiň jemgyýetiň üstünden doly, tutuşlaýyn gözegçilik edýändigidir. Şeýle düzgün ýöredýän ýurtda häkimiýet jemgyýetçilik durmuşyny tutuşlygyna öz göz astynda saklaýar. Häkimiýet diňe bir ykdysadyýeti, medeniyeti we maglumatlary öz gözegçiliginde saklaman, eýsem, adamlaryň şahsy durmuşyna hemhem aralaşyp, olary erkin şamakdan, özbaşdak pikir ýöretmekden we hereket etmekden mahrum edýär.

Awtoritar düzgün. Bu düzgün hem köp babatda totolitar düzgün bilen meňzeşdir. Onuň esasy üýtgeşikligi syýasy häkimiýetiň jemgyýetiň durmuşyny gatyşmaklygy, ony gözegçilik astynda saklamaklygy, totolitar düzgün bilen deňeşdirilende, birneme gowşagrakdyr.

Liberal düzgün. Bu düzgüni belli bir derejede geçiş häsýetli düzgün hökmünde häsýetlendirmek mümkin. Ol, köplenç, gysga döwürde dowam edip, köne düzgüniň we täze emele geljek düzgüniň häsýetli aýratynlyklaryny özünde jemleýär. Häkimiýetiň jemgyýetiň durmuşyna goşulmaklygy mümkinçilik berlip, olar syýasaty barada öz pikirlerini we garaýyşlaryny beýan etmeklige başlaýarlar. Adam hukuklarynyň çägi giňelip başlaýar.

Liberal düzgüniň esasy aýratynlyklarynyň biriniň geçirimlilikdigini hem belläp geçmek gerek.

Demokratik düzgün. Syýasy durmuş demokratik düzgün esasynda ýöredilen halatynda, häkimiýet bilen halkyň gatnaşygy deň esaslarda alnyp barylýar. Häkimiýet halk tarapyndan saýlanylýar. Halk häkimiýetiň işine baha berip, gerek bolan halatynda, oňa öz ön saýlan wekillerini başgalara çalşyp bilýär. Häkimiýet jemgyýetçilik durmuşyna diňe kanun esasynda gatyşyp bilýär.

Demokratiýa. Häkimiýetiň bölünmek ýörelgesi. Häkimiýetiň üç şahasy: kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýeti. Demokratiýa düşüňjesi (demos-halk we kratos – häkimiýet diýen manylary berýän gadymy ýunan sözlerinden) syýasaty öwreniş ylmynyň iň ýorgünli adalgalarynyň biridir. Demokratiň manysy we mazmuny, onuň ölçegleri, artykmaç we ýetmez taraplary, esasy şertleri dogrusyndaky meseleler adamzady gadym zamanlaryndan bäri gyzyklandyryp gelipdir. Biz bu₁₃₉ýerde demokratiýanyň hemme

meseleleriniň üstünde durup geçmeklikden saklanyp, diňe onun käbir esasy meseleleri barasynda agzap geçmek isleýäris.

Demokratiýanyň şertleri barada gürrüň edilende, ilkinji nobatda, jemgyýetde bazar ykdysadyň ýöredilmeginiň zerurlygy göz önünde tutlýar.

Demokratiýanyň mehanizmlerine saýlawlaryň erkinligi, ýagny her bir raýatyň öz islegine görä ses bermäge bolan hukugy, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň (radionyň, telewideniýaniň, gazetleriň we žurnallaryň)erkinligi we köppartiýalylyk degişlidir.

Demokratik jemgyýetde köpçülikleýin habar beriş serişdelerine aýratyn orun degişlidir. Döwlete garaşsyz, özbaşdak, erkin hereket edýän habar beriş serişdeleri halky jemgyýetçilik durmuşynyň ähli taraplary, şol sanda häkimiýetiň işleýşi dogrusyndaky maglumatlary we dürli garaýyşlary (hatda tankydy garaýyşlary-da) halka ýetirip, adamlaryň dünýägaraýşyna öz täsirini ýetirýär. Netijede, adamlaryň aňynda jemgyýet barada, esasan-da, häkimiýet barada giňişleýin garaýyşlar emele gelýär. Şol sebäpli-de köpçülikleýin habar beriş serişdelerine kähalatlarda dördünji häkimiýet hem diýilýär.

Demokratik jemgyýetler üçin köppartiýalylyk, ýagny jemgyýetiň dürli gatlaklarynyň adyndan çykyş edýän birnäçe syýasy toparlaryň (esasan, syýasy partiýalar görnüşli guramalaryň) bolmaklygy häsiýetlidir. Ýöne bir partiýalylyk ýagdaýynda-da jemgyýet demokratik häsiýete eýe bolup bilýär. (Mysal üçin, Türkmenistan we käbir arap döwletleri bir syýasy partiýaly döwletlerdir).

Demokratik jemgyýetde halk bilen häkimiýetiň özara gatnaşyklary Kabul edilen kanunlardyr düzgünler arkaly kadalaşdyrylýar. Şeýle jemgyýetde häkimiýetiň öz içki gurluşy häkimiýet bölünişigi ýörelgesi esasynda alnyp barylýar. Bu ýörelgeden ugur alynmagy häkimiýetiň bir elde jemlenilmek howpuny önüni almak bilen baglanyşyklydyr. Häkimiýet bölünişigi dogrusyndaky pikir ilkinji gezek XVII asyrdan peýda bolýar. Ýöne onuň hakyky manysy doly görnüşde fransuz akyldary şarl monteskýo (1689-1755) tarapyndan açylyp görkezilýär. Ol özüniň “Kanunlaryň ruhy hakynda” atly eserinde häkimiýete eýe bolan her bir adamyň häkimiýeti başardygyna öz peýdasynaulanmaklyga we öz₁₄₀ elinde uzak wagt saklamaklyga

çalyşýanlygyny belläp, şeýle eden-etdiligiň önüni almaklygynyňyoly hökmünde häkimiýet bölünişiginiň zerurlygyny tekrarlaýar. Soňra Monteskýo häkimiýetiniň ygtyýarlyklaryny üç topara bölüp, häkimiýetiň üç sany şahadan ybarat bolmagyny, ýagny onuň 1) kanun çykaryjy, 2) ýerine ýetiriji we 3) sud (kazyýet) häkimiýetlerine bölünmelidigi baradaky pikir öňe sürýär. Häkimiýetiň her bir şahasy kanun boýunça ozone degişli ygtyýarlyklaryň çäginde hereket edip, biri-birine garaşsyz bolmaly. Şeýle bölünişik şertlerinde hereket edýän häkimiýet bir elde jemlenip bilmeýär. Häkimiýetde özboluşly deňagramlyk emele gelýär.

**9-njy tema. Jemgyýet we adamzat, millet we maşgala.
Halk köpçüliginiň we şahsyýetiň taryhdaky
roly.
Taryhyň manysy we taryhy progres ideýasy.
– 2 sagat**

MEÝILNAMA

1. Jemgyýet halkyň belli bir köplüginin bitewi-tutuş sistemasy hökmünde. Adamzat bitewi-tutuş sosial-planetar sistema hökmünde.
2. Milletiň düýp mazmuny. Söýgi, nika, maşgala. Demografiki meseleler.
3. Halk taryhy esasy dörediji güýç hökmünde. Taryhda şahsyýetiň roly.
4. Taryhyň manysy we taryhy progres hakynda.

1. Jemgyýet halkyň belli bir köplüginin bitewi-tutuş sistemasy hökmünde. Adamzat bitewi-tutuş sosial-planetar sistema hökmünde.

Adamzat jemgyýeti diri ýaşayan ulgamlaryň ösüşiniň ýokary derejesidir, onuň esasy elementleri – adamlar, olaryň bilelikdäki işleriniň görnüşleri, ilkinji nobatda₁₄₁ zähmet, zähmet önümleri,

eýeçiligiň dürli görnüşleri we eýeçilik ugrundaky asyrlarça göreş, syýasat we döwlet, dürli institutlaryň jemi, ruhuň has ýiti-inçe çägi. Jemgyýeti özüni alyp barşyň örän guramaçylykly ulgamy we adamlaryň biri-biri bilen we tebigat bilen özara gatnaşyklary hökmünde kesgitläp bolar: çünki jemgyýet başlangyçda tutuş kosmos bilen däl-de, gönüden-göni ol ýa-da beýleki jemgyýetiň anyk ýerleşýän ýeri bilen özara gatnaşyklaryň baglanyşygynda kesgitlenendir.

Haçan-da biz adamzat jemgyýeti barada bitewilikde gürrüň edenimizde, öz içine ähli-adamlary alýan birleşigi göz önünde tutýarys. Munsuz jemgyýet diňe belli bir ýerde, aýratynlykda ýaşaýan özara umumy bähbitleriň, maksatlaryň, işleriň, zähmet işleriniň däpleriň, ykdysadyýetiň, medeniýetiň ýüpleri bilen baglanmadyk aýratyn alnan belli bir şahslaryň topary bolardy. Adamlar jemgyýetde ýaşamak üçin döredilendirler. Jemgyýet düşünjesi diňe bir häzirki döwürde ýaşaýan adamlary däl, eýsem geçmişdäki we geljekki nesilleri, ýagny ähli adamzady we onun taryhyny we geljegini öz içine alýar. Adamlaryň umumy ulgama birleşmegi onuň agzalarynyň erkine garaşsyzlykda amala aşýar we gaýtalanýar. Adamzat jemgyýetine hiç kim arza boýunça kabul edilmeýär, dünýä gelmegiň tebigy ýoly adamy jemgyýetçilik durmuşyna gutulgysyz goşýar.

Jemgyýet onuň ösüşiniň islendik derejesinde-bu köptaraplaýyn bilim, adamlaryň gatnaşygynda dürli görnüşli baglanyşyklaryň çylşyrymly goşulyşmagydyr. Jemgyýetçilik durmuşy ony düzýän adamlaryň durmuşy bilen çäklenmeýär. Jemgyýet aýratyn adamlar tarapyndan döredilip bilmegi mümkin bolmadyk: tehniki, guramalar, dil, ylym, filosofiýa, sungat, ahlak, hukuk, syýasat ýaly serişde we ruhy gymmatlyklary döredýär. Adamçylyk gatnaşyklarynyň çylşyrymly we gapma-garşylykly ýumagy, hereketler we olaryň netijeleri jemgyýeti bitewilik hökmünde düzýän zatlardyr. Adamzat jemgyýeti bu öz içinde bölünen umumy ulgam bolup, taryhy taýdan dörän we üznüksiz ösýän hil taýdan özgermeleriň derejelerini yzygiderli geçýän zatdyr. Bu ulgamyň umumy kanunalaýyklyklaryny onuň düzümine girýän we ösüşini ugrukdyrýan islendik elementiň häsýeti kesgitleýär. Diýmek, bu ulgamyň haýsydyr bir elementi aýratynlykda däl-de, bitewilige eltýän baglanyşygynda öwrenilip bilner. Jemgyýet – bu içki guramasy aýratyn alnan gurluşa degişli bolan dürli görnüşli

aragatnaşykary häsýetlendirýän, umuman, soňky hasapda esasanda adam zähmeti bolan ýeke-täk sosial organizmdir. Netijede ýene bir gezek nygtalýar, jemgyýet – bu adamlaryň durmuşlarynyň we döredijilikleriniň bitewi ulgamydyr.

Islendik bir zat belli bir böleklerden durýar ýa-da başgaça aýdylanda, her bir zadyň öz stukturasy (düzümi) bolýar. Jemgyýet diýlip atlandyrylýan umumylyk bolsa inňän köp böleklerden, has takygy, adamlaryň dürli toparlaryndan we gatlaklartyndan ybarat ymylykdyr. Adamlaryň dürli toparlarynyň we gatlaklarynyň köplügi jemgyýetiň sosial strukturasyny emele getirýär. Jemgyýetiň düzümine girýän adamlar ol ýa-da beýleki toparlara belli bir alamatlar we häsiýetli aýratynlyklar esasynda bölünýär. Mysal üçin, jynsy boýunça – aýallara we erkeklere, ýaşaýa ýeri boýunça – şäherlilere we obalylara, ýaşy boýunça – çagalara, ýaşlara, orta ýaşlylara, gartaşan adamlara we garrylara, bilim derejesi boýunça – bilimsizlere, başlangyç bilimlilere, gutarylmadyk orta bilimlilere, orta bilimlilere, ýörite orta bilimlilere, ýökary bilimlilere bölünýär. Edil şular ýaly degişli toparlara adamlar maşgala ýagdaýy, hünäri, käre, gurplyk derejesi, milleti, dini garaýşy we ş.m. başga-da onlarça alamatlar esasynda bölünip bilýär.

Jemgyýetiň sosial düzüminde synpy gatlaklara diýlip atlandyrylýan toparlar aýratyn tapawutlandyrylýär. Adamlar synpy gatlaklara, esasan, önümçilik serişdelerine (zawodlara, kärhanalara, işçi güýjüne, çig mala we ş.m.) bolan eýeçiligine görä bölünýär.

Jemgyýetiň sosial düzümi jemgyýetiň taryhy ösüşiniň dürli döwürlerinde biri-birinden tapawutlydyr. Mysal üçin, adamzat taryhynyň irki döwürleriniň jemgyýetleriniň gullar we gul eýeleri, feodallar we daýhanlar ýaly synpy gatlaklara bölünenligi we olaryň arasynda dürli görnüşli gapma-garşylyklaryň bolandygy hakyndaky maglumatlary bilýaris.

Jemgyýet öz aralarynda dürli gatnaşyklarda bolan sosial toparlaryň jemidir. Şeýle gatnaşyklar: ykdysady, syýasy, sosial we ruhy-medeni gatnaşyklar ýaly görnüşlere bölünýär. Jemgyýetiň ykdysady durmuşy öz içine, esasan, adamlaryň artasyndaky eýeçilik gatnaşyklaryny we pul-haryt gatnaşyklaryny alýar. Jemgyýetiň syýasy durmuşy bolsa öz gezeginde, syýasy häkimlik bilen baglanyşykly gatnaşyklardan ybaratdyr. Ýeri gelende aýtsak,¹⁴³syýäsy häkimiýetiň esasy wezipesi

jemgyýeti düzyän sosial toparlaryň bähbitlerini kadalaşdyrmakdan ybaratdyr. Adamlaryň, has dogrusy, sosial toparlaryň bähbitleri birmeňzeş däl. Mysal üçin, öz hususy emläginde önümçilik serişdeleri (zawodlary, kärhanalary, söwda merkezleri we ş.m.) bolan adamlaryň esasy bähbidi şol serişdeleri elinde saklamakdan, olary ýerlikli ulanyp, has köp girdeji almakdan, ýagny öňküden-de baýamakdan ybarat bolsa, gün-güzeranyny zordan aýlap ýören adamlaryň bähbidi, esasan, ertiriň aladasy bilen baglydyr.

Her bir adam jemgyýerde ýaşyna, bilimine, hünärine, eýeleýän wezipesine, gazanan abraýyna (sungatda, ylymda, edebi döredijilikde we ş.m.) görä belli bir orny eýeleýär. Adamyň jemgyýetdäki orny onuň sosial statusy bilen kesgitlenilýär. Jemgyýetde ýaşayan her bir adamyň özüne degişli sosial statusy bar. Mysal üçin, mekdepde okaýanlaryň sosial statusy – okuwçylykdyr. Kärendesinde ýer alyp hasyl öndürýän adamyň statusy – kärendeçi. Obada ýaşayanlaryň oba ýaşajysy diýen statusy bar. adamlaryň statusy üýtgap bilýär. Adamyň öz bilimini we hünärini artdyryp, başarnyklaryna we ukybyna görä başga bir käri edinip bilýär.

Adamyň sosial statusynyň üýtgemegi bilen onuň jemgyýetdäki oýnaýan sosial roly hem üýtgeýär.

Raýat jemgyýeti – adam hukuklarynyň goraglylygynyň prinsipleriniň hereket edýän hukuk döwletiniň ulgamynda şayan dürli şahslaryň birleşigidir.

Mähelle – bu tötänleýin gabat gelen adamlaryň belli bir ýerde wagtlaýynça ýa-da geçiji bir talaplary bilen toplanmagydyr. Psihologik nukdaý nazardan mähelläniň öz hereketlerine gözegçilik etmäge ukyby gowşak bolýar. Şol sebäpli mähellede her dürli duýgular hujuw möwç alyar. Jemgyýetde hemişe özlerini mähellede köpçülikde mert saýan ýone ýekelikde gorkak bolan adamlar tapylýar. Mähelläniň hereketleri olaryň duýguçyl ruhy halyna olaryň isleglerini ymtylmalaryny gowy öwrenip ony islän ýoluna salyp bolýan liderleriň täsirine bagly bolýar. Mähelle lidersiz bolmaýar. Žan-Žak Russo belleýşi ýaly hemişe mähelläni özüne tabyn etmek bilen jemgyýeti dolandyrmagyň arasynda tapawut bolýar. Adamzat taryhy mähelläniň hysyrdyly durnuksyzdygyny görkezýär. Adamlar taryhy obýektiw kanunlara laýyklykda dörettiler.¹⁴⁴I.A.Iliniň sözlerine görä halk aýry

we dagynyk köplükdir. Ýöne onuň güýji durmuşy we mertebesini belent tutmagy üçin bütewilik gerek. Halkyň jebisligi akyl paýhasy tejribesi gurply bolan halkyň hukugy erkinligini we döwlet ruhyny özünde jemlän ruhy güýçli ýeke-täk merkeze mätäç. Halk gurak ýeriň ýagşa mätäçligi ýaly akyldar serdara mätäçdir. Bu babatda Platon şeýle diýýär älem haçan-da onuň şasy akyldar bolanda ýa-da akyldary şa bolanda bagtly bolar. hakykatdanam serdary boladyk halkyň güýji gorkunç bolar. serdar bar jogapkärçiligi boýnuna alyar. Hyjuwdan garagy gapylan halk garaşyp duran howpy görmeýär diýip Siseron belleýär. Taryhyň başlangyjy aýratyn şahs däl-de halkdyr. Şahslar hemişe agajyň köküne bagly bolşy ýaly halka baglydyrlar. Rowaýatdaky Anteyiň güýji ýere bagly bolsa şahsyyetiň sosial güýji halka baglydyr. Ýöne halkyň isleg pikirlerine diňe geniý gulak asmagy başarar. Taryhy şahslar özleriniň aýratyn akly, erki, gylyk häsýeti, tejribesi, bilimi bilen wakalaryň aýratyn (indiuidual) görnüşlerini olaryň käbir netijelerini üýtgedip bileler emma olar wakalaryň umumy akymyny üýtgedip bilmeýärler, taryhyda yzyna dolap bilmeýärler. Sebäbi bu aýratyn şahslaryň başarnyklaryna bagly däl-de eýsem olaryň güýçleriniň ýetmejek derejesinde ýokarydyr. Taryhy prosesiniň ösüşinde genial we talantly şahslaryň ylym sferasynda ruhy medeni gymmatlyklary döredendigini görýäris. Täzelikleri döredýänler geniýlerdir.

Halk jemgyýet taryhynda döredilen ähli medeni gymmatlyklary dörediji hem gorap saklaýjydyr. Munuň sakasynda ilkinji nobatda görnükli alymlar, filosoflar, akyldarlar, şahyrlar, hudožniklar durýandyr. Halk ruhy gymmatlyklaryň çeşmesidir. Onuň döreden deňsiz-taýsyz gymmatlygy dildir. Dilsiz ne bir medeniýet, ne-de jemgyýet bolardy. Sungat taryhy gözellikleri döredýär. Adamzat fantaziýasy rowaýatlar, çeýe plastik tanslar, çeper haşaňlar, nagyşlar, dürli el işleri, nakgaşçylyk, arhitektura dürli sahna eserlerini döretdi. Halk taryhy döretti ýöne onuň döredijiligi meňzeş däl. Çünki halkyň özüne jemgyýetiň ösüş başgançaklaryna onuň tejribesi ylmy aň ösüşi meňzeş däldir.

Adamzat bütewi tutuş sosial planetar sistemadyr. Hiç bir jemgyýet ýekelikde öz özüni üpjün edip ýeterlikli kanagatlanarly derejede bolup bilmeýär. Her bir jemgyýet ösdügiçe şonçada başga döwletler

bilen dürli ugurlarda gatnaşygy ýola goýmaly öňküden-de aragatnaşyklary has berkitmeli ösdürmeli bolýar. Biz muny gadymy dünýä taryhyndan bilýäris. Şondan bäri aragatnaşyklaryň usullary barha kämilleşdi. Adamzat biologik tebigy gelip çykyşy boýunça älem kanunlaryna görä ýeke-täk “planetar maşglanyň” agzasydyr. Biziň her birimiz ol ýa-da başga döwletiň raýaty bolmak bilen бүтін birlikde бүтін adamzat jemgyýetiniň raýatydyrys. Бүтүн dünýä halklary ýeke-täk Ýerde ornaşanlygy üçin adamzat ähli jogapkärçiligi öz gerdeninde göterýär. Şonuň üçin adamzadyň baýlygy aýratyn bir jemgyýetiň ýa-da ýeke-täk adamynyň baýlygyndan has artykmaçdyr. Adamzat gatnaşyklary nesilden – nesile berkeýär we çynlaýar. Her bir jemgyýet, her bir millet özbaşdak aýratyn ýollar bilen medeniösdürip umumydünýä aragatnaşygyna girýär.

Durmuş – bu adamyň düzgün bolşy ýaly, önümçilik ýa-da jemgyýetçilik işi bilen meşgul bolmaçagy ýaşayan sosial çagidir. Durmuş şahsyýeti kämilleşdirýär häsýetlerini ýuze çykarýar. Onuň ruhy haly inçeligi, saglygy durmuşyň abadançylygyna baglydyr. Ol ynsan diňe bir dynç almaýar, ol özüniň maddy we medeni zerurlyklaryny hem kanagatlandyrýar.

Durmuş şertleri möhüm zerurlyklary kanagatlandyrmak serişdeleri geografiki ýerleşişine täsirlere halklaryň adatlaryna, gylyk-häsýetlerine, döp-dessurlaryna, sosial we milli aýratynlyklaryna medeniyetine bagly bolup durýar.

2. Milletiň düýp mazmuny.Söýgi, nika, maşgala. Demografiki meseleler.

Jemgyýetiň sosial strukturasynda iň wajyp orunlaryň biri adamlaryň milli aýratynlygy bilen tapawutlanýan toparlaryna degişlidir. Adamyň milli aýratynlygy onuň belli bir millete ýa-da halkyýete degişliligi bilen kesgitlenilýär. Ýer ýüzünde häzirki döwürde milletleriň we halkyýetleriň 2000-den gowragy bar diýlip hasaplanylýar. Milletlere we halkyýetlere bilelikde alnanda, syýasy, ylmy dilde etniki umumylyklar diýilýär. Adamlaryň umumylyklarynyň taryhy formasy bolan etniki umumylyklara milletlerden we halkyýetlerden başga toparlar –¹⁴⁶ uruglar, taýpalar we tireler hem

degişli hasap edilýär. Milletler we halkyýetler taýpalara we tirelere garanynda, has uly göwrümlü, aslynda olaryň birnäçeleriniň birleşmesi esasynda dörän umumylyklardyr.

Hakykatdan-da, etniki umumylyklar uzak taryhy döwrüň dowamynda emele gelyän umumylyklardyr. Dünýäniň etniki kartasyndaky häzirki milletleriň we halkyýetleriň hemmesi diýen ýaly gadym döwürlerdäki etniki umumylyklaryň biri-birleri bilen gatysyp gitmekligi netijesinde dörän umumylyklardyr. Mysal üçin, ylymda häzirki türkmen milletiniň gadymy ata-babalaryna irki döwürlerde Türkmenistanyň çäginde ýaşap geçen etniki toparlar – daklar, massagetler, parfiýalylar, oguzlar, hunlar we beýleki gadymy halklar degişi hasap edilýär.

Millet düşünjesiniň ähliumumy kabul edilen kesgitlemesi ýok. Emma muňa garamazdan, köplenç, millet diýlip belli bir çäkde ýaşayan, öz milli dili, milli medeniýeti (aýdym-sazy, amaly-haşam sungaty, edebi döredijiligi we ş.m.), milli däp-dessurlary, birmeňzeş özboluşly sosial-ykdysady durmuşy we milli aňy bilen tapawutlanan, aýratyn hem, öz milli döwleti bolan halka aýdylýar.

Milletleriň we halkyýetleriň umumy sanynyň köplüğine, ýagny olaryň sanynyň 2000-den hem geçýänligine garamazdan, halklaryň öz aýratyn, özbaşdak milli döwletleri gaty azdyr. Dünýädäki döwletleriň sany 200 töeregidir. Bu bolsa köp döwletleriň milli düzüminiň dürli-dürlüdigini, ýagny bir döletniň çäginde dürli halklaryň wekilleriniň ýaşayanlygyny aňladýar. Milli düzümine laýyklykda dünýäniň döwletleri birmilletli we köpmilletli döwletlere bölünýär. Bir döwletniň çäginde ýaşayan birnäçe milletleriň we halklaryň ähliumumy agzybirligini gazanmakdan, olaryň hemmesiniň özlerni bir bütewi halk hökmünde duýup ýaşamaklaryny üpjün etmek iňňän kyn mesele. Ýurduň çäginde ýaşayan milli toparlaryň arasynda kähalatlarda dürli görnüşli gapma-garşylyklar (miletara konfliktler) döreýär. Şonuň üçin-de köpmilletli döwletler we milletara gatnaşyklar meselesi iň wajyp syýasy meseleleriň birine örülip, döwletniň syýasatynda milli syýasat diýilýän aýratyn bir ugruň döremegine sebäp bolýar. Şeýle syýasatyň baş maksady bolsa ýurtda ýaşayan dürli milletleriň we halklaryň milli bähbitleriniň sazlaşdyrylmagyny üpjün etmekden ybaratdyr. Milli syýasatyň ýoýulmagy, haýsy-da bolsa bir¹⁴⁷ milletiň bähbidiniň ileri tutulyp,

beýlkei halklaryň hukuklarynyň çäklendirilmegi ýa-da olaryň milli mertebesiniň kemsidilmegi ýaly sebäler milletara gatnaşyklarynyň ýitileşmegine, çözülmegi kyn gapma-garşylyklaryň döremegine, netijede bolsa, milletleriň arasynda ululy-kiçli çaknyşyklaryň we uruşlaryň döremegine getirýär.

Köpmilletli döletlerde ýaşayan halklaryň agzybir ýaşamagynyň esasy şertleriniň biri milletara gatnaşyklarynyň oňyn medeniýetiniň bolmaklygy bilen baglanyşyklydyr. Şeýle medeniýetiň esasynda hemme milletleriň deňligi, deňhukuklydygy, hiç bir halkyň başga bir halkdan artykmaç däldigi, hemme halklaryň biri-birlerini sylap ýaşamalydygynyň zerurlygy hakyndaky garaýyşlar we duýgular ýatýar.

Her bir adamyň öz milletini söýmegi, öz milletiniň medeniýetiniň, döp-dessurlarynyň başga milletleriňkä garaňda özüne ýakynlygyny duýmagy tebigydyr. Emma diňe öz milletini söýüp, başga milletleriň medeniýetine, döp-dessuryna göwnüýetmezçilik etmek we başga milletleriň wekillerini aç-açan kemsitmek welin milletçilikdir. Milletara gatnaşyklarynda milletçilik ýaly hadysanyň dömegi köp sebälere bagly bolup bilýär. Esasan, ol milli aňyň düzümi bilen baglanyşyklydyr. Milli aňyň düzüminde esasy orun taryhy hakyda degişlidir. Taryhy hakyda öz içine halkyň öz taryhy geçmişi bilen baglanyşykly garaýyşlaryny we oý-pikirlerini alýar. Taryhy hakydanyň dürs bolmagy milletiň taryhy baradaky edebiýatlarda taryhy geçmişiň dogry, bolşy ýaly suratlandyrmagy bilen baglydyr.

Taryhy geçmişiň nadogry suratlandyrylmagy halkyň aňynda milleti kemsindiriji garaýyşlaryň dömegine hem getirip bilýär. Mysal üçin, sowetler döwründe türkmen halkynyň taryhy geçmişi suratlandyrylanda türkmenler, köplenç, gün-güzeranyny zordan aýlap ýören, dagynyk tire-taýpalara bölünen, sowatsyz, pes medeniýetli bir çarwa halk diýlip görkezilýärdi. Emma bu garaýyş hakykatdan daşdady, nädogry garaýyşdy. Orta Aziýanyň yzagalak halklaryny (özbekleri, gazaklary, täjikleri, türkmenleri, gyrgyzlary, garagalpaklary) feodalizmden ösen sosializme kapitalizmiň üstünden böküp geçen halklar hökmünde görkezmeklige ýykgyň edilip tapylan toslamady.

Jemgyýeti düzýän adamlar toparlarynyň biri-birlerinden dürli alamatlar boýunça tapawutlanýär.¹⁴⁸ Şol alamatlaryň içinde adamlaryň

ýaş aýratynlygy, jynsy, maşgala ýagdaýy we ýaşaýan ýeri ýaly alamatlara aýratyn orun degişlidir. Adamlar bu alamatlar esasynda dürli ýaşdaky toparlara, aýallara we erkeklere, obalylara we şaherlilere, maşgalylara we maşgalasyzlara (sallahlara we dullara) bölünýär. Adamlaryň şeýle toparlaryna ylmy dilde demografik toparlar diýilýär. Demografik toparlar sosial toparlaryň bir görnüşi bolup, olar jemgyýetçilik durmuşynda ähmiýetli roly oýnaýan toparlardyr. Hakykatdan-da, demografik toparlaryň hemmesi diýen ýaly jemgyýetçilik ösüşine öz täsirini ýetirip bilýän toparlardyr. Mysal üçin, belli bir döwürde ilatyň düzüminde çagalaryň agdyklyk etmegi, olary iýdirip-içirmek, geýindirmek, okadyp-öwretmek, terbiýe bermek bilen baglanyşykly meseleler maşgala we döwlet çykdaýjylarynyň artdyrylmagyny zerurlyga öwürýär.

Demografiýa – bu ilaty öwrenýän ylmyň adydyr. Aslynda, demografiýa sözi demos – halk we grapho – ýäzýaryn diýen manylary aňladýan gadymy ýunan (grek) sözlerinden emele getirilen düşüňjedir.

Demografiýanyň esasy öwrenýän obýekti ilatdyr. Ilat – bu belli bir çäkde (belli bir obada, şäherçede, etrapda, şäherde, welaýatda, ýurtda, sebitde we tutuş dünýäde) ýaşaýan adamlaryň köplügidir. Bu köplük wagtyň dowamynda sany azalyp ýa-da köpelip bilýän we düzümi üýtgäp durýan köplükdir.

Çägiň (mysal üçin, tutuş ýurduň çäginin) ilatynyň sanynyň we düzüminiň üýtgemegi üç sany demografik hadysa bilen baglanyşyklydyr. Has dogrusy, çägiň ilatynyň sanynyň we düzüminiň üýtgemegi, esasan, şu aşakdaky sebäolere baglydyr:

- çaga dogluşynyň derejesiniň ýokary ýa-da pes bolmagyna;
- ölüm hadysalarynyň köpelmegine ýa-da azalmagyna;
- çäge göçüp gelýänleriň (ýa-da ondan göçüp gidýänleriň) sanynyň köpelmegine ýa-da azalmagyna.

Aýdaly, ýurtda çaga dogluşynyň derejesi ýokary bolup, üstesine-de, ölýänleriň sany azalyp başlasa, ýurduň ilatynyň sany hem köpeliýär. Ýurduň ilatynyň sanynyň artmagyna bu ýurda göçüp gelýänleriň sanynyň artmagy hem oňyn täsir edýär.

Ilaty öwrenmeklik işi ilatyň¹⁴⁹hasabatyny ýöretmek, düzüminiň

üýtgeýşini, onuň geljekki ösüşiniň meýillerini çaklamak ýaly meseleleri öz içine alýar. Ílat hsabatynyň maglumatlary demografik barlaglaryň özenidir. Şeýle barlaglaryň dowamynda alnan netijeler bolsa ýurduň durmuş-ykdysady ösüşiniň baş ugurlaryny kesgitlemek üçin iň wajyp we iň zerur maglumatlardyr.

Ílatyň sany we düzümi baradaky maglumatlaryň esasy çeşmesi ilat ýazuwlary diýlip atlandyrylýan çäredir. Hat ýazuwlary gadym zamanlarda hem ol ýa-da başga görnüşlerde geçirilipdir. Häzirki döwürde şeýle çäreler dünýäniň köp ýurtlarynda azyndan her 10 ýylda bir gezek yzygiderli geçirilip durulýar. Ílat ýazuwy, dünýäniň köp döletlerinde şol bir meňzeş usullar arkaly amala aşyrylýär. Ol haýsy-da bolsa bir belli gün saýlanyp alnyp, şol günde çäkde (ýurtda) ýaşayan ähli adamlaryň uçdantutma ýzuwy görnüşinde geçiirlýär. Ílat ýazuwy geçirilende, adamlara olaryň ýaşı, jynsy, bilimi, ýaşayan ýeri, maşgala ýagdaýy we işleýän ýeri bilen baglanyşykly sowallar berilýär. Soňra şeýle sowallaryň netijesinde alnan maglumatlar ýörite hasaplanylyp seljerilýär we tutuş ýurduň, onuň sebitleriniň ilatynyň sany we düzümi barada degişli netijeler çykarylýar. Ílat ýazuwynyň esasynda alnan maglumatlar soňra gündelik ýoredilýän hasabat maglumatlary bilen birlikde ýurtda (çäkde, sebitde, şäherde, etrapda, obada) näçe adam ýaşayanlygy, olaryň näçesiniň aýaldygy, näçesiniň bolsa erkekdigi barada we ilatyň beýleki toparlary barada takyk netijelere gelmeklige mümkinçilik berýär.

Ýurduň ilatynyň sany, düzümi (adamlaryň ýaşı, jynsy, maşgalalygy we ş.m. alamatlar boýunça), sebitler boýunça ýaýrawy, gürlügi (1 kwadrat kilometre düşýän adam sany), çaga dogluşynyň we adam ölümünüň derejesi, ilatyň göçüp-gonuş hereketi baradaky maglumatlar döwletiň demografik syýasatyny işläp düzmek üçin, onuň esasy ugurlaryny kesgitlemek üçin zerur bolan maglumatlardyr. Aýdaly, alnan maglumatlar ýurtda çaga dogluşynyň derejesiniň barha pese düşýänligini görkezýän bolsa, onda dölet öz durmuş-ykdysady ösüşiniň baş ýörelgelerinden ugur alyp, çaga dogluşyny artdyrmak bilen baglanyşykly çäreleriň durmuşa geçirilmegini özüniň demografik syýsatynyň esasy maksadyna öwürýär.

Mysal üçin, soňky ýyllarda Russiýa Federasiýasynda çaga dogluşynyň derejesi peselýär,¹⁵⁰ adam ölümünüň derejesi bolsa

ýokarlanýar. Bu hadysalar ýurduň ilatynyň sanynyň her ýyl 800 müň adama çenli azalmagyna getirýär. Alymlaryň hasaplamalaryna görä, şeýle ýagdaý mundan beýläk-de dowam eden halatynda, Russiýänyň häzir 144 milliona barabar bolan ilaty her on ýyldan 8 million adama çenli kemelip, üstümüzdeki asyryň 90-njy ýyllarynda bary-ýogy 80 million adama golaý boljak. Ýeri gelende aýtsak, ilatyň sanynyň şeýle depginlerde kemelmegine ylmy dilde depopulýasiýa diýilýär. Russiýänyň hökümeti şeýle depopulýasion prosesini önüni almak maksady bilen täze demografik syýasaty durmuşa geçirip başlamaklyga mejbur boldy. Bu syýasatyň baş maksady dürli çäreler arkaly çaga dogluşyny ýokarlandyrmakdan (ýaş çatynjalara ýenillikli şertlerde ýaşaaýyş jaýyny bermek, ýaş çagaly enelere hemaýat etmek, her dünýä inen çaga üçin onuň ene-atasyna döwlet tarapyndan uly möçberde pul kömegini bermek ýaly çäreler arkaly), adamlaryň saglygyny gorap, olaryň ömür dowamlylygyny artdyrmakdan we ýurda täze göçüp geljekler üçin amatly şertler döretmekden ybaratdyr.

Bu mysal depopulýasion proses bilen baglanyşykly demografik syýasatynyň mysaly. Emma käbir ýurtlarda, tersine, ilatyň sanynyň çakdanaşa artmaklygy bilen baglanyşykly syýast hem durmuşa geçirilýär. Mysal üçin, çaga dogluşynyň depginini dürli ýollar çäklendirmeklige gönükdirilen syýasat geçen asyryň 70-njy ýyllarynda Hindistanda, şol asyryň 70-80-nji ýyllarynda bolsa Hytaýda (her bir maşgalada diňe bir çaganyň bolmaklygyna gönükdirilen syýasat) ýöredildi. Hakykatdan-da, bu iki dölet häzirki döwürde dünýäniň iň köp ilatly döletleri bolup, olaryň ikisinde bileikde dünýäniň tutuş ilatynyň (6 milliarddan gowrak) üçden bir böleginden hem köpüşi ýaşaaýar. Ilatynyň çakdanaşa köpelmegi Hindistanyň we Hytaýyň durmuş-ykdysady ösüşinde belli bir problemalar (kynçylyklar) döredýär. Adamlary azyk harytlary, iş ýerleri, ýaşaaýyş jaýlary bilen üpjün etmek, bilik we saglygy goraýyş edaralarynyň işini göwnejaý ýola goýmak ýaly meseleleri çözmeklik barha kynlaşýar.

Umuman alnanda hem, dünýäniň ilatynyň çakdanaşa artmagy häzirki zamanyň global (ähliumumy, bütindünýä möçberinde) meseleleriň biridir

Dünýäde häzirki döwürde ýüze çykýan demografik meseleleri çözülmegi aňsat bolmadyk₁₅₁ meselekeleriň hataryna girýär, bu

meseleler halkara jemgyýetçiligini barha aladalandyrýär. Ýer togalagynyň onlarça milliard ilaty eklemeklige mümkinçiliginiň barlygyna garamazdan, dünýä baýlygynyň paýlanyşy gyra deň däl. Dünýäniň in köp ilatly sebitleri bolan Aziýa we Afrika ýurtlarynda ilatyň sanynyň barha artmagy iýmit ýetmezçiligi, işsizlik, garyplaşmak ýaly hadysalaryň ýitileşmegine getirýär. Emma munuň tersine, Günbataryň ösen döletleriniň köpüşinde çaga dogluşynyň derejesiniň peselmegi ilatyň düzüminde garry adamlaryň paýynyň artmagyna sebäp bolýar we ol ýurtlar işçi güýjüni daşardan çekmäge mejbur bolýarlar. Häzirki döwürde Ýewropanyň köp döletlerinde gara işerde ol ýurtlara göçüp baran aziýalylar we afrikalylar işleýär. Ilatyň düzüminde başga ýerlerden göçüp baranlaryň sanynyň barha artmagy Ýewropa ýurtlarynda özboluşly kynçylyklary döredýär. Göçüp baranlaryň (emigrantlaryň hukuklarynyň kemsidilmegi olar bilen häkimiýetiň, ýerli ilatnyň arasynda belli bir dartgynlyklaryň döremegine sebäp bolýar.

Türkmenistan barada aýdylanda, bu ýerde demografik meseleler ýitileşen häsiýete eýe däl. Häzir Türkmenistanda 6 milliondan gowrak ilat ýaşaýar. Ilatyň gürülişi her kwadrat kilometre ortaça 14 adama barabardyr. Ýurduň ilatynyň 54%-i oba ýerleriniň ýaşaýjylarydyr. Ýurduň in köp ilatly welayaty Mary welaýatydyr. Ilatynyň sany boýunça in uly şäher Aşgabat şäherdir. Paýtagtyň ilaty tutuş Türkmenistanyň 13%-ine barabardyr. Çaga dogluşynyň derejesi soňky ýyllarda birneme peselýän hem bolsa, onuň derejesi goňşy döwletleriň birnäçesiniňkiden ýokarydyr. Halkyň saglygy barada edilýän aladalar, adamlaryň ýaşaýyş şertleriniň gowulaşmagy barada edilýän yzygiderli tagallalar adam ömrüniň ortaça dowamlylygyny barha ýokarlanmagy üçin esas döredýär. Häzir bu görkeziji ortaça 70 ýaş barabardyr.

Maşgala bir hojalyga degişli çagalar we ene-atalardyr. Maşgala jemgyýetiniň ilkinji ýaçeýkasydyr, ýagny özeni – öýjügidir. Maşgala jemgyýetiň gejekki işeňňir raýatlaryny terbiýelemegiň başlangyjydyr. Jemgyýetçilik ganaşyklarynda özboluşly we mukaddes orunlaryň birini maşgala eýeleýändir.

Maşgala milletiň aýartynlygynyň mele gelýän we kämilleşýän ojagydyr. Ahlak taýdan berk, ruhy taýdan belent maşgala islendik döwletiň mizemez baýlygydyr.¹⁵² Sonuň üçin maşgala baradaky

mesele bütün jemgyýete degişli meseledir.

Maşgala – jemgyýetiň esasy birligidir we esasy daýanjydyr. Jemgyýetiň ahlak, ruhy we edep kämilligi maşgalanyň kämillik derejesine baglydyr.

Jemgyýet maşgaladan başlanýar. Jemgyýetiň sagdynlygy we arassalygy maşgalanyň sagdynlygyna hem arassalyga baglydyr.

Jemgyýetiň durnuklylygy we abadanlygy köp babatda maşgalanyň durnuklylygyna we abadanlygyna baglydyr.

Her bir maşgala özboluşly, gýatalanmaýan bir dünýädir. Şonuň üçinem her bir adam jemgyýetçilik durmuşynyň tejribesini ilki bilen hut öz maşgalasynda alyp başlaýar. Maşgala terbiýesinde ata-eneleriň şahsy göreldesiniň ähmiýeti uludyr. Köp halatda maşgalanyň geljegi çagalara berilýän terbiýä baglydyr. Sebäbi ata-enäniň özüni alyp barşyndaky her bir hereketi terbiýe alýan çaganyň aňyna we hereketine siňýär.

Adamyň ahlaklylygyny, özüni alyp barşynyň esasy ugurlary we kadalary hut maşgalada kemala gelip başlaýar.

Maşgala çaganyň terbiýe üçin jemgyýetiň öňünde jogapkärdir. Munuň özi düşnükli, çünki maşgalada çaga oz ata-enesinden dürli maglumatlar alýar, onuň ahlak ýörelgesäm, edim-gylymam şu ýerde kemala gelýär.

Maşgala çaga uzak döwrüň dowamynda we yzygiderli tasir edip bilýär, ony dürli ýagdaýda göz astynda saklamaga maşgalanyň mümkinçiligi bar. sebäbi çaga ömrüniň esli bölegini maşgalada geçirýär. Adamyň gymmaty, onuň özüni alyp barşynyň esasy ýörelgeleri we kadalary hut maşgalada kemala gelýär. Çagany ilkinji ýyllardaky gurşap alýan maşgala mähir-muhabbeti köp babatda adamyň ahlak dünýäsini kesgitleýär.

Maşgalanyň jemgyýetdäki ähmiýeti uludyr. Ol ýaş nesle edep-terbiýe berip, ony diurmuşa ugrukdyryp, jemgyýete girişdirýär. Maşgala adamlara ruhy baýlyk, ahlak gymmatlyklaryny siňdirýär. Ynsanyň şahsy bagt we söýgi durýgulary we niýetleri hem maşgala bilen baglanyşyklydyr. Maşgalanyň hojalyk ähmiýeti hem uludyr. Şeýlelikde, maşgala¹⁵³çaganyň, adamyň dünýä ininden

soň ilkinji we ömürlik terbiýe mekdebidir. Maşgalada mekdep ýaşyna çenli çaganyň ruhy ahlak keşbi kemala gelýär. Adam бүтін ömrüne maşgala bilen baglydyr, onuň бүтін ömri maşgalada geçýär.

Alymlaryň pikirine, maşgala taryhy düşüňjedir, ol müňýyllyklaryň dowamynda üýtgäp, täze hile we mazmuna eýe bolup gelipdir. Ylymda gadymy döwürlerde maşgalanyň matriarhat (enelik döwri) we patriarhat (atalyk döwri) döwürleriniň bolandygy barada giňişleýin maglumatlar berilýär.

Maşgalanyň birnäçe görnüşleri bardyr. Düzümi boýunça maşgalalar ýönekeý we çylşyrymly (giňeldilen) maşgalalara bölünýär. Ýönekeý görnüşli maşgalalarda ene-ata we çagalar bilelikde ýaşaýar. Olar hem öz gezeginde doly maşgala (ene-atanyň iki hem bar) we doly däl maşgala (bir ene ýa-da bir ata) ýaly görnüşlere bölünýär.

Çylşyrymly ýa-da giňeldilen maşgala birnäçe nesilleriň bilelikde ýaşaýan maşgalasydyr. Meselem, türkmen maşgalalarynyň köpüsi (esasan-da, oba ýerlerinde) şeýle görnüşli maşgalalardyr.

Çagalarynyň sany boýunça çagasyz, az çagaly, orta we köp çagaly maşgalalar tapawutlandyrylýar.

Geografiki alamaty boýunça oba we şaher maşgalalary tapawutlandyrylýar.

Nika aýratynlygy boýunça poligamlaýyn (köp aýallylyk, köp ärlilik) we minigamlaýyn (jübüt nika – bir aýallylyk, bir ärlilik) görnüşli maşgalalar tapawutlandyrylýar.

Halk köpçüligi hemişe jemgyýetiň esasy öndüriji güýji bolupdy. Halk jemgyýetiň ähli baýlygyny döredýär, onuň ýaşamagynyň maddy şertleriniň özlerini döredýär. Halk köpçüliginiň zähmeti jemgyýeti zerur ähli zatlar bilen diňe bir üpjün etmek bilen çäklenmän, ol hatda onuň ösmeginiň umumy ahyrky sebäpkär bolup hem çykyş edýär.

Maddy eşretli dörediji bolan halk ähli taryhy zamanlarda aýgýtlaýjy rol oýnaýar. Diýmek, taryh aýry-aýry “beýik” şahsyýetleriň taryhy bolman, gaýtam ozaly bilen halk köpçüliginiň – onuň zähmetiniň, döredijiliginiň taryhydyr. Halkyň zähmeti taryhyň oruntutanlygyny, onuň dynuwsyzlygyny şertlendirýär.

Halk – munuň özi diňe bir fiziki zähmeti berjaý edýän adamlar bolmak bilen çäklenmeýärler ahyryn. Halk – munuň özi taryhy taýdan bir kysymdaş bolmadyk hadysadyr. Halka ilatyň öz döwriň progressiw wezipelerini çözmäge gatnaşýan synlary, gatlaklary, toparlary girýärler.

Millet – bu düzgün bolşy ýaly, ýerleşýän ýerleriniň we ykdysady durmuşlarynyň dilleriniň we ruhy sypatlarynyň belli bir derejede bolsa, biologik özboluşlylyklarynyň (bu, köplenç, daşky görnüşde ýüze çykýarlar), şeýle-de häsýetleriň, temperamentiň we adatlaryň aýratynlyklarynda ýüze çykýan adamlaryň umumylyklarynyň taryhy taýdan emele gelen görnüşidir.

Halkylyk – bu adamlaryň dil, territorial ýaşalýan ýer, ykdysady we medeni umumylygydyr.

Halkylyk duýgusy öz halkyň ruhy birliklerini duýmak we aňlamakdyr, has takygy, onuň medeni aýratynlyklaryny – däplerini, dessurlaryny, ynançlaryny aňlamakdyr.

Milletçilik – milli egoizmiň ýüze çykyş görnüşidir. Millet we milletçilikörän tapawutlanýanzatlardyr, bu şahsyýet we onuň ýitileşen özüne söýgüsi ýalydyr. Milletçiligiň esaslaryny millet hökmündäki artykmaçlyk we milli aýratynlyk düzýär, bu bolsa milli men-menligi döredýär.

Maşgala – bu är-aýally we olaryň nesillerini öz içine alýan ilkinji jemgyýetçilik guramasydyr. Maşgala şahsyýetiň aýratynlykda kemala gelmeginiň möhüm guraly: munda çaga ilkinji gezek jemgyýetçilik durmuşyna goşulýar, onuň gymmatlyklaryny, özüni alyp baryş düzgünlerini, pikirleniş ukybyny, dili özleşdirýär. Başgaça aýdylanda, maşgala – bu terbiýeçilik, durmuş tejribesini, ýaşaýyş paýhasyny nesilden-nesle geçirmek mekdebidir.

Şahsyýetara ylalaşyk-bu gymmatlyklaryň ugur ulanmasynyň, sosial we ahlak gözýetimleriniň, ýaramlylyklarynyň, temperamentleriň we häsýetleriň, emosional we intellektual derejäniň we ugrukmanyň (nastroý), gözýetimiň, zähmete gatnaşyklaryň we beýlekileriň oňalyly utgaşmalaryna (meňzeşlikde ýa-da özara biri-biriniň üstüne ýetirmekde) esaslanýan gatnaşyk, bilelikdäki iş ýa-da nikadaky durmuş boýunça taraplaryň özara¹⁵⁵kabul etmegidir. Nika-bu erkek

bilen aýalyň arasyndaky gatnaşyklaryň ýuridik resmileşdirilmegidir. “Dürli jynslardan bolan iki şahsyýetiň arasyndaky “nika” atlandyrylýan gatnaşyk-bu ýönekeý tebigy jynsy baglanyşyk we ýönekeý raýat şertnamasy däldir, ol ilkinji nobatda özara söýginiň we ynamyň esasynda dörän är-aýaly bir şahsa öwürýän ahlak baglanyşygydyr” (Gegel. Dürli ýyllaryň işi. M., 1971. sah.68) söýgi – aýratynlykda saýlanýan duýgy bolup, ol çuňňur we durnukly duýgulanmalaryň, pikiriň we işiň hemişe söýülýän adama ugrukmasynda, erkin, ak ýürekli we özüňden geçip oňa ymtylmakda ýüze çykýar.

3. Halk taryhy esasy dörediji güýç hökmünde. Taryhda şahsyýetiň roly.

Halk taryhy esasy dörediji güýç hökmünde. Halk köpçüliginiň we şahsyýetiň jemgyýetiň taryhy ösüşindäki orny baradaky mesele babatynda hem ylymda dürli garaýyşlar öňe sürülýär. Ylmy garaýyşlaryň esasy böleginde taryhy ösüşde halk köpçüligine çözüji orun berilýär. başga bir böleginde bolsa, tersine, esasy orun taryhy öwrülişikleriň başynda duran beýik şahsyýetlere degişli hasap edilýär. bu garaýyşlaryň iki topary bilen hem ylalaşmak mümkin. Sebäbi jemgyýet adamlar köpçüliginden ybarat bolan umumylyk. Onuň taryhy şol jemgyýeti düzýän adamlaryň ykdysady, syýasy we ruhy-medeni durmuşynyň ösüşi, olaryň arasyndaky sosial gatnaşyklaryň häsýeti bilen baglanyşykly. Taryhy taryh edýän, hakykatdan-da, ilkinji nobatda, şol jemgyýeti düzýän halk. Öz zähmeti bilen jemgyýetiň ýaşaýşy üçin zerur bolan maddy önümleri öndürýärýänem halk, öndürilen önümleri sarp edýän hem halk, öz ata-babalarynyň galdyran medeni we ruhy mirasyny döwre görä täzeleýän hem halk, öz ata-babalarynyň galdyran medeni we ruhy mirasyny döwre görä täzeleýän hem halk, öz tejribesini, bilimini, ylmyny öňküden-de artdyryp, ony öz geljek nesillere öwretmäge, miras galdyrmaga çalyşýan hem halk. Diýmek, halk esasy dörediji we esasy öndüriji güýç. Eger şeýle bolsa, onda oňa jemgyýetiň öňe gitmegine itergi berýän esasy güýç diýlip düşünilmegi nädogry däldir. Emma şol bir wagtyň özünde, şahsyýetleriň esasan-da, beýik şahsyýetleriň, halkyň taryhy ösüşindäki oýnaýan roluny (eýeleýän ornuny) hem inkär etmek bolmaz. Sabäbi jemgyýeti ösüş ýoluna, esasan,¹⁵⁶ halkyň öňüne çykyp, oňa

ýolbaşçylyk edip, ony täze ýeňişlerewe üstünliklere tarap gönükdirýän şahsyýetler düşürýär. Belki, wagtal-wagtal şeýle şahsyýetler döräp durmuşa, onda jemgyýetiň taryhy ösüşi hem uzak wagtlyryň dowamynda gaty haýallyk bilen giderdi. Ýöne şahsyýetler hem halkyň öz içinden çykýar. Olary öz önbaşçysy hökmünde ykrar edýän hem halk, onuň daşynda jebisleşip, onuň daşynda jebisleşip, onuň yzyna eýerýän hem halk. Beýik şahsyýetleri taryhyň sahnasyna belli bir taryhy şertler ýüze çykarýar. Olaryň aň-paýhasyna, önbaşçylyk ukybyna we başarnygyna köp zat bagly. Ýöne şahsyýetler hem öz pikirlerini we isleglerini diňe halkyň üsti bilen amal edip bilýärler. Aýdaly, haýsy-da bolsa bir beýik serkerde öz söweş ýeňişlerini mynasyp goşuny bolmadyk bolsa, şol goşuny düzýän münleçe esgerleriň edermenligi, gaýduwsyzlygy bolmadyk ýagdaýynda gazanyp bilerdimi? Elbetde, gazanyp bilmezdi. Edil şonuň ýaly, döwlet başyna gelen her bir täze adamyň hem, ony we onuň etmekçi bolýan hereketlerini öz ýurdunyň halky, şol ýurtdaky syýasy we jemgyýetçilik guramalary, öz egindeşleri goldamadyk ýagdaýynda, öz işinde üstünlik gazanyp bilmejekligi düşnükliidir.

Taryhy şahslar. Jemgyýetiň taryhy ösüşinde ähmiyetli rol oýnan (orna eýe bolan) beýik şahsyýetlere şýetiň taryhynda aýratyn orun berilýär, olaryň ady asyrlardan-asyrlara geçip gidýär. Şeýle şahsyýetlere taryhy şahsyýetler diýilýär. Bütündünýä taryhyndan we Türkmenistanyň taryhyndan şeýle şahsyýetleriň – şalaryň, hanlaryň, serkerdeleriň, din ýolbaşçylarynyň ýüzlerçesiniň adyny mysal getirmek mümkin: Aleksandr Makedonskiý, Ýuliý Sezar, Spartak, Isa pygamber, Muhammet pygamber, Napoleon Bonapart, Alp Arslan, Baýram han, Soltan Sanjar, Togrul beg, Jelaletdin, Beýik Saparmyrat Türkmenbaýy, Petr I, Keýmir kör, Oliwer Kromwel, Mahatma Gandi, Lenin, Stalin...

Bularyň we bu ýerde sanalmadyk beýleki taryhy şahsyýetleriň hemmesiniň taryhdaky orny deň däl. Olaryň içinde diňe öz ýaşaýan döwrüniň, öz ýaşaýan jemgyýetleriniň ykbalyna täsir edenleri-de, tutuş dünýä taryhynyň ösüş ýoluna täsir edenleri-de bar. Geçmiş taryhyň özi tarapyndan goldanylmadyk şahsyýetlerden hem doly. Aýdaly, Gîngiz han hem, Gitler hem taryhy şahsyýetler. Emma olary taryh goldamandy, sebäbi olar uruş ýoly bilen başga halklary gul etmäge çalşan şahsyýetler, adamzat taryhynyň ösüşine uly zarba salan,

uly zyýan ýetiren, adamzat ösüşini yza tesdiren şahsyýetler. Eden hereketleriniň dogrulygyna ýa-da nädogrulygyna garamazdan, olaryň ady taryhda galypdyr. Adamzadyň hiç bir täze nesli hem ol adamlaryň adyny taryhdan öçürip bilmeýär. Olara diňe olaryň eden taryhy hereketlerine görä baha berip bolýar.

Jemgyýetçilik ösüşine aýgytly täsir edip bilýän taryhy şahsyýetleriň ýuize çykmagy köp sebäplere bagly. Ol ýa-da beýleki bir adamyň taryhy şahsyýet hökmünde ýüze çykmagyna täsir edýän sebäpleriň in esaslary hökmünde şu aşakdakylary görkezmek mümkin:

a) şahsyyetiň dörän we hereket edýän jemgyýetiniň ösüş derejesi (*jemgyýetçilik gurluşy, döpler, kanunlar we ş.m.*);

b) jemgyýetiň şol pursatdaky ýagdaýy (*durnukly ösüşdedigi äldigi, progressiw hereketdeligi ýa-da regressiw häsýetli ösüşdeligi*);

c) onuň töweregindäki goňşy jemgyýetleriň aýratynlygy;

d) taryhy pursadyň belli bir hereketleri amal etmek üçin amatlylygy ýa-da amatly däldigi;

e) şahsyyetiň özüniň şahsy aýratynlyklary (*akyl-paýhasy, tutanýerliligi, guramaçylyk ukyby, talapkärligi, taryhy pursadyň esasy wezipelerini aýyl-saýyl edip bilmekligi, öz töweregine özüne mynasyp adamlary jemläp bilmeklik ukyby, ahlak ýörelgeleri we ş.m.*)

f) jemgyýetiň şeýle şahsyyete bolan mätäçligi.

Görşümüz ýaly, taryhy şahsyyetiň peýda bolmagy, bir tarapdan-a, jemgyýetiň özünde şeýle şahsyyete bolan islegiň döremegi bilen, ikinjiden bolsa, şahsyyetiň özünde ýolbaşçylyk (serdarlyk, serkerdelik) aň-paýhasynyň, ukyplarynyň we başarnyklarynyň bolmagy bilen bagly. Şeýle şahsyyete jemgyçilik mätäçligini bolsa, belli taryhy şertler we pursatlar döredýär.

Mysal üçin, sarahsly türkmenleriň serdary Gowşut hanyň beýik serkerdä mynasyp hereketleri, ulanan söweş usullary Hywa hany Mädeminiň sarahslylaryň üstüne eden ýöriýşine garşy söweşde, soňra bolsa Maryda bolup geçen gajar₁₅₈ urşunda aýdyň ýüze çykyp, bu

şahsyýetiň türkmen taryhyna beýik taryhy şahslaryň biri hökmünde girmegine esas boldy. Türkmen taryhynyň in pajygaly wakalarynyň biri bolan Gökdepe söweşleri halkyň içinden Gurbanmyratışan, Amangeldi Gönibek, Nurberdi han, Magtymguly han, Dykma serdar ýaly halk gahrymanlaryny taryhy şahsyýetleri öňe çykardy.

Daş – töweregindäki adamlaryň ynanjyna görä ylahy täsin duýgy eýe bolandygy ykrar edilen, adaty adamlaryň başarmajak ukyplary arkaly köpçülige täsirine ýetirip bilýän, ruhy taýdan baý adamlara harizmatiki şahsyýetler diýilýär. (Charisma – grek sözi bolup, şepagat melhem diýmegi aňladýar) Horezm häsýetli adamlar – gahrymanlar, reformatorlar, Allanyň keramatyny önünden mälim edijiler, onuň diýenlerini adamlaryň aňyna ýetirijiler beýik akyldarlar hem genilerdir, garşylyga täsirini ýetirip bilýänlerdir.

Harizmatik şahslaryň täsirini köpler ykrar edýärler, ýöne olaryň taryhy taýdan eden işlerine baha berlende bolsa, dürli garaýyşlar ýuze çykýar. Meselem: I.Kant adamzat beýikligi jähtden hristian ahlagyna görä häzirmi inkär edýär. F.Nişse bolsa gahrymanlaryň üçin harizm hökmanydyr hem gutulgysyzdyr diýip hasaplaýar.

Harizmanyň fenomen kökleri taryhyň irki döwrüne gabat gelýär.

4. Taryhyň manysy we taryhy progres hakynda.

Taryhyň manysy. Jemgyýet diňe bir biziň şu günki ýaşayan dünýämiz däl. Ol wagtyň we giňişligiň çäginde ýaýran umumylyk. Başgaça aýdylanda jemgyýet barada gürrüň edilende, onuň taryhyň önümidigini, ýagny uzak taryhyň dowamynda kämilleşip gelýän adamzadyň umumylygydygyny bellemek gerek. Bu dowamly ösüşe taryhy proses diýilýär. Taryh düşünjesiniň özi hem sözüň doly manysynda alnanda, diňe adamlar jemgyýetine degişlidir. Dünýä dürli halklara we ýurtlara bölünýän-de bolsa, adamzat taryhy ählumumydyr. Dünýä taryhy bütewidir. Sebäbi dünýäniň dürli halklardan we ýurtlardan ybaratdygyna garamazdan, adamzat taryhy elmydama dowamly ösüşdedir. Ýöne ösüşem dürli-dürli bolýar. Ýurtlaryň biriniň elmydama öňe tarap okgunly ösüş ýolunda bolmagy, beýleki birleriniň bolsa belli bir taryhy döwürde käbir sebäplere görä ösüşiň togtamagy ýa-da, tersine, ösüşinde¹⁵⁹belli bir yza gaýdyşlygyň bolmagy

hem mümkindir. Öňe tarap okgunly jemgyýetçilik ösüşine progres, ösüşin belli bir aralygynda üýtgewsiz häsýetde bolmagyna durgunlyk, yza tesmeklik häsýetdäki jemgyýetçilik ýagdaýyna bolsa regres diýilýär.

Taryhyň düýp mazmuny hakynda aýdylanda, ilki bilen öz taryhy ösüşiniň dowamynda adamzadyň aňynyň-düşünjesiniň we dünýägaraýşynyň artyp, öz ösüşiniň täze basgançaklaryna hut onuň özüniň ýyldan-ýyla, asyrdan-asyra, eýýamdan-eýýama kämilleşip, toplan tejribesi, bilimidir ylmy arkaly ýetýändigini bellemeli. Taryhy prosesin mazmuny diňe bir adamyň tejribesiniň, aňynyň düşünjesiniň artmagy däl. Onuň manysy adam azatlygynyň, adamzat bagtyýarlygynyň artmagy bilen hem baglydyr. Hakykatdan-da, her bir adamyň özüniň we özünden önen nesilleriniň bagtly durmuşy ugrunda alada edip ýaşaýşy ýaly, her bir jemgyýet hem öňküsinden has kämil bolmaga çalyşýar, özüniň we geljekki nesilleriniň durmuşynyň häzirkiden has bagtly bolmagy ugrunda alada edýär.

Adamzat jemgyýeti elmydama ösüşde. Ýöne jemgyýetçilik ösüşiniň depgini mydama birsydyrgyn bolmaýar. Köplenç halatda ösüş ewolýusion häsýetde, ýagny kem-kemleýin, tapgyрма-tapgyr görnüşde bolup geçýär. Emma käbir taryhy şertlerde welin, ösüş rewolýusion häsiýete hem eýe bolup bilýär. Rewolýusion ösüş diýlip jemgyýetçilik durmuşynda gaty gysga döwür aralygynda bolup geçýän düýpli özgerişliklere we öwrülişiklere aýdylýar. Jemgyýetçilik ösüşiniň, esasan, ewolýusion görnüşde bolup geçýänligi üçin, ylymda, köplenç, “jemgyýetiň ösüşi” diýlen düşünje bilen bir hatarda onuň bilen manydaş “sosial ewolýusion” diýen söz düzümi hem ulanylýar.

Indi jemgyýetiň ösüşiniň faktorlary (täsir edýän sebäpler) baradaky gürrüňe geçeliň. Bu mesele jemgyýeti öwreniş ylmynda jedelli meseleleriň biridir. Bu mesele dogrusynda jemgyýeti öwreniş ylmynda dürli garaýyşlar, pikirler we taglymatlar öňe sürülýär. Alymlaryň käbir topary jemgyýetiň ösüşine onuň ýerleşýän geografik sredasynyň, şawynyň aýratynlyklarynyň (topragyň hiliniň, ýeriň daglyk, düzlik ýa-da çöllük bolmagynyň, howa şertleriniň, haýwanat we ösümlik dünýäsiniň aýratynlyklarynyň) täsir edýänligini subut etmäge çalyşýar. Olaryň ikinji bir topary bolsa jemgyýetçilik ösüşiniň esasy faktorlary hökmünde ykdysady faktorlary,¹⁶⁰ ýagny maddy önümçiligiň

gurnalyş usulyny we synpy göreşi görkezýärler. Alymlaryň üçinji bir topary bolsa jemgyýetçilik ösüşiň iň esasy sebäbini adamzat aňynyň artmagy bilen, ýagny ylmyň, biliminiň we tehnologiýalaryň ösmegi bilen baglanyşdyrýarlar. Alymlaryň başga bir topary bolsa jemgyýetiň ösmegine adamlaryň öz ýaşaýyş durmuşlaryny has-da gowulandyrmak, zähmetini ýeňilleşdirmek bilen bagly islegleriniň artmagy täsir edýär diýen pikiri öňe sürýärler. Adamzat taryhynyň ösüşini hatda fiziki faktorlaryň üsti bilen düşündirmäge çalyşýan nazaryýetleriň hem birnäçesi bar. garaýyşlaryň hiç birine ham nädogry diýmek mümkin däl. Özüçe olaryň hemmesi-de belli bir derejede dogry. Ýöne hiç bir faktory hem jemgyýetçilik ösüşiniň düýp sebäbi hökmünde kabul etmek mümkin däl. Sebäbi jemgyýetçilik ösüşi çylşyrymly we iňňän köp taraply ösüş. Oňa geografik gurşaw hem, maddy önümçilik hem, adamzat aňynyň we dünýägaraýşynyň artmagy hem, ilatyň san taýdan köpelmegi ýa-da azalmagy hem, uruşlar, halkara dawalary hem, jemgyýete haýsy şahsyň ýa-da toparyň ýolbaşçylyk edýänligi hem, dini garaýyşlar hem öz aýgytly täsirini ýetirip bilýär. Jemgyýetiň ösüşine aýgytly täsir edýän zatlar başga-da kân. Ýöne jemgyýetçilik ösüşine täsir edýän faktorlar meselesi baradaky gürrüňi şu ýerde gysgaça jemläp, jemgyýetçilik ösüşinde, has dogrusy, taryhy ösüşde, halkyň we şahsyýetiň orny baradaky meselä seredip geçeliň.

10-njy tema. Jemgyýetiň ruhy-medeni durmuşy

1. Jemgyýetçilik aňy: düýp mazmuny, otnositel özbaşdaklygy we adamyň we jemgyýetiň ýaşaýş durmuşyndaky işjeň roly.
2. Syýasy aň we hukuk aňy.
3. Ahlak aňy.
4. Din filosofiýasy.
5. Estetiki aň we sungat filosofiýasy.
6. Ylmy aň we ylym dünýäsi.
7. Medeniýet filosofiýasy. Medeniýet we siwilizasiýa.

1. Jemgyýetçilik aňy: düýp mazmuny, otnositel özbaşdaklygy we adamyň we jemgyýetiň ýaşayş durmuşyndaky işjeň roly.

Teswirlenýän temanyň beýanyna gidişmezden ozal uly bolmadyk düşündirişi getirmegi makul bildik.

Islendik düşündirişe haýsydyr bir pikirden ýa-da pikirleriň toplumyndan düzülýär. Pikir aňda döreýär we aň arkaly aňladylýar. Aň pikirlenmek işiniň ähli sferalary bilen, pikirlenmäge bolan gyzyklanma we pikirlenmäge isleg bilen gönüden-göni aragatnaşykda bolýar. Aň oýlanmak bilen we oýlanmak arkaly peýda bolýan “pikir” bilen baglanyşyklydyr.

Näme üçin aň “oýlanýar”?

Eger-de aň “oýlanýan” bolsa, onda aňda, aň aňymda, başgaça däl-de, “hökman şeýle pikirlenmelidigine” ynamyň gowşandygyna şaýatlyk edýär. (“edil beýle däl bolaýmasyn “başgaçarak hem bolup biler ahyry?!” diýen ýaly soraglar ylma çynlakaý çemeleşýän adamlar üçin kadaly ýagdaý ahyry. Öňki ynamyň gowşamagy hökmany suratda ony inkär etmek üçin däl-de, käwagt, belki, ony ösdürmek ýa-da berkitmek maksady bilen hem emele gelip biler). Adamyň aňyna gyzykly bir ýagdaý mahsusdyr: kämahal şol bir wagtyň özünde oňa, aýdaly meniň aňyma, iki sany deň hukukly, ikisiniň-de dogry bolaýmagynyň mümkindigi inkär edilmeýän pikir gelýär. Şol pusatda, şol iki pikiriniň haýsynyň hakykat hökmünde saşyrmak üçin ruhy erkin tagallasy we onuň ähli güýjüniň şu maksada ugrukdyrylmagy zerurlyk hökmünde öňe çykýar.

Başgaça aňyň iş prosesi täze bilen könäniň aragatnaşygynda çözüji ähmiýete eýe bolýar. Ýöne ýaşayşda täze bilen könäniň dialektikasynyň çygryndan çykýan hadysalar-da az däl. meselem, duýdansyz ylmy açyş, ýa-da ulanylýan praktikanyň heniz könelmedik wagtynda-da bolup biljek gözlegler (meselem, rasionalizatorlaryň käbir gazanan netijeleri) aňyň “pikirlenmek” hereketine badalga berip bilýarlar.

Pikir, ýokarda belleýşimiz ýa-ly, aňda döreýär we aňyň kömegi bilen “dünýä inýär”, ýüze çykýar.

Eger-de, hakykata akyl ýetirmekde we düşünmekde Paýhasyň kuwwaty barada Dekartyň görkezmesinden, adam Paýhasynyň hakykaty bolşy ýaly düşündirmäge, nämälimi mälim, düşünüksizi düşünikli etmäge ukybyna we mümkinçiligine ynamdan ugur alynça, barybir bir zat, ýagny Paýhasyň nähili öz-özüne düşünýändigini, nähili öz-özünü düşündirýändigini, sözün, diliň kömegi bilen nähili düşündirip bolýandygy, nirede we nähili aňda “pikiriň” peýda bolýandygy gümürtik bolup galýar.

Aslyýetinde “pikir” name? nädip bir “pikiriň” kömegi bilen başga bir “pikir” barada “pikir” etmek mümkin? Ýene-de bir geň “pikir”: Geliň ýekeje sekunt oýlanyp göreliň. Adama, mysal üçin maňa, aýratyn anyk indibide, nähili usul bilen aýtjak bolýan “bir zadymy” maksada laýyk aňlatmak başardar. Görlüp oturylsa, ol gaty bir ýeňil iş däl. Çünki, meniň aýtjak bolýan “bir zadym” bilen, şol “bir zady” aňlatmak üçin meniň gözleýän – saýlap alýan sözlerimiň arasynda belli bir tapawudyň we aralygyň barlygy ýüze çykýar. Eger-de men beýan etjek bolýan “bir zadymy” şowsuz aňlatsam (aýtsam ýa-da ýazsam) bada-bat bir ýagdaý ýüze çykýar, ýagny sözleriň, diliň leksik we semantic serişdeleriniň, umuman, Diliň özüniň meniň aňlatjak bolýan, bir zadyma doly gabat gelmeýändigini boýun almaga mejbur bolýarys. Dil meniň aňymdaky şol “bir zady” doly aýdyň bolmasa-da meniň özüm üçin intuitiw düşnükli şol “birzady” bada-bat aňlatmaga girişmekden “çekinýän” ýaly görünýär.

Bu zatlary aýtmak bilen men “pikirlenmek” işiniň, şol işi dil üsti bilen aňlatmak meselesi çözülmänkä hem amala aşyrylyp bilinjekdigini tassyklaň bardygyny ýatlamak isleýärim.

Eýle bolsa, meniň düşündirjek bolýan “bir zadymyň” nämedigini, nähili bilmeli? Ol nähili peýda bolýar? Onuň mazmuny nämeden ybarat? Eýsem bu ýerde sözün doly manysynda Aň barada gürrüň barmaýarmy? Hut şeýle, çünki şu soraglar pikiriň sözden öň peýda bolup bilmejekdigine düşünmäge ýardam berýärler.

Bu mesele dürli filosofik akymlar tarapyndan dürli görnüşde düşündirilýär. Olaryň köpüsini birikdirýän pursat “aňyň we barlygyň” gatnaşygy bilen baglanyşyklydyr.

Filosofik mekdepleriň käbiri₁₆₃ taryh ösüşde aňyň agdyklyk ediji

roluny ykrar etse (muňa ähli idealistik akymlar degişlidir), beýlekiler (marksiz) çözüji ornuň barlygy degişlidigine tassyklaýarlar.

Şeýle çemeleşmeler XIX-XX asyrlardaky syýasy we ideologik çarçuwalaryň (sistemalaryň) täsiri astynda peýda boldular. Ýogsam, onda-da has ozal dekartgeki başlangyjyň hem deň hukuklylygy baradaky teoriýany (duzlizm) öňe süründi.

Dogrudan hem jemgyýetçilik aňynyň jemgyýetçilik durmuşy ýüze çykansyň, ondan giç ýüze çykandygyny göz önüne getirmek mümkin däl ýa-da tersine bolmagyda şonuň ýaly ynandyryjylyksyz. Ruhy ösüşiň esasy hökmünde aň we barlyk biri-birinden aýratyn emele gelmäge, aýratynda, biri-birinden üzňe ýaşamaga ukyply däldirler. Bu ýerde idealizmede, materializmede hiç hili orny ýok, diňe jemgyýetçilik aňynyň iki dürli ýaşaýyş mazmunynyň bardygy tassyklanýar.

1. Şöhlelendiriji ýa-da adam aşykly mazmuny (ideýalar)

2. Aňyň işeňňir-döredijilik ukyby. Bu ýerde adam beýnisinde emele gelen aňy barlygyň (durmuşyň) material ýaşaýyşynda ulanylyşy göz önünde tutulýar.

Ideýalar gündelik iş prosesinde maddy görnüşe eýe bolýarlar. Şeýlelikde, aňyň mazmuny diňe bir ýagdaýda, bir şertde, ýagny onuň jemgyýetçilik durmuşyny özgertmek arkaly öz arkaly öz şöhlelenmesini tanaýanlygy bilen ýüze çykýanlygyndadyr. Aňyň şöhlelenmek ukyby jemgyýatçimek şaýşyny özgertmekde amala aşýar. Bu iş hemişe öňe gidijilik häsýetine eýedir. Munuň şeýledigini taryhy ösüş tassyklaýar. Ideýalar, hususunda, durmuş-syýasy taglymatlar jemgyýetçilik ösüşden öňe çykýarlar we belli bir wagtyň dowamynda durmuşa geçirilýärler. Şeýle mysaly Türkmenistanyň iň syýasy taryhyndada görmek bolýar. Türkmenistanyň häzirki ösüşi, iş ýüzünde, ýurduň Prezidenti G.M.Berdimuhamedow tarapyndan ylmy esasyda işlenip düzmek Beýik galkynyşlar zamanasynyň ösüş taglymatlaryna laýyklykda alnyp barylýar. Hormatly Prezidentimiziň işläp düzen taglymatlary bir tarapyndan onuň şahsy ylmy edermenligi bolsa, ikinji tarapyndan ýurt ösüşiniň ýol görkeziji Maksatnamasy bolup hyzmat edýär. Şeýlelikde, jemgyýet ideal we maddy hakykatlaryň bitewiligi bolup çykyş edýär.¹⁶⁴ umumylaşdyrylan düşüňjeleriň,

ideýalaryň, teoriýalaryň, düygularyň, häsýetleriň we döp-dessurlaryň jemi jemgyçilik aňynyň mazmunyny düzýär we ruhy barlygy emele getirýär. Jemgyýetçilik aňynyň şu häsýeti ony, jühbetsiz, jemgyýetçilik durmuşynyň möhüm bölegine öwürýär.

Ýöne jemgyýetçilik aňynyň we jemgyýetçilik durmuşynyň bütewiligi olaryň biri-birinden tapawudyny ortadan aýrylmaýar. Galyberse-de olaryň arasynda düýpli aýratynlyklarda, hatda belli bir ölçegde özbaşdaklykda saklanýar. Adamzat ýaşayşynyň irki döwürlerinde barlygyň aňa täsiri has güýçli bolan bolsa, soňky etaplarda bu täsir has çylşyrymly ýollar arkaly, dň, syýasy we hukuk gatnaşyklarynyň üsti bilen amala aşyrylýar.

Bu prosesiniň ikinji tarapy aňyň barlyga täsirini göz önüne tutýar. Hatda aňyň barlyga täsiriniň bara-bara güýçlenmegi we göni, aç-açan häsýete eýe bolmagy kanunalaýyklyga öwrülýär. Bu ýerde ýene-de Türkmenistanyň Prezidentiniň öňe süren ideýalarynyň barha we barha iş prosesinde material dünýä ornaşdyrylýandygyny ýatlap bileris.

Şeýelikde, şöhlelenme we işeňňir-döredijilik işi hökmünde aň şol bir prosesiniň biri-birinden üzňeleşmeýän iki tarapynyň bitewiligi hökmünde öňe çykýar. Özünüň barlygy täsirinde ol, birnäçesinden, barlyga jemgyýetçilik aňyna jemgyýetçilik aňyny, şertleýin, derejelere we görnüşlere bölmek kabul edilendir. Adaty – praktiki derejesinde, adyndan görnüşi ýaly, durmuş – praktiki, sistemalaşdyrmadyk, şol bir wagtyň özünde-de bütewi durmuşa düşünmeklik aňladylýar. Jemgyýetçilik aňynyň nazaryýet derejesinde bolsa, ýene-de adyndan görnüşi ýaly, döredijilikli işlenen, paýhaslaýyn ulgamlaşdyrylan ideýalara düşünnilýärler (bölekdeýin ylymlardamy, sungatdamy, filosofiýadamy – parhy ýok) şeýle bölünişik jemgyýetçilik aňynyň ähli görnüşlerine häsýetlidir.

Adaty-praktiki derejä, hamala diýersiň, pes gymmatly dereksiz, özakymlaýyn pikirler girýär diýip oýlamak hemişe dogry däl. Ony köpçüligiň pes medeniýeti bilen baglanyşdyrmak hem nädogrydyr. “Adaty” diýen düşünjede obýektiw ýaşayan we zerur bolan, ägirt uly ýaşayş mazmuny bilen doldurylan jemgyýetçilik aňynyň derejesi bardyr. Onuň artykmaç we ýetmez taraplary bar. meselem, sistemalaýynlygyň we paýhasa daýanmagyň garşysyna adaty aň teoretik görki görnüşlere mahsus¹⁶⁵ bolmadyk doly we giň durmuşy

duýmaklyka eýe bolýar. Islendik ylmynda yza degişli adaty derejäni öwrenmän ýokary hünärmen bolmak mümkin däl.

Galyberse-de adaty aň onuň teoretik görnüşinden hakyky durmuşa, barlaga has golaýdyr. Adaty aňnyň tejribesi teoretik aň üçin ähmiýetli çeşme bolup hyzmat edýär.

Onuň kemçiligi öz-özünden düşnükli, çünki ol heniz ylmylyk derejesinden bärde. Şoňa görä-de, onda ýalňyşmalaryň, azaşmalaryň, nädogry düşüňjeleriň bolup bilmegi örän we örän ähtimaldyr.

Azady aň jemgyýetçilik psihologiýasynyň esasyny düzýär. Jemgyýetçilik psihologiýasy, iş ýüzünde, adaty aňnyň umumylaşak we köpçüligiň oý-pikirlerine ornaşan görnüşidir.

Aňnyň teoretik derejesiniň umumylaşan görnüşü ideologiýadyr. Onda jemgyýetçilik toparlaryň tejribesi we bähbitleri jemlenýär, olaryň sosial-syýasy wezipeleri, maksatnamalary kesgitlenýär, abraýly ideýalaryň ulgamlary öňe sürülýär.

Jemgyýetçilik aňynyň iki görnüşiniň sazlaşygyny gazanmakda jemgyýetçilik pikirini öwrenmäge uly rol degişlidir. Bu usul jemgyýetçilik aňynyň iki derejesiniň statistik ortara gymmatyny, dürli sosial toparlaryň bolup geçýän wakalara gatnaşygyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Adamyň gündelik ýerine ýetirýän işleri, ylmy, dşleriniň käbiri sözsüz pikirini bolup bilmejekdigini subut edýän ýaly görünýär. Mysal üçin, saz sungatyny ýa-da tansy alyp göreliň. Ýöne olaryň hem özboluşly “dili” bar ahyry. Biz simfoniýany sazyň dilinde diňleýäris, tansa plastikanyň dilinde düşüňýäris. Pantomimany synlap her bir adam onuň mazmunyna sösüs düşüňýär, ýöne sözün kömegi bolmasa ony başgalara düşündirip bilmeýär.

Diýmek, pikire döremek, ýüze çykmak we ýerine ýetirmek üçin dilden başga serişde ýok.

Söz duýulmak, dil bolsa sensualistik häsýetlidir. Diliň kuwwaty-da, mertebesi-de, şol bir wagtyň özünde aňy aňmak, pikir üsti bilen pikir hakda pikirlenmek üçin ýeterliksizligi-de hut şondadyr. Şeýle bolanda filosofyň önünde peýda bolýan wezipe duýulmaýany, duýgudan daşardakyny duýga yynanmakdan¹⁶⁶ybarat bolýar. Beýle hadysa

filosofiýanyň taryhynda transsendent hadysa atlandyrylýar.

Ýöne biz şu ýerde saklanalyň.

Bu preblema bilen gyzyklanýanlara Kanta, Gusserle, iň bolmanda Mamardaşwelä ýüzlenmegi maslahat berip şu ýerde saklanalyň. Näme sebäpli biz ýokardaky “pikirleri” ýatladyk? Jogap örän ýönekeý. Jemgyýetiň, islendik jemgyýetiň ruhy-medeni durmuşynyň gözbaşy şol düşüňjelerden gaýdýar, şol düşüňjelere esaslanýar.

Aň, pikir, söz islendik ruhy taslamanyň, medeni akymyň düýn teýkary bolup hyzmat edýärler.

Galyberse-de, daş görnüşi boýunça sofistika örän çalym edýän “pikirlerimiziň” diýseň zerur praktiki ähmiýeti bardyr öýdüp çen edýäris. Leksiýa aňyň dürlü derejeleri we görnüşleri barada ondan-da köp dürli “pikirler” studentlere hödürlenýär. Mugallymyň beýan eden “pikirleriniň” kömegi bilen, şol “pikirler” barada talybyň özbaşdak “pikirlenmegini” gazanmak, eýsem, islendik okuw prosesiniň, hususan-da, gumanitar ugurlar boýunça okatmagyň başmaksady we baş netijesi bolmaly dälmidir? Talyplaryň özbaşdak pikirlenmegi başmaklygy, olarda pikirlenmäge gyzyklanma we isleg döretmeklik ylmy gözleglere girişmeklik üçin derwaýys şertleriň ilkinjileridir. Diňe berlen materialy özleşdirmeklik, entek, sapagyň maksadyna doly ýetendigini aňlatmar. Bu jemgyýetçilik ylymlaryny öwredýän dersler üçin has zerurdyr. Türkmenistanyň üstünlikli gelejegi, onuň ýokary mazmunly ruhy medeni durmuşynyň ykbaly pikir esasynda pikir barada pikir edip bilýän nesliň elinde bolsa gerek.

2. Syýasy aň we hukuk aňy.

Syýasy aň syýasat bilen baglanyşyklydyr. Çünki ol döwlet, häkimiýeti baradaky pikirleri, garaýyşlary öz içine alýar. Şeýle bolsa, käbir alymlaryň syýasy aňyň ýüze çykyşyny antik döwür bilen düşündirmekleri juda bir jedelsiz däl ýaly görünýär. Eýsem gadymy Gresiýadan öň döwlet we onuň atributlary bolmanmy? Hytaý näme, Hindistanýa-das gadymy Müsür döwletlerde bu alamatlar görünmeýärmí? Bu ýerde Türkmenistanyň gadymy taryhyny-da ýatlamak mümkin. Döwlet, döwletlilik, häkimiýet baradaky

düşünjeler Oguz han döwründen bäri ýaşayarlar.

Ýatlaýan alymlarymyz, şükbesiz, syýasaty öwreniş baradaky ilkinji ýazuw çeşmelerini (Aristotel, Platon) göz önünde tuýan bolarly. Ýöne, göwnümize bolmasa, syýasy aňyň ýüze çykyşy syýasat öwreniş ylmynyň ýüze çykmasy bilen bulaşdyrylýan ýaly görünýär.

Meseläniň düýp mazmuny bolsa, biziň çaklaýşymyza görä, aşakdakylardan ybarat.

Jemgyýetiň syýasy aňynda adamlaryň gönüden-göni praktiki işi bilen durmuş-kadalaşdyryş şertleriniň aragatnaşygy öz şöhlelenmesini tapýar. Jemgyýetçilik zähmet bölünişigi adamlaryň ýaşayyş şertlerinde we işinde düýpli tapawutlary döredýär. Şoňa göräde, emele gelen ýagdaýy saklamak zerurlygy ýüze çykýär. Bu hem öz gezeginde döwletiň emele gelmegine getirýär.

Şeýlelikde, syýasy aň adamlaryň dürli toparlarynyň önümçilik-ykdysady we jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň şöhlelenmesi hökmünde kesgitlenýär. Ünsli seredende bu kesgitlemede köne garaýyşlaryň täsiriniň ýokdugy görünýär. Syýasy aňa sykky gapmagarşylyklaryň nukdaý nazaryndan baha berýän garaýyşlar möwrütini geçiren hasaplamalydyr. Häzirki döwürde barlyşyksyz sykny garşylyklar ýokdur. Türkmenistanyň Prezidenti “Döwlet adam üçindir” diýen täze syýasaty öňe sürdi. Bu syýasat ýurdumyzda adamlaryň agzybirliğini, bitewiligini üpjün edýän täze syýasy aňy kemala getirmäge gönükdirilendir. Döwletler bir adam, her bir topar barada alada edýär, olaryň bähbitlerini goraýar. Öz gezeginde her bir raýat döwletiň, jemgyýetiň ösmegine, jebisleşmegine şahsy goşandyny goşmaga çalyşýar. Şeýlelikde, Beýik galkynyşlar zamanasynyň syýasy aňy tebigy suratda Watançylyk aňy, Watana söýgi düşünjesi bilen utgaşyk gidýär.

Hukuk aňynyň syýasy aň bilen utgaşdyrylmagy ýöne ýerden dälidir. Çünki hukuk düşünjesi, hukuk medeniýeti syýasy aňyň, syýasy medeniýetiň derejesi bilen berk baglanyşyklydyr.

Hukuk aňyň jemgyýetçilik aňynyň görnüşi bolup, onda jemgyýetde hukugyň dürli subýektleriniň – indi wudiň, kärhananyň, zähmet kollektiwleriniň, guramalaryň, wezipeli adamlaryň-ýuridik kanunlar, kadalar hökmünde kabul¹⁶⁸ edilen sosial-ykdysady işine

berilýän bahalar we olar baradaky düşüňjeler aňladylýar.

Hukuk aňynyň orny syýasy we ahlak aňlarynyň (bu barada heniz aşakda aýdylar) aralygynmda ýerleşýär. Syýasy aňdan parhlylykdaol, ozaly bilen, aýratynşahsyýet kategoriýalary bilen “pikirenýär”. Şeýle-de, ol döwlete syýasy häkimiýetiň subýekti hökmünde däl-de, ozone gürrüňsiz boýun egmeklige talap edýän daşkykadalaşdyryjy güýç hökmünde goralýar. Ahlak ölçeglerinden tapawutlylykda hukuk aňynda borç we adalatlylyk düşüňjeleri döwlet kanuny derejesine galdyrylýar. Olaryň bozulmagy degişli çäreleriň görülmegini göz önünde tutýar.

Adamzat ösüşiniň irki döwürlerinde hukuk aňy ahlak döpleriniň düzümine giripdir.

Soňky zamanlarda (gadymy döwletlerden biziň günlerimize çenli) hukuk düşüňjesi adalatly hukuk ideýasy bilen goşulyp başlaýar. (“Adalatlylyk kanunalaýyklykdyr”. Platon). Şeýlelikde hukuk we ahlak ahlak aňlary parallel ösüp başlaýarlar.

Buržuaz hukuk ylmy, Taryhda ilkinji gezeksosial adalatlylygy tebigy hukuk bilen baglanyşdyryp başlaýar. Oňa laýyklykda her bir adam gelip çykyşyna, maddy üpjünçiligine garamazdan hemmeler bilen deň hukuklydyr. Diňe şeýle ideýa kapitalistik önümçiliginiň bähbitlerine laýyk gelýärdi, çünki şahsy inesiatiwa ýol açmazdan senagat ösüşini doly üpjün etmek mümkin däl. Buržuaz kanunçykaryjylygynyň taryhy progressiw ähmiýeti-de hut şundan ybaratdyr.

Türkmenistan bazar gatnaşyklaryny gurýar. Ýurduň jemgyýetçilik ýaşayşyny barha demokratiýalaşdyrylmagy ozone laýyk kanunçylyk esaslaryny, kanunçylyk medeniýetini talap etdi. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaktiýasyhut medeniyeti olaryň kanunçylygy özleşdirişleri bilen bagly bolýar. Adam hukuklary we borçlary, olaryň berjaý edilişine gözegçilik, şeýle-de döwletiň hukuk binýatlaryny halkyň milli döplerine laýyklaşdyrmak Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk syýasatynyň özeni bolup, ol kanunçylygyň ynsanperwerleşdirilmegini, hukuk düzgünleriniň ahlak ýörelgeleri ýaly raýatlaryň aňyna siňmegini gazanmakdan ybaratdyr.

3. Ahlak aňy.

Ahlak aňy jemgyýetçilik aňynyň baş gymmatlaýyn görnüşi bolup, onda adamyň işiniň, hereketleriniň umumy kabul edilen ölçegleri we bahalary şöhlelendirilýär. Sosial toparlaryň aragatnaşygyny kesgitleýän syýasy aňy şahsyýetleriň arasyndaky gatnaşyklary we her adamyň öz “menike” baha berýän pozisiýalaryny şöhlelendirýär.

Ahlak ölçegleriniň aýratynlygy bar. Meselem hukuk aňy döwlet edaralary tarapyndan kesgitlenýär we durmuşa geçirilýär. (Elbetde, olar (hukuk kadalary) hem ahlak talaplaryna we bahalaryna garaşlylykdan halas däldir). Ahlak aňynyň kadalary bolsa gönüden-göni adamlaryň özlerini alyp barylarynda kemala gelýärler we hereket edýärler. Olar ol ýa-da başga bir kollektiwiň, jemgyýetçilik toparynyň nukdaý nazaryndan öz gymmatlyklarynyň jemgyýetçilik ykrar edilmesi bilen berkidilýärler, ýöne ýuridiki hökmanlyga eýe bolmaýarlar. Adamyň gündelik işinde hukuk we ahlak kadalaryndan daşarda galýan pursatlar hem duş gelýär. Özüni alyp barmagyň jemgyýetçilik sazlaşygynyň köp ugurly sferalarynda ahlaga galtaşdyryp bolmaýan hadysalar bar. şeýle sazlaşdyryjylara adaty, döp-dessurlar, topar aralaryndaky ýazylmadyk düzgünler we beýlekiler dşeylelikde, ahlak aňynyň ölçegleri adamlaryň köpçülikleýin erkiniň taryhy kesgitli netijesi hökmünde emele gelýärler, dünleriň we bahalaryň, jemgyýetçilik talaplarynyň we jemgyýetçilik pikiriniň synagdan geçen sistemasyny (düzgünini) emele getirýärler. Has takygy, şahsy we kollektiw bähbitleriň bitewiligini üpjün etmek maksady bilen adamlaryň arasyndaky gatnaşyklary we olaryň özlerini alyp barylaryny sazlaşdyrýan sosial ölçegleriň aýratyn sistemasy döreýär.

Ahlak aňynyň özboluşlylygyny, onuň düzümini we taryhy pursatlara laýyklykda üýtgäp durýar kadalaryny ýörite filosofik ders-etika öwrenýär, Jemgyýetiň ahlak aňy jemgyýetçilik bähbitleriniň nukdaý nazaryndan ýolbermesiz işleriň önüni almaga gönükdirilen durmuş gadaganlyklary bilen baglydyr. Ahlaklylyk borç duýgusy bilen eriş-argaçdyr, ahlakly adam etmeli ýa-da emeli däl işini saýgarmagy başarmalydyr. Bu mesele diňe jemgyýetçilik borjy bilen degşirilip çözülmelidir. Ahlak ölçegleriniň aýratyn täsir ediji güýji olaryň ýuridik hökmanlygyndan ýokardalygyndadyr. Wyždan, şahsy mertebe, asyllylyk ýaly ahlak₁₇₀ kategoriýalary her adamyň özüni

alyp barşyna daşyndan gözegçiliksiz, öbaşdak kesgitlemek we ugrukdyrmak ukybyny we mümkinçiligini şöhlelendirýärler. Wyždanyňsan ýaşayşynyň ýol görkezijisidir. Ahlaklylyk-köpçülikde ýaşamagy we başgalaryň bähbitlerinde göz önünde tutmagy öwrenen adamyň aňynda tutaşan ýagtylyk beriji uçgundyr.

Ahlak – adam keşbini kesgitleýän esasy alamatdyr. Ol jemgyýetçilik ösüşiň möhüm faktory bolup ony (jemgyýeti)adamkärçilikleşdirýär.

Ahlaklylyk ynsany beýgeldýär, ahlaksyzlyk ony masgaraçylyga, şahsyýet hökmünde ýazgarylmagyna, belki, inkär edilmegine getirýär. Şoňa görä-de, adam her bir pursatda, her bir hereketini ahlak ölçegleri bilen degşirmelidir.

... У каждого мгновения свой резон,

Настанет час, и сам поймешь, наверное,

Кому-то он приносит позор,

Кому-то славу, а кому бессмертие! (17 мн. Вечны)

Ahlak aňynyň iň ýokary görnüşi aýratyn şahsyýetiň däl-de tutuş jemgyýetiň watançylyk dügusydyr. Türkmenistanyň Prezidentiniň nygtaýşy ýaly Watany söýmek, oňa hyzmat etmek we buýsanmak bagtdyr. Watançylyk hereketi, düzgün bolşy ýaly şol halkyň agzybirliginiň we kuwwatynyň hem görkezijisidir, hem ruhy esasydyr. Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda halkymyzyň görkezen umumy edermenligi, Garaşsyzlyk ýyllaryndaky gazanylan ýokary zähmet nusgalary ýaly mysallar sanardan köpdür.

Ahlak aňynyň güýji halka hödürlenýän ideýalaryň ahlak güýjüne daýanýar. Egerde hödürlenen ahlak, etiki gymmatlyklar jemgyýetçilik aňy tarapyndan goldaw tapmasa, olar iru-giç taryhyň zibilhanasyna oklanýarlar. Ahlak ideýaly gündelik ahlak esaslardan daşlaşsa, ol özüniň täsir ediji güýjüni ýitirýär, jemgyýetçilik ahlakyna zyýan ýetirip başlaýar. Mysal üçin, sosialistik iidealýň köp ugurlary, ylaýta-da syýasy, dünýägaraýyş doktrinalary geçen asyryň 80-nji ýyllaryna çenli özüne bolan nynamy getirdi. Çünki, Marksizmiň ýüze çykaly bäre bir öweregi wagt geçdi. onuň köpdüzgünleri könelişdi we ähmiýetini ýitirdi. Sowet¹⁷¹häkimiýetiniň, SSKP-niň

dogmatik çygyrdan çykmagy başarmadyk ýolbaşçylygy beýle ýagdaýda çykalga tapyp bilmedi. Garaşsyzlyk ideäze ideýa hökmünde halklaryň baýdagyna öwrüldi.

Beýik galkynyşlar zamanasynyň täze ösüş taglymatlarynyň işlenip düzülmegi-de, belli derejede, ahlak aňynyň kämilleşmäge ymtylmasyna mysal bolup biler.

Syýasy, hukuk we ahlak aňlary jemgyýetçilik aňynyň görnüşiniň birinji toparyny düzýärler. Onuň baş mazmunyny adamlaryň öz aralaryndaky, adam bilen jemgyýetiň, dürli sosial toparlaryň, hatda dürli döwletleriň arasyndaky gatnaşyklar baradaky soraglar düzýärler.

4. Din filosofiýasy.

Jemgyýetçilik aňynyň görnüşleriniň ikinji toparyna estetik aň, din we sungat filosofiň girýärler. Bulardaky mesele subýekt bilen subýektiň dälde obýekt bilen subýektiň arasyndaky gatnaşyklar baradaky mesele bolup durýar. Olaryň arasyndaky estetiki aň we sungat filosofiýasy wajyp zwenolary düzýärler.

Jemgyýetçilik aňynyň ähli görnüşleriniň başlangyjy bolmak bilen estetik pikirlenme heniz olar biri-birinden bölünmänkä ählisini birikdiriji faktor hökmünde çykyş edipdir we özbaşdak ylma öwrülipdir.

Aktiw döwrüň algynda, orta asyrlaryň başynda estetika filosofiýanyň we teologiýanyň düzümine girýär.

Antik döwürde estetikanyň esasy kategoriýalary gözellig we sazlaşyk (garmoniýa) işlenip düzülipdir.

Täzeden döreýiş zamanynda dörediji adam merkezi oruna geçýär.

XVIII – asyrda nemes filosofy A.Baumgarten “estetikany” ýörite termin hökmünde ylmy dolanyşyga girizýär. Estetika grekçeden terjime edilende “duýan”, “duýguçylykly” diýmegi aňladýar. Hut şu asyrda “gözellig” durýgy arkaly akyl ýetirmegiň iň kämil derejesi diýilip yglan edilýär.

Soňra “gözellig” baradaky₁₇₂ jedeller ýaýbaňlanýar. Gözellik

name? Ol tutuşlygyna daşky dünýä degişlimi ýa-da diňe onuň adam zähmeti bilen döredilen bölegine degişlimi? Elbetde, birinji wersiýa hakykata has dogrusy gabat gelýär. Çünki ikinji pikirde, esasan, sungat gözeginde tutulýar. Ýöne gозelligi diňe sungatyň çäginde ulanmak onuň metodiki häsýetini ähmiýetini pese düşürýär.

5. Estetiki aň we sungat filosofiýasy.

Estetiki aňy onuň iň ýokary, ýöne hususy ýüze çykmasy bolan sungatdan tapawutlandyrmak gerek. Estetiki aň adamyň her bir işinde ýüze çykýar (ylmy pikirilenme, duýgy arkaly seljermek, önümçilik işi ýa-da gündelik ýaşaýyş aladalary we ş.m.). Sungat bolsa professional işiň netijesi bolup, onda estetiki aň esasy maksada öwrülýär.

Estetiki duýgy daşky dünýäsiz mümkin däl. Adam onuň (daşky dünýäniň) bir bölegini özgertmäge girişýär. Bu ýerde “gözelligiň” subýektiw çeşmesi hökmünde zähmet öňe çykýar. Zähmet prosesinde zatlar “ynsanlaşdyrylýar”, adamyň özüde ruhy ýagdaýy boýunça “zatlaşýar”, ýagny zatlaryň içki mazmunyny ozone siňdirýär.

Adamzat taryhynyň başynda zähmetiň kömegi bilen “saz diňleýän gulak, gözelligi duýýan gözüň görnüşi, - gysgaça aýdanda, adama lezzet bermäge ukyply duýgular” emele gelýärler we ösýärler. (F.Engls. Maşgalanyň, hususy eýeçiligiň we döwletiň emele gelmegi.)

Şeýlelikde, estetika predmetiň (zadyň) içki ýaşaýşynyň gönüden-göni duýgy arkaly aňladylmasy bolup, özünde adam mazmunynyň “zatlaşdyrylmak”, tebigy dünýäniň “ynsanlaşmak” prosesini jemleýär. Şeýle jemlemeler adam tarapyndan özbaşdak durmuş gymmatlygy hökmünde kabul edilýär we başdan geçirilýär. Adamzat işiniň estetik zady çeper görnüşe geçirýän, şol bir wagtyň özünde hem mazmun, hem usul, hem maksat bolup öňe çykýan aýratyn görnüşine sungat diýilýär. Adam, hamala diýersiň, ikinji dünýäni, öz dünýäsini döredýär. Birinji dünýäden (tebigatdan) nusga alnyp “ýasalan” bu ikinji dünýä name gerek? Görlüp oturylsa, sungat, beýleki ähli işlerden tapawutlylykda adamyň içki mazmunyny bitewilikde aňlatmaga mümkinçilik berýär. Şoňa görä-de, sungatyň predmeti hökmünde adamyň we dünýäniň aragatnaşygy, şeýle ähli ölçeglerde (psihologik, durmuş,

ahlak we ş.m.) adamyň özi öňe çykýar.

Sungat biziň bilen diňe ozone mahsus aýratyn dil arkaly sözleşýär. Oňa düşünmegi öwrenmek gerek. Şeýle öwreniş prosesi estetiki terbiýäniň hem maksady, hem netijesi bolup çykyş edýär.

Sungatyň özüne mahsus sypatlary şulardyr: 1. Aýratyn dil; 2. Düşünşmegiň aýratyn usuly; 3. Çeper toslamany ulanmak; 4. Aňlatmagyň şahsyýetleýin usuly (her awtor öz-özünü, ýagny daşky dünýäni öz Kabul edişini döredýär); 5. Görnüşiň ýokarlandyrylan ähmiýeti; 6. Ylmy umumylaşdyrmala girizilmedik adam aňynyň ulanylmagy. Soňky punkt sungata gözläp tapyjylyk güýjüni berýär.

Sungatyň we filosofiýanyň gatnaşygy çylşyrymlydyr. Olar jemgyýetçilik aňynyň biri-birine garaşly, ýöne dürli görnüşleri bolmak bilen, mazmunlarynyň ähli golaýlyklaryna (ýöne doly meňzeşlik däl) garamazdan, akyl ýetiriş usullary we ýüze çykyşlary boýunça tapawutlanýarlar. Filosofiýa düşüňjelerde bölünip, hatda olara siňip biler. Sungatda şeýle proses mümkin däldir.

Ösen jemgyýetde filosofiýa we sungat netijeli hyzmatdaşlyk edýärler. Olar ruhy talaplary özbolyşly ödemäge ymtylýarlar. Jemgyýetiň ruhy ýaşaýşy näçe erkana we köp taraply bolsa, ol şonça hem tebigi we guramaçylykly ösýär.

Din-munuň özi düzüminde, belli bir derejede, mifologiýany, dogmatlar ulgamyny, däp-dessur hereketlerini, dini institutlary (metjit) dine ynanýarlar bilen dini guramalaryň aragatnaşygynyň anyk görnüşlerini birikdirýän çylşyrymly umumy düşüňjedir.

Bu zatlary ýörite öwrenýän din öwreniş ylmy bar. Dini bilmeýän ýeke halk hem ýok. Şu manyda jemgyýetçilik aňynyň görnüşi hökmünde dini aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Köp münýylyklaryň dowamynda din jemgyýetçilik aňynyň merkezi, esasy, belki, çözüji görnüşi bolmagyny dowam etdirdi. Diňe orta asyrlaryň aýagynda, täze taryhyň öňisyrasy ilki filosofiýa, soňra ylym we etika din bilen konkurensiýa girip başlaýarlar. Şeýle özgerişler ataizmiň, dini goraýyşlary inkär edýän taglymatyň ýöredilmegine getirdi.

Nähili gapma-garşylykly bolup günse-de atsizm dinsiz ýaşap bilmeýär. Egerde din diňe¹⁷⁴ dünýägaraýyş azaşmasy bolsa

münlerçe ýyl ýaşap bilmezdi. Din medeni ewolýusiýanyň tötänden döreden ugry däl. ol kanunalaýyk döredi we adamlaryň gurşap alan barlygy we özlerini aňlamagy üçin taryhy, durmuşy, psihologik şertlendirilen aň görnüşi hökmünde ýaşaýar.

Dini ideýalar diňe dünýäni düşündirmek bilen çäklenmeýärler. Olar, ozaly bilen çäklenmeýärler. Olar, ozaly bilen, adamzat şaýşynyň ahlak ugurlaryna täsir edýärler. Köpler onda ömrüň manysyny gözleýärler. Köpler üçin din haýran we şere düşünmegiň ýoly bolup hyzmat edýär.

Bu meselä taryhy nukdaý nazardan çemeleşmek gerek. Din hemişe özüne çekijiligini saklaýar, çünki ol adamlary ahlaklylyga, halallyga çagyryýar, ýaramaz işlere garşy çykýar. Diniň taryhy ösüş kök işler bitiren halatlary köplere bellidir. Şeýle pursatlary göz önünde tutup, hatda dünýäniň baş ateistik Marksýň özü-de “Din ýüreksiz dünýäniň ýüregidir” diýip ýazypdyr.

Biziň ýurdumyzda, konstitusiýa laýyklykda döwlet diniň, din döwletiň işine goşulmaýar. Ýöne dini guramalar, dindarlar milli konsolidasiýany üpjün etmek, ýaş nesli dürli nogsanlyklardan goramak, olary ynsanperwerlik, halallyk ruhynda terbiýelenmek boýuça köp işleri durmuşa geçirýärler. Şu jähtden dini aňyň jemgyýetiň önünde bitirýän hyzmatlary şuhbesizdir.

6. Ylmy aň we ylym dünýäsi.

Eger jemgyýetçilik aňynyň beýleki görnüşlerinde obýektiw barlygy paýhaslaýyn akyl ýetirmek, onuň tertipleşdirilen we ulgamlaşdyrylan söhlelenmesi esasy maksat edilip goýulmaýan bolsa, ylymda dünýä paýhaslaýyn akyl ýetirmek esasy orny eýeleýär. Ylym-adamzat işiniň obýektiw dünýä akyl ýetirmäge we özgertmäge gönükdirilen, taryh suratda emele gelen görnüşidir. Ol faktorlary saýlaýar, sistemalaşdyrýar, netijede umumylaşdyrylan taglymatlar, fundamentar we pudaklaýyn kanunlar, ylmy barlaglaryň usullary işlenip düzülýär. Ylym-şol bir wagtyň özünde hem bilimleriň sistemasydyr, hem olaryň ruhy önümçiligidir we şolaryň esasynda tejribeleýin işdir.

Islendik ylmy akyl ýetiriş üçin₁₇₅ nämäniň öwrenilýändigini we

nähili öwrenilýändigini wajypdyr. Nämäniň öwrenilýändigini baradaky soragyň jogaby ylmyň predmetiniň tebigatyny ýüze çykarýar. Nähili öwrenilýändiginiň jogaby ylmy barlagyň metodyny anyklaýar.

Ylmyň predmeti onuň usulyna we usulyýetine, ýagny obýekti öwrenmek üçin, tebigy ylymlarda esasy usullaryň biri eksperiment hasaplanýar, jemgyýetçilik bilimlerinde bu roly statistika ýerine ýetirýär. Şol bir wagtyň özünde dürli ylymlaryň arasyndaky serhet örän şertlidir. Şu ýagdaý hem, köplenç, garyşyk predmetleriň (meselem, biofizika) ýüze çykmagyna getirýär.

Ylmy akyl ýetirişiň häsýetli toparlarynyň biri-de, islendik maglumatlaryň filosofik teswiridir. Başdan faktlaryň saýlanyp alnyşy (ylaýta-da jemgyýetçilik ylymlarynda) alymyň ägirt uly nazaryýet taýýarlygyny we filosofik medeniýeti göz önünde tutýar. Ylmyň häzirki zaman ösüşi diňe faktlary taglymatlaýyn öwrenmegi däl, eýsem olary almagyň usullaryny seljermegi, täze bilimleri gözlemegiň umumy ýollary barada oýlanmagy talap edýär.

Ösüşiň dürli etaplarynda ylmyň jemgyýetdäki roly dürli-dürli bolupdyr. Ilki başda ol akyl we fiziki zähmetiň bölünmeginiň netijesi hökmünde peýda bolýar. Jemgyýetçilik aňynyň özbaşdak görnüşi hökmünde ol ellinizm döwründe kemala gelýär. Bu proses, adaty, Aristoteliň ady bilen baglanyşdyrylýar. Orta asyrlarda ylme, umuman, günä iş hökmünde garalypdyr. Bu ýagdaý tebigy bilimler babatda hasda gazaply bolupdyr (Jordano Bruno, Galileý) Ylmyň güýçli ösüşiň önümçiligiň giňelmegi we jemgyýetçilikleşdirilmegi bilen üpjün edilýär. buržuaz önümçilik gatnaşyklary ylmy ösüşde öz bähbitlerini görýär.

Biziň günlerimizde bu proses hasda çuňlaşýar. Önümçiligiň awtomatlaşdyrylmagy täze tehnologiýalaryň işlenip düzülmegini talap edýär. ylmy önümçilik bilen birikdirmegiň netijelilik derejesi jemgyýetiň, şol hatarda jemgyýetçilik aňynyň ösüşine barha we barha güýçli täsirini ýetirýär. Türkmenistanyň Prezidenti bu meselede iňňän anyk we progressiw syýasaty amala aşyrýar. Hakykatdan-da, güýçli döwletde ylym esasy orny eýelemelidir. Ylmyň iň soňky gazananlaryny halk hojalygyna ornaşdyrmak, hususan-da, ylmyň öz ösüşi üçin zerur şertleri döretmek birinji derejeli döwlet syýasatyna öwrüldi. Daşary ýurtlar, hususan hem¹⁷⁶ylmy-tehniki progresiň önünde

barýan döwletler bilen ylmy hyzmatdaşlygyň gowy netijelere getirjegi ikiüçsyzdyr.

Şeýlelik-de, ylym, jemgyýetçilik aňynyň zerur görnüşi hökmünde adamzat genisiniň ähmiýetini ýitirmejek gazananydyr. Ol biziň gözýetimimizi giňeldýär dürli maddy we ruhy baýlyklary elýeterli edýär. Ýöne ylym hiç haçan adamzat siwilizasiýasynyň iň ýokary gymmatlygy bolup bilmez. Ol maksat däl-de, serişdedir.

Görşümüz ýaly taryhy ösüşiň logikasy biziň şeýle medeni-taryhy fakta, ýagny ne ylmyň, ne ahlagyň, ne sungatyň aýry-aýrylykda jemgyýetçilik aňynyň sazlaşykly bütewiligini üpjün edip bilmejekdigine düşünmäge getirýär. Jemgyýetçilik aňynyň ylmy estetiki we ahlak görnüşleri her bir jemgyýetiň ruhy we maddy ýaşaýşynyň ösüş derejesini kesgitleýärler. Olaryň netijeli roly biri-biri bilen sazlaşykly ösüşe daýanýar. Adamyň ruhy işeňňirliginiň bu görnüşleriniň özara sazlaşygynyň şeýle bir derejä göterinmegi gerek, ýagny olaryň haýsydyr biriniň öňe geçmegi jemgyýetçilik ösüşine we adamyň özüniň içgi dünýäsine zeper ýetirmeli däl. Etiki hadysalaryň estetiki hadysalar bilen goşulup gityändigine, ylmyň sungatyň syrlaryny açmaga ymtylýandygyna, sungatyň ylmyň ýeten sepgitlerini peýdalandygyna biz göz ýetirdik. Jemgyýetçilik aňynyň hemme taraplaýyn we çuň sazlaşygy halkyň döredijilikli zähmeti bilen gazanyljak geljegiň idealydygyna şubhe bolup bilmez.

7. Medeniýet filosofiýasy. Medeniýet we siwilizasiýa.

Medeniýet barada gutarnykly kesgitlemek ýok. Medeniýet barada, köplenç onuň dürli funsiýalaryny beýan etmek bilen çäklenýärler. Hatda bu funsiýalar hem ylmy barlaglaryň maksadyna görä her dürli teswirlenýärler. Bitewi, mazmunlaýyk kesgitlemesi bolmasa-da, bu düşüňjäniň mazmun göwrümi intuisiýa derejesinde düşnükli hasaplanýar. Medeniýet “Kultura” diýen latyn sözünde gelip çykýar we “bejermek”, “Täzeden işlemek” ýaly many berýär. Adamyň özide medeni senomendyr. Medeniýet bu şahsyýetiň we jemgyýetiň döredijilikli ýaşaýş prinsidir. Ol diňe sungat derejesine galdyrylan iş däl, ol ahlak talanlaryň maksadydyr hem.

Maddy we ruhy¹⁷⁷ gymmatlyklaryň jemi, şeýle hem

olary döretmegiň usullary, olary adamzat progresiniň maksatlary üçin peýdalanmagy başarmak we nesilden nesle geçirmek medeniýetiň mazmunly düzýär.

Maddy medeniýete, ozaly bilen önümçilik serişdeleri we zähmet predmetleri girýär. Maddy medeniýet adamyň tebigata eýelik edişiniň derejesini görkezýär.

Ruhy medeniýete ylym we onuň gazananlarynyň önümçilige we gündelik durmuşa ornaşdyrylyşynyň derejesi, bilimiň, magaryfyň, lukmançylyk ulgamynyň, syngatyň ýagdaýy, jemgyýetiň agzalarynyň ahlak ölçegleri sary ediş derejesi we adamlaryň bähbitleri girýärler.

Medeniýet-adamlaryň durmuşa geçirilen paýhasydyr. Hakyky medeniýet bakydyr. Sokrat, Ferdowsi, Konfusi, Magtymguly ýaly dünýä medeniýetiniň sütünleri şu günler hem diňe ýatda däl, medeni döp-dessurlarda, olaryň ösüşinde ýaşaýarlar.

Medeniýet-ynsanyň başlangyç sypatlarynyň biridir. Adamsyz ýa-da adama çenli medeniýetiň bolup bilmejekdigi ýaly, adam hem medeniýetiň ýa-da medeniýete çenli döräp, ýaşap bilmez.

Medeniýet öz içine geçmişi, häzirki zamany alýar we gelejege ýaýraýar. Geçmiş medeniýet biziň durmuşymyza gatnaşýar, özüniň iň gowy nusgalarynda gaýta-gaýta dikelýär. Jemgyýetçilik işjeň adam üçin geljegiň medeniýeti-de perwaýsyz däl. Şonuň üçin her bir nesliň iň gowy wekilleri, öňden saklanan, soňra döredilen medeni nusgalaryň geljege geçirilmegi we ösdürilmegi üçin alada edipdirler. (Gorkut atany, Magtymgulynyň wesýetlerini, halk döredijiligindäki idiallaryny ýatlamak mümkin. Şeýle ýagdaý maddy medeniýetde-de (meselem-arhitektura, Köne-ürgenjiň we Marynyň ýadygärlikleri) Ruhy medeniýetiň görnüşlerinde-de köpdür(meselem-Türkmen aýdym-saz sungaty) Mylly Täçmyradow, Magtymguly Garlyýew).

Siwilizasiýa barada.

XX asyra çenli filosofiýa ylymynda medeniýet bilen siwilizasiýanyň arasynda parh galmandyr diýen ýaly. Adatça medeniýet diýlende adamzadyň geň oňat döredenleri göz önüne getirilse, siwilizasiýa hakda muny aýtmak aňsat däl. Ol barada ýa-ha

neýtral ýa-da negatiw manyda ýatlanýan pursatlar köp duş gelýär.

Siwilzasiýa maddy medeniýetiň sinonimi, tebigatyň güýçlerine eýelik etmegiň ýetirlik ýokary derejesi hökmünde, gürrüňsiz, özünde tehniki progresiň kuwwatly zarýadyny saklaýar we maddy bolçulygy döretmäge ýardam berýär. Tehniki açyşlaryň ýaşaýyşa täsiri hemme kişä düşnükli. Şeýle-de bolsa tehnika öz-özünden medeniýeti aňlatmaýar, ruhy gülläp ösmegi üpjün etmeýär. Olar gürrüňsiz ahlakly ýa-da ahlaksyz hadysalar hasaplanyp bilinmeýärler. Teknikanyň medeni ähmiýeti onuň nähili maksat bilen ulanylandygyna baglydyr.

Siwilzasiýa düşünjesi, şonuň üçin, köplenç içgi tebigaty boýunça medeni- neýtral häsiýetli tehniki ösüş bilen baglanyşdyrylýar.

Medeniýet bolsa ruhy progres bilen baglanyşdyrylýar.

Siwilzasiýa – adam tarapyndan özgerdilen daşky dünýä.

Medeniýet – adamyň özüniň içki ruhy baýlygy, onuň azatlygy ýa-da garaşlyly-gy (ruhy garaşlylyk-da bolup biler)

Siwilizasiýa-diňe şäherleriň ösüşi, teknikanyň köpelmegi däl, eýsem şu hadysalaryň tebigy netijesi.

Siwilizasiýa we ylym öz-özlerinden ruhy progresi döredip bilmeýärler. Bu ýerde düzümine adamzadyň intellektual, ahlak, estetik gazananlaryny girizýän, umumy ruhy sowat hökmünde medeniýetiň gatnaşygy gerek. Ol gazanylanlar maddy barlygyň passiw alamatlary däl-de (meselem, tehnika ýa-ly), eýsem, obýektiw ösýän taryhy progresiň işjeň we özbaşdak ruhy gatlaklarydyr.